

ВЛАДИСЛАВ ГОНЧАРЕВСЬКИЙ

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД
ДО ІСТОРІЇ:
СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД
(1991 – 2009)

Київ – 2011

УДК 930.1 (477) "19/20"
ББК 63.3 (4УКР)
Г65

Гончаревський В.

Г65 Цивілізаційний підхід до історії:
сучасний український досвід (1991 – 2009). – К.: Логос, 2011. –
220 с.

В монографії на основі широкого кола історіографічних джерел здійснено комплексний аналіз становлення та загальних тенденцій використання цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії за період 1991 – 2009 рр. Особливу увагу приділено систематизації провідних ліній інтерпретації соціокультурної ідентичності України в ході застосування цивілізаційного підходу до української історії.

Для істориків, викладачів, студентів історичних та інших гуманітарних факультетів, усіх, хто цікавиться сучасним станом розвитку української історичної науки.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. Стан наукової розробки теми	7
1.1. Історіографія проблеми.....	7
1.2. Джерельна база роботи.....	19
1.3. Методи та принципи дослідження.....	25
РОЗДІЛ II. Вивчення історії України в контексті цивілізаційного підходу	41
2.1. Висвітлення Давньої та Середньовічної історії України.....	41
2.2. Дослідження Ранньомодерної, Нової та Новітньої історії України.....	61
2.3. Визначення соціокультурної ідентичності України в процесі використання цивілізаційного підходу.....	79
РОЗДІЛ III. Вітчизняні дослідження всесвітньої історії у світлі теорії цивілізацій	99
3.1. Інтерпретації історичного розвитку цивілізацій Давнього та Середньовічного періодів.....	99
3.2. Осмислення цивілізаційного розвитку історії Нового та Новітнього часів.....	119
ВИСНОВКИ	151
<i>ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ.</i> Цивілізаційний підхід: минуле чи майбутнє української історичної науки?.....	160
<i>ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.</i> “Цивілізація” і “соціокультура”: співвідношення понять.....	169
СЛОВНИК ВИКОРИСТАНИХ ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ	179
ЛІТЕРАТУРА	188

...l'historien n'est pas celui qui sait.
Il est celui qui cherche.

[...історик не той, хто знає.
Історик – той, хто шукає.]

Люсьєн Февр

ВСТУП

Новітні тенденції світового розвитку, пов'язані з процесами глобалізації, зумовили собою перегляд методології сучасного історичного дослідження, в рамках якого вже стало неможливим обмежуватись історією та історіографією власної країни й розглядати її поза всесвітньо-історичним контекстом. З огляду на це, перед вітчизняними вченими постала нагальна потреба у формуванні нового розуміння історичного процесу та збагаченні самих підходів до осягнення минулого.

Характерними тенденціями сучасного періоду розвитку української історіографії, який розпочався з 90-х років ХХ ст., стало як звернення до витоків національної історичної думки, так і освоєння, насамперед, західноєвропейської історіографічної спадщини з метою пошуку шляхів інтеграції у простір світової історичної науки.

Поступовий відхід вітчизняних істориків від радянської історіографічної традиції, провідне місце в якій займала методологія теорії формацій, зумовив собою необхідність пошуку таких альтернативних до неї методологічних підходів, які мали б такий же відповідний глобальний масштаб охоплення історичного процесу. Виходячи з цих критеріїв, значного поширення серед пострадянських істориків, і в Росії, і в Україні, набув цивілізаційний підхід. Його вибір був зумовлений як альтернативністю до теорії формацій, так і більшою, у порівнянні з нею, методологічною толерантністю до поєднання з іншими підходами.

Свій вплив на процес поширення цивілізаційного підходу в якості нового методологічного підґрунтя сучасних історичних досліджень справив і геополітичний фактор. Пов'язаний він з потребою переосмислення подальших векторів розвитку України відповідно до реалій світової глобалізації, де основними суб'єктами, поряд з національними державами, виступають сьогодні також і цивілізації.

Тривалість періоду незалежного розвитку сучасної української історіографії, який розпочався з 1991 року, а також накопичений протягом нього практичний досвід використання цивілізаційного підходу ставлять перед необхідністю певних узагальнень та висновків. Проте спеціальні історіографічні дослідження, темою яких виступала б проблематика теорії цивілізації, в українській історичній

науці на сьогодні практично відсутні. Як наслідок, подекуди в роботах вітчизняних істориків спостерігається ситуативне застосування поняття цивілізації за відсутності інколи будь-якого методологічного обґрунтування. Це створює, в свою чергу, досить сприятливе підґрунтя для перетворення наукових аспектів теорії цивілізацій на науково-популістські та, навіть, політичні кліше. Наприклад, більшість з тих науковців, і, тим більше, політиків, які користуються такими поняттями як “загальнолюдська цивілізація”, “європейська цивілізація”, “цивілізоване суспільство”, “цивілізаційні цінності” тощо, навряд чи зможуть пояснити їхній зміст або, принаймні, методологічні основи їхнього застосування в своїх роботах.

Таким чином, в сучасній українській історичній науці назріла нагальна потреба як систематизації тих історичних досліджень, в яких в тій чи іншій мірі використовуються елементи теорії цивілізацій, так і їх верифікації на предмет адекватності застосування поняття цивілізації відповідно до їхньої наукової тематики. Такий аналіз дасть змогу запобігти хаотичному застосуванню цивілізаційного підходу, визначити загальні риси пріоритетних напрямків його розвитку в сучасній українській історіографії, а також їх методологічні можливості щодо вивчення всесвітньої історії та історії України.

Слід сказати, що в історичній науці склалися різні погляди на визначення дати початку становлення сучасної української історіографії. Згідно одних – це початок ХХ століття, згідно інших – відлік треба починати з 1991 року. В роботі віддана перевага другому підходові. Обумовлено це тим, що саме проголошення незалежності України 1991 року поклало початок відповідному періодові самостійного розвитку української історичної науки. Таким чином, період з 1991 до 2009 року окреслює хронологічні межі дослідження та визначений в роботі як сучасний період розвитку української історіографії.

РОЗДІЛ І

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ

Тема аналізу становлення, розвитку та використання цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії, маючи на сучасному етапі досить потужну джерельну базу, в дослідницькому плані історіографічного висвітлення є на даний час практично нерозробленою. Пов'язано це з тим, що цивілізаційний підхід, не дивлячись на свій тривалий час розвитку в західній історичній науці, в українській історіографії з'явився лише на початку 90-х років ХХ століття. Тому для вітчизняних істориків він і досі залишається порівняно новим методологічним напрямком, потенціал якого ще повною мірою не розкрито.

Виходячи з цього, видається доцільним розпочати розкриття досліджуваної теми з попередньої систематизації джерельної бази. Причому особливістю наявних історіографічних джерел є те, що вони висвітлюють не безпосередній історіографічний аналіз розвитку цивілізаційного підходу в сучасній українській історичній науці, а, натомість, репрезентують своїм змістом його безпосереднє практичне використання вітчизняними істориками. Вирішення проблеми класифікації джерел полягає у розробці відповідних теоретико-методологічних принципів дослідження з метою найбільш повного виявлення провідних критеріїв ідентифікації цивілізаційного підходу, на основі яких можливо в подальшому здійснити відповідний аналіз та зробити належні висновки.

1.1. Історіографія проблеми

В контексті характерної для 1990-х років тенденції відходу від заідеологізованого радянського варіанту теорії формацій та взагалі радикального історичного матеріалізму, наразі першим альтернативним напрямком, до якого звернулися вітчизняні історики, філософи та суспільствознавці була саме культурно-історична лінія розвитку цивілізаційного підходу.

Особливе місце в процесі її становлення посідає цивілізаційна концепція видатного британського мислителя А.Дж. Тойнбі, зі спроб осмислення якої і бере свій початок розробка цивілізаційної

проблематики в сучасній українській історичній науці та використання цивілізаційної методології у вітчизняних історичних дослідженнях¹.

В сучасній українській історіографії аналіз концепції А.Дж. Тойнбі розпочався з 1982 р. – часу виходу статті Ю.В. Павленка, темою якої стала проблема генези цивілізацій в концепції британського мислителя². Саме в роботах цього науковця була запропонована авторська інтерпретація теорії цивілізаційного підходу в своєму найбільш повному і завершеному вигляді³. В її основу вченим було покладено провідні ідеї цивілізаційної побудови А.Дж. Тойнбі. Перш за все, це розгляд цілісної історії людства у двох площинах: умоглядній (інтелігібельній) та емпіричній. У першому відношенні, що є предметом філософської рефлексії, історичний поступ людства складає єдиний цілісний процес, в той час як його цивілізаційна диференціація має бути досліджена за допомогою конкретно-історичних методів. На думку вченого, така установка на осмислення доль окремо взятих локальних чи регіональних цивілізацій зовсім не протирічить ідеї кінцевої єдності історії, адже це, як він вказує, особливо чітко виражено саме в філософії історії

¹ Тойнбі А.Дж. Дослідження історії: [скорочена версія томів I – VI Д.Ч. Сомервелла] / А.Дж. Тойнбі / [пер. з англ. В. Шовкун]. – К.: Основи, 1995. – Т. 1. – 614 с.; Його ж. Дослідження історії: [скорочена версія томів VII – X Д.Ч. Сомервелла] / А.Дж. Тойнбі / [пер. з англ. В. Митрофанов, П. Таращук]. – К.: Основи, 1995. – Т. 2. – 401 с.; Його ж. Постигение истории: [сборник] / А.Дж. Тойнби / [пер. с англ. А.Е. Жаркова]. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.; Його ж. Постигение истории: [избранное] / А.Дж. Тойнби / [пер. с англ. Е.Д. Жарков]; ред. пер. В.И. Уколова, Д.Э. Харитонович. – М.: Айрис-Пресс, 2006. – 638 с.; Його ж. Цивилизация перед судом истории: [сборник] / А.Дж. Тойнби / [пер. с англ. И.Е. Киселёва, М.Ф. Носова]. – М.: Прогресс, Культура; Спб: Ювента, 1995. – 478 с.; Диалог Тойнби – Икеда: Человек должен выбрать сам / [пер. Б. Губман и др.]. – М.: ЛЕАН, 1998. – 448 с.

² Павленко Ю.В. Критический анализ теории зарождения цивилизации А.Дж. Тойнби / Ю.В. Павленко // Теория и методы археологических исследований: [сб. науч. тр.]. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 89 – 110.

³ Павленко Ю.В. Методологічні засади теорії цивілізаційного процесу: дис. ... доктора філос. наук: 09.00.03 / Павленко Юрій Віталійович. – К., 1996. – 439 с.; Його ж. История мировой цивилизации. Философский анализ: [монография] / Юрий Витальевич Павленко. – К.: Феникс, 2002. – 760 с.; Його ж. Стадійна та полілінійна природа цивілізаційного процесу / Ю.В. Павленко // Сучасність. – 1996. – № 5. – С. 117 – 125.

А.Дж. Тойнбі, де єдність людської історії і проявлялась переважно через такі цивілізації⁴.

Авторської специфіки цивілізаційна концепція науковця набуває у зв'язку із власним визначенням поняття цивілізації, яке ґрунтується на подальшому розвитку і доповненні ідей А.Дж. Тойнбі. За Ю.В. Павленком, цивілізація являє собою конкретно-історичну унікальну самодостатню поліетнічну систему, розуміння якої потребує врахування як її стадіального положення і належності до певного шляху розвитку, так і усвідомлення її неповторності, власних характерних рис і ознак, що не можуть бути дедуктивно виведені з загальнотеоретичних міркувань⁵.

Іншим визначенням поняття цивілізації, яке теж набуло досить широкого поширення в подальшій роботі вітчизняних істориків, стало постнекласичне (“монадологічне”) визначення цивілізації, запропоноване відомим вітчизняним філософом І.В. Бойченком. Сутність його полягає в тому, що кожна з історичних цілісностей, зокрема цивілізацій, розглядається вже не тільки в полілінійному аспекті, а саме як принципово нелінійне утворення монадного характеру⁶.

На думку вченого, саме некоректне тлумачення таких “монадологічних” характеристик цивілізацій як самодостатність, самоідентичність, доцентровість, і, водночас, взаємообумовлення та віддзеркалення, не дало змогу таким фундаторам цивілізаційного підходу як М.Я. Данилевський, О. Шпенглер та А.Дж. Тойнбі розробити цей підхід як нелінійний, а самі цивілізації досягнути як монади історії. Насамперед, у їхніх концепціях фіксується переважно один бік монадної природи цивілізацій – їх самофокусованість, самодостатність та замкненість, звідки, як наслідок, гіперболізується момент відокремленості, замкненості і непроникності кожної з них. В той час аспект їх глибинної подібності, навіть тотожності, і,

⁴ Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ: [монография] / Юрий Витальевич Павленко. – К.: Феникс, 2002. – С. 11, 29, 104; Тойнбі А.Дж. Дослідження історії: [скорочена версія томів I – VI Д.Ч. Сомервелла] / А.Дж. Тойнбі / [пер. з англ. В. Шовкун]. – К.: Основи, 1995. – Т. 1. – С. 92.

⁵ Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ: [монография] / Юрий Витальевич Павленко. – К.: Феникс, 2002. – С. 104.

⁶ Бойченко І.В. Філософія історії: [підручник] / Іван Васильович Бойченко. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000. – С. 321.

відповідно, взаємного віддзеркалення, взаємоуособлення та взаємовідтворення залишається поза увагою або ж недооцінюється. Подолання означеної односторонності, відзначає науковець, полягає у розумінні цивілізацій саме як монад історії, де адекватне осягнення їх своєрідності потребує усвідомлення та подальшої розробки цивілізаційного підходу саме як підходу нелінійного в постнекласичному вимірі⁷.

В 1993 р. з'явилася перша дисертація в українській історичній науці, присвячена творчості А.Дж. Тойнбі⁸. Досліджується в ній спеціальна тема взаємозв'язків цивілізацій Заходу і Сходу в концепції британського мислителя, однак паралельно вказується також і на деякі джерела її основних положень. Зокрема зазначається, що поняття цивілізації часто вживається А.Дж. Тойнбі в одному синонімічному ряду з поняттями “суспільство” і “культура” і означає в його концепції певну просторово-часову конфігурацію, об'єднану спільністю культурно-релігійної традиції⁹.

В 1997 р. було захищено дисертацію, предметом дослідження якої став розгляд концепції британського мислителя в історіографічному контексті. Її прикметною рисою став докладний аналіз основних філософсько-історичних концепцій, від яких відштовхувався А.Дж. Тойнбі в своїй роботі й які справили найбільший вплив на формування його світогляду та розуміння історичного процесу¹⁰.

Прихильне ставлення вітчизняних науковців до цивілізаційної концепції А.Дж. Тойнбі у період “пострадянської” реконструкції початку 90-х років ХХ ст. можна пояснити рядом факторів. По-перше, цивілізаційна побудова британського мислителя теж, як і

⁷ Бойченко І.В. Філософія історії: [підручник] / Іван Васильович Бойченко. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000. – С. 325 – 330; Цивілізація: структура і динаміка: [монографія] / [І.В. Бойченко, О.В. Романенко, М.І. Бойченко та ін.]; за ред. І.В. Бойченка та О.В. Романенка. – К.: Видавець Купріянова О.О., 2003. – С. 74 – 105.

⁸ Скоблик В.П. Взаємозв'язки цивілізацій Заходу і Сходу в культурно-історичній концепції А.Дж. Тойнбі: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.03 / Скоблик Володимир Павлович. – Ужгород, 1993. – 213 с.

⁹ Його ж. Взаємозв'язки цивілізацій Заходу і Сходу в культурно-історичній концепції А.Дж. Тойнбі: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.03 / Скоблик Володимир Павлович. – Ужгород, 1993. – С. 32 – 58.

¹⁰ Марцинюк І.М. Концепція історії А. Тойнбі і всесвітня історіографія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Марцинюк Ігор Михайлович. – К., 1997. – 182 с.

теорія формацій, являла собою певний “метанаратив”, тобто спробу всеохопної доктрини історичного розвитку людства, причому викладена була в порівняно цілісному концептуальному руслі та на основі узагальнення широкого емпіричного матеріалу. По-друге, співвідносно до вимог часу щодо пошуку відповідної альтернативи теорії формацій, вона давала змогу позбутися моністичного тлумачення історичного процесу, вводячи до наукового обігу поняття полілінійності історичного розвитку та культурно-цивілізаційної дискретності світової історії. За словами Ю.В. Павленка, саме тойнбіанський підхід дозволяє розглядати взаємодію окремих цивілізацій в просторі й часі, а відтак і повернутися до проблеми єдності історичного процесу, яка вирішується саме у площині такої продуктивної взаємодії¹¹.

В свою чергу І.В. Бойченко вказує також і на необхідність сучасного постнекласичного, “монадологічного”, доповнення тойнбіанського поняття цивілізації, згідно з чим воно має розглядатися вже не тільки в полілінійному аспекті, а і як принципово нелінійне утворення монадного характеру¹².

Попри вказівки самого А.Дж. Тойнбі на відмінність власної концепції від моделі всесвітньої історії О. Шпенглера, в українській історичній науці робляться спроби їхнього методологічного поєднання. Одним з прикладів такого доповнення концепції А.Дж. Тойнбі положеннями “морфології історії” великих культур О. Шпенглера в рамках культурно-історичного варіанту цивілізаційного підходу є концепція вивчення первісної історії, запропонована Л.Л. Залізняка¹³.

Не дивлячись на розбіжності, які панували в західній історіографії між баченням розвитку цивілізаційної теорії французькою історичною школою “Анналів” та безпосередньо А.Дж. Тойнбі, в українській історичній науці сприйняття цивілізаційної побудови британського мислителя здійснюється переважно саме в контексті структурної (тотальної) історії школи “Анналів”, зокрема її другого покоління (Ф. Бродель). Причому

¹¹ Павленко Ю.В. Методологічні засади теорії цивілізаційного процесу: дис. ... доктора філос. наук: 09.00.03 / Павленко Юрій Віталійович. – К., 1996. – С. 59.

¹² Бойченко І.В. Філософія історії: [підручник] / Іван Васильович Бойченко. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000. – С. 321.

¹³ Залізняк Л. Палеоліт і цивілізаційна концепція Шпенглера – Тойнбі / Л. Залізняк // Археологія. – 2002. – № 1. – С. 14 – 24.

концептуальний ґрунт такого синтезу був підготовлений, насамперед, структурно-матеріалістичним спрямуванням формаційної теорії.

Запропонований цією школою структурний підхід мав на меті зосередити увагу дослідника на врахуванні окремих соціальних структур в контексті “цілого” цивілізації, в той час як в контексті формаційної теорії виділялися різні структури в рамках певної суспільно-економічної формації¹⁴. Таким чином аналіз структурної будови цивілізацій дозволяв вітчизняним історикам уникнути перебільшеної й, очевидно, незрозумілої з матеріалістичної точки зору філософської “умоглядності” (інтелігібельності) тойнбіанського поняття цивілізації, тим самим перевівши його з філософсько-історичної площини у сферу методологічного інструментарію конкретно-історичного дослідження.

Актуальність осмислення концепції А.Дж. Тойнбі та оцінка можливостей її практичного використання в історичних дослідженнях не втратили своєї актуальності і до сьогодні, про що свідчать роботи сучасних українських істориків Ю.В. Павленка, В.Г. Космини, Л.Л. Залізняка, В.П. Скоблика тощо¹⁵.

Поряд з цим здійснюються і спеціальні дослідження того варіанту цивілізаційного підходу, який був запропонований французькою історичною школою “Анналів”, зокрема щодо його практичного застосування в плані вивчення медієвістичних студій¹⁶.

¹⁴ Див.: Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст.: в 3 т. / [пер. з фр. І. Філіпчук]. – К.: Основи, 1995.

¹⁵ Космина В.Г. Методологічні контроверзи “Дослідження історії” А. Тойнбі / В.Г. Космина // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 145 – 158; Залізняк Л.Л. Палеоліт і цивілізаційна концепція Шпенглера – Тойнбі / Л.Л. Залізняк // Археологія. – 2002. – № 1. – С. 14 – 24; Скоблик В.П. Історія Русі-України XI – XVIII ст. у контексті міжцивілізаційних відносин (особливості тойнбіанської інтерпретації) / В.П. Скоблик // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 16 – 29.

¹⁶ Таран Л.В. Французька, російська й українська історіографія (70-ті рр. XIX – поч. XXI ст.): [монографія] / Лідія Валентинівна Таран. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – 247 с.; Її ж. Проблеми епістемології історії: від позитивізму до постмодернізму (на прикладі французької, російської, української історіографії) / Л.В. Таран // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 185 – 197; Таран Л.В. Школа “Анналів”, сучасні підходи в історичній науці / Л.В. Таран // Категоріальний апарат історичної науки: Харк. історіогр. збірник. – Х., 2000. – Вип. 4. – С. 34 – 43; Дьячков С. Проблемы преподавания истории Средних веков в общеобразовательной школе / С. Дьячков // Середньовічна Європа: погляд з

Пріоритет структурного аналізу цивілізаційної будови призвів, як і свого часу у французькій історичній школі “Анналів”, до певної наукової інтеграції вітчизняних дослідників, а саме філософів, істориків, економістів у межах наукових колективів, результатом діяльності яких стало видання колективних монографій¹⁷. Узагальнюючи їхні висновки, можна сказати, що основними складовими структури цивілізації автори називають економіку, етнос та культуру.

Серед іншого вивчаються і більш вузькі проблеми соціального життя в умовах цивілізації – природа соціальних конфліктів у цивілізаційному процесі, феномен війни в цивілізаційній історії, розвиток техносфери та навіть структури української ментальності тощо. Не дивлячись на те, що всі ці праці мають переважно теоретичний (філософсько-історичний) характер, їхні положення набули практичного застосування в конкретних дослідженнях істориків¹⁸.

Включенню економічних факторів у історичні дослідження послуговує також і новітня теорія модернізації, що являє собою спробу історіософського осмислення руху сучасного світу у напрямку до подальшої глобалізаційної інтеграції. В її основу були покладені провідні західні концепції “стадій економічного росту” (В. Ростоу), “постіндустріального суспільства (цивілізації)” (Д. Белл, Д. Гільберт), “надіндустріальної цивілізації” (А. Тоффлер), “технотронної

кінця ХХ ст.: мат. міжнар. наук. конф. – Чернівці, 2000. – С. 31 – 36; Сахновський Є. Середньовіччя як об’єкт альтернативних методологій історичного пізнання / Є. Сахновський // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст.: мат. міжнар. наук. конф. – Чернівці, 2000. – С. 24 – 28.

¹⁷ Цивілізаційна структура сучасного світу: в 2 т. / [под ред. акад. НАН України Ю.Н. Пахомова и доктора филос. наук Ю.В. Павленко]. – К., 2006; Цивілізація: структура і динаміка: [монографія] / [І.В. Бойченко, О.В. Романенко, М.І. Бойченко та ін.]; за ред. І.В. Бойченка та О.В. Романенко. – К.: Видавець Купріянова О.О., 2003. – 448 с.

¹⁸ Іщенко О.М. Соціальний конфлікт в цивілізаційному процесі: формування, розгортання та розв’язання: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Іщенко Олена Миколаївна. – К., 2003. – 183 с.; Мандрагеля В.А. Війна в історії цивілізації: дис. ... доктора філос. наук: 09.00.03 / Мандрагеля Володимир Андрійович. – К., 2006. – 444 с.; Рижкова С.А. Методологічні засади теоретичної реконструкції розвитку техносфери цивілізацій: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.02 / Рижкова Світлана Анатоліївна. – К., 1996. – 198 с.; Яцук Н.Є. Українська ментальність як феномен етногенетичного та соціокультурного буття народу: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Яцук Наталія Євгеніївна. – Запоріжжя, 2003. – 190 с.

цивілізації” (З. Бжезінський), “інформаційної цивілізації” (М. Маклюен, Е. Масуда) тощо. Привабливість цієї теорії серед вітчизняних науковців полягає в її можливості водночас глобального та стадіального бачення цивілізаційного поступу людства як переходу від традиційного (доіндустріального) до модерного (індустріального) та постмодерного (сучасного постіндустріального, інформаційного) суспільства.

Актуальність і, відповідно, масштаби її розвитку в українській історіографії особливо відчутні якраз на сучасному етапі, коли остаточно було прийнято курс на євроінтеграцію. У зв'язку з цим, пріоритетними поняттями наукового обґрунтування західного (європейсько-американського) шляху розвитку, як єдино можливого варіанту суспільної еволюції світу, виступають ринкова економіка, демократія, урбанізація та культурний плюралізм.

Своє логічне завершення та ідеологічне оформлення теорія модернізації знайшла в працях американського політолога Ф. Фукуями, який метою історичного поступу людства проголосив основні західні ліберальні цінності – ринкову економіку та демократію. Безпосередня розробка теорії модернізації на теренах вітчизняної історичної науки набула широкого поширення, перш за все, як методологічне підґрунтя до аналізу “модернізаційного” розвитку України або у поєднанні з концепціями інформаційної цивілізації чи постіндустріального суспільства. Саме в такому ракурсі вона виступає у працях С.Є. Мартинюка, В.П. Горбатенка, А.С. Гальчинського, В.С. Журавського, Д.В. Табачника, Л.Г. Хоменка, В.М. Шейка тощо¹⁹.

¹⁹ Мартинюк С.Є. Генезис інформаційної цивілізації: [монографія] / Світлана Євгеніївна Мартинюк. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – 192 с.; Горбатенко В.П. Парадигма модернізації / В.П. Горбатенко // Нова політика. — 1998. — № 4. — С. 41 – 51; Його ж. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: [монографія] / Володимир Павлович Горбатенко. – К.: Академія, 1999. – 239 с.; Гальчинський А.С. Становлення суспільства постіндустріальної цивілізації: [навч. посіб.] / Анатолій Степанович Гальчинський. – К.: Вища школа, 1993. – 107 с.; Журавський В.С. Україна на шляху до інформаційного суспільства / Журавський В.С., Родіонов М.К., Жилияєв І.Б.; заг. ред. М.З. Згуровський. – К.: Політехніка, 2004. – 482 с.; Табачник Д. Шляхи інноваційного розвитку України: [монографія] / Дмитро Табачник. – К.: Либідь, 2004. – 258 с.; Хоменко Л.Г. Електронна інформаційна цивілізація: досвід розбудови в Україні: [монографія] / Лев Григорович Хоменко. – К.: Міжнародна агенція “BeeZone”, 2004. – 203 с.;

Чим далі глибше прогресуюче ускладнення світових глобальних процесів закономірно зумовило й нові вимоги до фундаментальних досліджень сучасного історичного поступу людства, який вимагає наразі свого усвідомлення в контексті глобальної взаємодії певного кола соціокультурних світів – цивілізацій. Сучасна українська глобалістика, як напрямок вивчення історії сучасного світу, ґрунтується переважно на цивілізаційній методології та представлена надзвичайно широкою палітрою досліджень. Їх загальною особливістю, порівняно із західними, виступає аналіз сучасного світового розвитку саме з точки зору України та її місця й ролі в сучасній глобальній картині світу. Найбільш характерними у цьому плані є праці авторського колективу під керівництвом відомого українського дослідника О.Г. Білоруса та В.Р. Сіденка, а також досить ґрунтовні монографії В.Г. Кременя, В.М. Ткаченка, Ю.М. Щербака тощо²⁰.

Подальший інтенсивний розвиток глобалізаційних процесів та економічна, політична й культурна експансія Західної цивілізації посприяли розповсюдженню в дослідженнях українських науковців геополітичного підходу, який був сприйнятий як поле для практичного застосування цивілізаційної методології до осмислення сучасного стану всесвітньо-історичного розвитку. Вітчизняний його варіант позначений певним синтезом самої геополітичної парадигми з теорією глобалістики та концепцією “зіткнення цивілізацій” С. Хантінгтона. Широка популярність геополітичних студій в українській історіографії обумовлена також і євроінтеграційними прагненнями нашої держави, які стали однією з причин появи цілого дослідницького напрямку вивчення феномену Європейської цивілізації та місця в ній України²¹.

Шейко В.М. Культура. Цивілізація. Глобалізація. (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.): в 2 т. / Василь Миколайович Шейко. – Х.: Основа, 2001.

²⁰ Глобализация и безопасность развития: [монография] / [Белорус О.Г., Гончаренко М.О., Зленко В.А. и др.]; под ред. О.Г. Белоруса. – К.: КНЭУ, 2002. – 789 с.; Кремень В. Україна в контексті глобалізму / В. Кремень, В. Ткаченко. – К.: Промінь, 1998. – 298 с.; Щербак Ю.М. Україна: виклик і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі ХХІ ст. / Юрій Миколайович Щербак. – К.: Дух і Літера, 2003 – 574 с.; Україна в процесах міжнародної інтеграції: [монографія] / [Сіденко В.Р., Павленко Ю.В., Барановський О.І. та ін.]; за ред. д-ра екон. наук. В.Р. Сіденка. – Х.: Вид-во “Форт”, 2003. – 280 с.

²¹ Джеджора О. Історія Європейської цивілізації / О. Джеджора. – Л.: Вид-во ЛБА, 1999. – Ч. 1.: До кінця ХVІІІ ст. – 1999. – 434 с.; Історія Європейської

Поряд із розробкою означених напрямків, становлення цивілізаційного підходу в сучасній вітчизняній історичній науці співпало за часом із зміною методологічних орієнтирів у самій світовій історіографії, що було обумовлено новітнім “постмодерністським” викликом. Він створив зі свого боку тенденцію до взаємозв’язку цивілізаційного підходу із впливовою течією “нової культурної історії”, яка доповнює його в тому плані, що акцентує також увагу і на “медіативній” функції культури як посередника між соціальною дійсністю і людиною, яка усвідомлює світ саме через культурний простір. Також вплив ситуації “постмодерну” виявляється в більшому акцентуванні уваги на осмисленні місця та ролі людини, проблемах її внутрішнього світу та свободи в умовах сучасної цивілізації. Цей підхід простежується в працях В.Г. Табачковського, Ю.В. Кам’янської, В.В. Лісіцина, А.М. Покровського, Н.В. Скотної, В.М. Хоменка, О.П. Бойко та ін.²².

цивілізації: [навч. посіб.] / [Голуб В.Й., Коваленко Л.Т., Печенюк І.С. та ін.]; за ред. В.Й. Голуба. – К.: НАОУ, 2007. – 294 с.; Ковальова О.О. Українська політика щодо євроінтеграційних процесів: дис. ... доктора політ. наук: 23.00.02 / Ковальова Олена Олексіївна. – К., 2003. – 462 с.; Космина В.Г. Глобалізація і зіткнення цивілізацій / В.Г. Космина // Світова цивілізація і міжнародні відносини. – 2002. – № 1. – С. 37 – 48; Полтораков О.Ю. Європейська політична інтеграція в сучасній цивілізаційній системі: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Полтораков Олексій Юрійович. – К., 2004. – 199 с.; Попович М. Європа-Україна – праві і ліві: [монографія] / Мирослав Попович. – К.: Київське братство, 1997. – 108 с.; Українська культура в європейському контексті / Ю.П. Богуцький, В.П. Андрущенко, Ж.О. Безвершук, Л.М. Новоханько; ред. Ю.П. Богуцький. – К.: Знання, 2007. – 680 с.; Шпак В.Т. Україна: від “російського комунізму” – до європейської цивілізації: [монографія] / Володимир Тимофійович Шпак. – Черкаси: Брама, 2002. – 199 с.

²² Людина в цивілізації ХХІ століття: проблема свободи: [монографія] / [В.Г. Табачковський, М.О. Булатов, Т.В. Лютий та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005. – 271 с.; Людина в есенційних та екзистенційних вимірах: [монографія] / [В.Г. Табачковський, А.М. Дондюк, Г.І. Шалашенко та ін.]; відп. ред. В.Г. Табачковський. – К.: Наукова думка, 2004. – 244 с.; Колізії антропологічного розмислу: [монографія] / [В.Г. Табачковський, А.М. Дондюк, Г.І. Шалашенко та ін.]. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 155 с.; Кам’янська Ю.В. Імперативи людської життєдіяльності у техногенній цивілізації: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Кам’янська Юлія Володимирівна. – Л., 2005. – 170 с.; Покровський А.М. Відтворення людини-маси в умовах техногенної цивілізації: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.04 / Покровський Анатолій Миколайович. – Х., 2003. – 198 с.; Скотна Н.В. Особа в розколотій цивілізації: світогляд, проблеми освіти і

Пошук шляхів виходу з кризи формаційної теорії та процес реорганізації всієї радянської історичної науки дали поштовх до поширення в українській історіографії початку 1990-х років, слідом за російською, концепції цивілізаційно-формаційного підходу академіка І.Д. Ковальченка. Головною причиною її актуальності у пострадянському науковому просторі стала, очевидно, неготовність колишніх радянських науковців, які провадили свої дослідження в руслі стадіальності теорії формацій, до цілковитого прийняття синхронного бачення історичного процесу в рамках цивілізаційного підходу. З іншого боку, такий шлях концептуального узгодження цілком закономірно відповідав вимогам збереження накопиченого методологічного досвіду та забезпечення тяглості історіографічного процесу в переході від радянського до пострадянського етапу як української, так і російської історичної науки.

Варіанти поєднання теорії формацій та цивілізаційного підходу, запропоновані академіком І.Д. Ковальченком, були розвинуті надалі в працях сучасних вітчизняних науковців, про що свідчить широке використання ними синтезу цивілізаційної синхронності та формаційної стадіальності, а також таких понять як “первіснообщинний лад”, “феодалізм”, “капіталізм” тощо. Поряд з цим, стадіальний характер формаційної теорії та її увага до соціально-економічних чинників стали добрим підґрунтям до засвоєння українськими істориками близької до неї, якщо звісно відкинути всі ідеологічні нашарування, теорії модернізації з її також стадіальним баченням історичного розвитку (аграрний, індустріальний та постіндустріальний етапи).

На думку ряду вітчизняних дослідників, елементи теорії формацій становлять собою не стільки залишок радянського минулого української історичної науки, скільки носять вихоплений та використаний у новому контексті характер. Цей процес можна визначити як сучасну рецепцію формаційної теорії через її співставлення з іншими новітніми методологічними підходами,

виховання: дис. ... доктора філос. наук: 09.00.10 / Н.В. Скотна. – К., 2005. – 376 с.; Хоменко В.М. Цивілізаційний статус особистості: глобальні проблеми і перспективи розвитку (соціально-філософський аспект): дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Хоменко Володимир Миколайович. – К., 2002. – 196 с.; Бойко О.П. Філософсько-антропологічні обґрунтування цивілізаційного процесу: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.04 / Бойко Ольга Петрівна. – Х., 2004. – 198 с.

причому її подальшому використанню сприяє як “радянський” методологічний досвід вітчизняних істориків, так і наявна система організації історичної науки в Україні, що має, передусім, радянську генеалогію²³.

Підсумовуючи розгляд історіографії теми дослідження, можна відзначити увагу широкого кола вітчизняних науковців – істориків, філософів, історіософів, культурологів тощо до методологічних можливостей цивілізаційного підходу, аналіз якого розпочався з 90-х років ХХ ст. Пов’язано це з тим, що цивілізаційний підхід знаходиться на стикові багатьох соціо-гуманітарних наук, кожна з яких привносить до цивілізаційної теорії власні методологічні принципи та поняття, в той час як філософія історії та історіософія постають теоретичним підґрунтям до його практичного використання в конкретних історичних дослідженнях.

Встановлено, що провідні концепції цивілізаційного підходу, які стали предметом відповідного осмислення вітчизняними вченими, мають свої витoki із західноєвропейської та російської філософсько-історичної, історіософської та історичної думки. Зокрема дістали свій розвиток такі його варіанти, як концепція А.Дж. Тойнбі, структурний підхід французької історичної школи “Анналів”, сучасні концепції Ф. Фукуями, С. Хантінгтона та інших. Серед напрямків розробки цивілізаційного підходу, які були сприйняті з російської історичної науки особливо виділяється концепція цивілізаційно-формаційного підходу академіка І.Д. Ковальченка. Характерною рисою історіографії цивілізаційного підходу в сучасній українській історичній науці виступає аналіз його окремих концепцій з метою їх подальшого практичного використання у власних дослідженнях, в той час як його теоретична розробка представлена лише кількома напрямками. При цьому праці, які були б спрямовані на цілісне дослідження та узагальнення практичного використання цивілізаційного підходу до історії, є практично відсутніми. Звідси особливої актуальності в плані подальшого розвитку методології цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії набуває систематизація та виділення загальних тенденцій його використання в дослідженнях як з історії України, так і всесвітньої історії.

²³ Заярнюк А. Повсякденна радянськість пострадянського сьогодення / А. Заярнюк // Критика. – Рік Х, Число 3 (101). – Березень 2006. – С. 10; Портнов А. Історіографії на краях / А. Портнов // Критика. – Рік Х, Число 3 (101). – Березень 2006. – С. 18.

1.2. Джерельна база роботи

Загальною особливістю джерельної бази є її міждисциплінарний характер. Пов'язано це як з міждисциплінарністю самої теми, де вивчення методології цивілізаційного підходу знаходиться на стикові багатьох наук – історіософії, філософії історії, культурології, політології, соціології тощо, так і з тенденцією до міждисциплінарності в самій сучасній історіографії, одним з провідних напрямків розвитку якої постає тісна співпраця з іншими соціо-гуманітарними науками.

Насамперед це стосується тісного взаємозв'язку історіографії та філософії історії. За визначенням О.А. Удода, цілком об'єктивно й справедливо, що саме філософія продовжує традиційно заповнювати методологічну прогалину конкретно-історичних та історіографічних досліджень. Філософія історії, як рефлексивний рівень пізнання, розглядає методи наукового історичного пізнання у співвідношенні з певною епістемологічною та історіософською парадигмами. Поряд з цим, вона виступає і теоретичною основою методології історії, яка, своєю чергою, міцно входить до наукового простору історіографії, досліджуючи вживані певним науковцем, школою чи течією методи дослідження та принципи пояснення / описування минулого²⁴.

Міждисциплінарний характер сучасної української історіографії, як відзначає Л.О. Зашкільняк, повністю відображає провідні тенденції еволюції сучасної світової історичної думки. Насамперед, це зближення та інтеграція історичних досліджень з такими соціально-гуманітарними науками як соціологія, економіка, антропологія, лінгвістика, психологія, культурологія тощо, методи та інструментарій яких дають змогу історикам отримувати більш повне і всебічне знання як про минуле, так і про особливості розвитку світового історіографічного процесу. Зумовлено це тим, що на відміну від природничих наук, які здебільшого мають справу з неживою природою, в історичних знаннях у значно більшому обсязі

²⁴ Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920 – 1930-х роках: [монографія] / Олександр Андрійович Удод. – К.: Генеза, 2000. – С. 14; Його ж. Розробка проблем теорії та методології історичної науки на сторінках “Українського історичного журналу” (1957 – 2007 рр.) / О. Удод // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 55 – 56; Яковенко Н. Вступ до історії: [монографія] / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2007. – С. 32.

представлені соціально-культурні, свідомісні за походженням індивідуальні й колективні особливості світобачення та світосприйняття, що посідають особливе місце в ідеологічних, психологічних та аксіологічних (ціннісних) орієнтаціях творця-історика²⁵.

Використання в дослідженні наявної джерельної бази ґрунтується на тому положенні, що усі різновиди історіографічних джерел мають важливе пізнавальне значення та містять притаманну для них інформацію. Простежити генезу історичних знань, стан історичної науки в той чи інший період, з'ясувати її вплив на сучасне духовне життя, встановити появу нових концепцій, в тому числі й цивілізаційного підходу, внесок конкретних істориків або наукових осередків у розвиток історичної думки тощо можна лише на засадах комплексного, системного використання всіх груп історіографічних джерел та критичного підходу до них.

Джерельну базу дослідження можна умовно поділити на праці прикладного історичного характеру та, безпосередньо, історіографічні джерела.

До праць прикладного історичного характеру можна віднести ті роботи вітчизняних науковців, в яких цивілізаційний підхід використовується в дослідженні прикладних до історії тем інших соціо-гуманітарних дисциплін – політичної історії, геополітики, культурології, історії культури тощо. Головною підставою до включення цих робіт стало те, що предметом розгляду в них виступає, перш за все, історична проблематика та застосовуються, переважно, історичні методи дослідження.

Наприклад, у використаних працях з культурології поняття культури постає за своїми основними характеристиками співвідносним, а, подекуди, й тотожним до поняття цивілізації, тим самим складаючи методологічне підґрунтя до осмислення історії культури з точки зору цивілізаційного підходу. В такому ключі, зокрема, розглядаються Антична культура / цивілізація, Європейська культура / цивілізація тощо²⁶.

²⁵ Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: [навч. посіб.] / Леонід Зашкільняк. – Л.: ПАІС, 2007. – С. 5, 10.

²⁶ Українська культура в європейському контексті / Ю.П. Богуцький, В.П. Андрущенко, Ж.О. Безвершук, Л.М. Новоханько; ред. Ю.П. Богуцький. – К.: Знання, 2007. – 680 с.; Історія світової та української культури: [навч. посіб.]

Досить широко застосовуються історичні методи дослідження, і також цивілізаційний підхід, у працях, темою яких виступають геополітичні особливості та глобалістичні тенденції сучасного етапу світового історичного процесу. Зазвичай такі роботи створюються за участю як фахових істориків, так і представників прикладних до історії соціо-гуманітарних дисциплін – економістів, політологів, культурологів, соціологів тощо, об'єднаних в рамках наукових колективів²⁷.

З іншого боку, в ряді робіт вивчаються і різні економічні, соціальні, культурні тощо аспекти історичного розвитку як цивілізацій, так і світового цивілізаційного процесу загалом. Врахування цих праць дозволяє відобразити додаткові чинники та шляхи розвитку цивілізаційного підходу, тим самим надаючи його історіографічному дослідженню більшої різносторонності²⁸.

/ [Греченко В.А., Чорний І.В., Кушнерук В.А., Режко В.А.]. – К.: Літера, 2000. – 464 с.

²⁷ Цивілізаційна структура сучасного світу: в 2 т. / [под ред. акад. НАН України Ю.Н. Пахомова и доктора филос. наук Ю.В. Павленко]. – К.: Наукова думка, 2006; Цивілізаційні моделі сучасності та їх історичні корні / [Ю.Н. Пахомов, С.Б. Крымский, Ю.В. Павленко и др.]. – К.: Наукова думка, 2002. – 632 с.; Глобалізація та безпека розвитку: [монографія] / [Белорус О.Г., Гончаренко М.О., Зленко В.А. и др.]; под ред. О.Г. Белоруса. – К.: КНЕУ, 2002. – 789 с.; Глобальні трансформації та стратегії розвитку: [монографія] / [Білорус О.Г., Лук'яненко Д.Г., Гончаренко М.О. та ін.]; ред. О.Г. Білорус. – К.: НАН України, Ін-т світової економіки та міжнародних відносин, 1998. – 416 с.

²⁸ Бойко О.П. Філософсько-антропологічні обґрунтування цивілізаційного процесу: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.04 / Бойко Ольга Петрівна. – Х., 2004. – 198 с.; Кам'янська Ю.В. Імперативи людської життєдіяльності у техногенній цивілізації: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Кам'янська Юлія Володимирівна. – Л., 2005. – 170 с.; Новицький В.Є. Економічні ресурси цивілізаційного розвитку: [навч. посіб.] / В.Є. Новицький. – К.: НАУ, 2004. – 268 с.; Пахомов Ю.М. Національні економіки в глобальному конкурентному середовищі: [монографія] / Пахомов Ю.М., Лук'яненко Д.Г., Губський Б.В. – К.: Україна, 1997. – 237 с.; Скотна Н.В. Особа в розколотій цивілізації: світогляд, проблеми освіти та виховання: дис. ... доктора філос. наук: 09.00.10 / Н.В. Скотна. – К., 2005. – 376 с.; Табачковський В.Г. Людина в цивілізації ХХІ століття: проблема свободи: [монографія] / [В.Г. Табачковський, М.О. Булатов, Т.В. Лютий та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005. – 271 с.; Філіпенко А.С. Економічний розвиток сучасної цивілізації: [навч. посіб.] / Антон Сергійович Філіпенко. – К.: Знання України, 2006. – 315 с.

Також у дослідженні були використані ті роботи з філософсько-історичного, історіософського та політологічного осмислення історії України, в яких застосовується в якості провідної методології цивілізаційний підхід²⁹.

Підставою до залучення цього виду джерел стало те, що теоретичні концепції або ідеї, висловлені в цих працях, справили істотний спрямовуючий вплив на подальший розвиток цивілізаційної теорії в українській історичній науці та знайшли своє подальше застосування в практичній дослідницькій діяльності вітчизняних істориків.

Таким чином, праці прикладного історичного характеру, виконуючи допоміжну функцію в дослідженні, виступають в якості необхідного доповнення до історіографічних джерел, адже надають можливість прослідкувати та відобразити процес теоретичного осмислення й розробки цивілізаційної теорії, що передує практичному застосуванню цивілізаційного підходу у фахових роботах з історії.

Наявні історіографічні джерела, які складають основу джерельної бази, умовно можна систематизувати за принципом відповідності до тематики використання цивілізаційного підходу. Згідно цього вони поділяються на дві великі групи: праці, в яких цивілізаційний підхід застосовується до вивчення історії України³⁰ та

²⁹ Глотов Б.Б. Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу: [монографія] / Борис Борисович Глотов. – Д.: Моноліт, 2002. – 218 с.; Ковальова О.О. Українська політика щодо євроінтеграційних процесів: дис. ... доктора політ. наук: 23.00.02 / Ковальова Олена Олексіївна. – К., 2003. – 462 с.; Михальченко М.І. Українська осередкова цивілізація: методологічний аспект аналізу / М.І. Михальченко // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 63 – 76; Його ж. Українська цивілізація: логіка, закономірності та курйози становлення / М. Михальченко, З. Самчук // Актуальні проблеми внутрішньої політики: [наук. журнал] / [ред. О. Рафальський]. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 29 – 31; Його ж. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи: [монографія] / Микола Іванович Михальченко. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2004. – 488 с.; Павленко Ю.В. Походження та цивілізаційна ідентичність українського народу / Ю.В. Павленко // Collegium. – 2004. – № 15. – С. 149 – 164; Полтораков О.Ю. Європейська політична інтеграція в сучасній цивілізаційній системі: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Полтораков Олексій Юрійович. – К., 2004. – 199 с.

³⁰ Див.: Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація: [науково-популярне видання] / Михайло Юрійович Відейко. – К.: Академперіодика, 2003. – 184 с.;

праці, в яких цивілізаційний підхід застосовується до вивчення всесвітньої історії³¹. При цьому враховуючи те, що висвітлення історії України та всесвітньої історії здійснюється за стадіальним принципом, кожна з цих великих груп джерел поділяється, в свою чергу, на менші підгрупи, які відповідно відображають застосування цивілізаційного підходу до вивчення Давнього, Середньовічного, Нового та Новітнього періодів історії України та всесвітньої історії.

Домінуючу групу історіографічних джерел складають монографії, статті, матеріали конференцій, довідникові та енциклопедичні видання, а також дисертації та автореферати дисертацій.

Однією з превалюючих форм наукової роботи вітчизняних істориків, в контексті застосування методології цивілізаційного підходу, є видання навчальної літератури і, насамперед, навчальних посібників та підручників. Попри компілятивний характер цих праць, провідні українські історики відзначають важливе значення підручників, як шкільних, так, тим більше, і вузівських, як повноцінних історіографічних джерел, що мають поліфункціональне призначення. Полягає воно у тому, що підручник, по-перше, є показником розвитку історичної науки, відображаючи собою рівень розвитку наукової історичної думки, а, по-друге, інколи може навіть випереджати за рівнем концептуальних узагальнень академічні видання (монографії, збірки статей, матеріали конференцій). Поряд з цим, наукова навчальна література, постаючи в ролі історіографічного джерела, може відбивати рівень знань і сферу їх побутування в суспільстві на час її створення, суспільно-політичні та

Горелов М.Є. Цивілізаційна історія України: [нариси] / Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. – К.: ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2006. – 632 с.; Ткаченко В.М. Україна: на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки): [монографія] / В.М. Ткаченко, О.П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 160 с.; та інші.

³¹ Див.: Балух В.О. Історія античної цивілізації: у 3-х т. / Василь Олексійович Балух. – Чернівці: ТОВ Вид-во “Наші книги”, 2007; Історія Європейської цивілізації: [навч. посіб.] / [Голуб В.Й., Коваленко Л.Т., Печенюк І.С. та ін.]; за ред. В.Й. Голуба. – К.: НАОУ, 2007. – 294 с.; Космина В.Г. Вступ до історії сучасної цивілізації: [навч. посіб.] / Віталій Григорович Космина. – Запоріжжя: Просвіта, 2001. – 76 с.; Рубель В.А. Історія цивілізацій Доколумбової Америки: [навч. посіб.] / Вадим Анатолійович Рубель. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.; Ставнюк В.В. Становлення афінського поліса: [монографія] / Віктор Володимирович Ставнюк. – К.: “Аквілон-Прес”, 2005. – 216 с.; та інші.

ідейні погляди авторів праць тощо. Звідси, як наголошують провідні сучасні українські історики, без широкого залучення наукової літератури в якості джерела неможливо здійснити будь-яке історіографічне дослідження, підготувати працю з історії науки, науково-технічного прогресу, культури і духовності³².

За словами професора Я.С. Калакури, навчальні посібники, підручники, науково-популярна та довідкова література, а також публіцистичні твори істориків, мають, як різновид історіографічних джерел, свою відповідну специфіку, зумовлену їхнім функціональним призначенням та науково-популярним викладом матеріалу. Підручники та навчальні посібники здебільшого синтезують найновіші здобутки наукових досліджень на час їх створення, що наближає їх до академічних праць. До того ж, з точки зору впливу на формування суспільної історичної свідомості, навчальній літературі також належить пріоритетне місце. Наприклад, у ХХ ст., на час усамостійнення української історичної науки, переважну більшість навчальних посібників з історії створювали провідні науковці. Їм відводилась визначальна роль у підготовці статей з історії до енциклопедій, зокрема історичних, енциклопедій українознавства, довідникових видань. Що ж стосується публіцистики, то вона нерідко дає первісне відображення й узагальнення явищ історичної науки³³.

Цінність навчальної літератури, як історіографічного джерела, обумовлена також і особливостями сучасного вітчизняного освітнього процесу. За словами О.А. Удода, в сучасній українській історичній науці склалась така ситуація, що нові концептуальні підходи нерідко виникають саме через потребу у творенні вузівської і шкільної навчальної літератури (приєднання України до Болонської

³² Калакура Я.С. Українська історіографія: [курс лекцій] / Ярослав Степанович Калакура. – К.: Генеза, 2004. – С. 20, 22; Удод О. Шкільний підручник як історіографічне явище / О. Удод // Шкільна історія очима істориків-науковців: [мат. Роб. наради з моніторингу шкільних підручників історії України]; упор. Н. Яковенко. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2008. – С. 108; Історичне джерелознавство: [підручник] / [Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Павленко С.Ф. та ін.]. – К.: Либідь, 2002. – С. 11; Ясь О.В. Українська історіографія з методичної та дидактичної перспективи / О.В. Ясь // Історичний журнал. – 2004. – № 10 – 11. – С. 125 – 129.

³³ Калакура Я.С. Українська історіографія: [курс лекцій] / Ярослав Степанович Калакура. – К.: Генеза, 2004. – С. 20.

декларації, впровадження ступеневої і модульно-кредитної системи навчання у вищих навчальних закладах тощо)³⁴.

Загальна характеристика джерельної бази дослідження, яку становлять джерела різного характеру – монографії, статті, матеріали конференцій, довідникові та енциклопедичні видання, дисертації та автореферати дисертацій, навчальні посібники, підручники тощо – дає змогу відзначити належний інформаційний потенціал для здійснення відповідного дослідження. При цьому слід враховувати специфічність деяких видів джерел, одні з яких просякнута сучасними політичними чи ідеологічними штампами, що вимагає додаткових зусиль із їх верифікації, в той час як інші підпорядковані специфічному канону мовлення, що також потребує додаткової деконструкції.

1.3. Методи та принципи дослідження

Відсутність загальноприйнятого поняття цивілізаційного підходу ставить перед проблемою його відповідної ідентифікації в працях вітчизняних істориків, адже не в кожній з них наголошується на його використанні. Вирішення цього завдання полягає в розробці таких методів і принципів дослідження, які б давали змогу визначити найбільш загальні фактори становлення цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії, вплив яких і формує його відмінні від інших методологічних напрямків риси.

Причому в першу чергу тут необхідно враховувати ключове положення про те, що вітчизняний історіографічний процес являє собою певну цілісність та співвідноситься з принципами історизму, системності та спадкоємності (наступності). У відповідності до цього, досягнути будь-який його елемент (напрямок, течію, школу) без врахування решти складових чинників є неможливим. Звідси визначення найбільш загальних факторів становлення цивілізаційного підходу доцільно проводити не осібно чи відірвано, а саме у тісному взаємозв'язку із загальними особливостями сучасного етапу розвитку української історіографії.

³⁴ Удод О. Шкільний підручник як історіографічне явище / О. Удод // Шкільна історія очима істориків-науковців: [мат. Роб. наради з моніторингу шкільних підручників історії України]; упор. Н. Яковенко. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2008. – С. 110.

Характерні риси цього взаємозв'язку дає змогу відобразити певна ідеальна мисленнева конструкція – “дослідницька програма” – яка відіграє роль методологічного інструменту, за допомогою якого в ході історіографічного аналізу актуалізуються й враховуються лише ті фактори розвитку вітчизняного історіографічного процесу, що мають безпосереднє відношення до вивчення цивілізаційного підходу та відповідним чином впливають на його подальше використання.

Найбільш повно вказаним вимогам відповідає поняття “історіографічної моделі”, що було запропоноване у 1960 – 1970-х роках А.М. Сахаровим, який, у свою чергу, спирався на здобутки своїх попередників Л.В. Черепніна, М.В. Нечкіної та інших. За задумом вченого, найбільшої ефективності аналіз досліджуваної проблеми або теми досягає на базі і в тісному взаємозв'язку з аналізом загального ходу розвитку історичної науки. На цій основі виникає сума історіографічних висновків про стан досліджуваної проблеми, висновків, які, синтезуючи досвід науки, самі вже входять в арсенал сучасного наукового дослідження проблеми. Пов'язано це з тим фактом, що самі по собі спостереження над розширенням джерельної бази й розвитком техніки історичного дослідження, аналіз проблематики, відсторонений розгляд методологічних проблем тощо ще не створюють картини історії науки, подібно до того, як знову відкрите джерело чи нова думка про яке-небудь явище або процес у минулому ще не створює наукового пізнання цього процесу. В той час саме аналіз теоретичних, методологічних основ наукового дослідження дозволяє встановити, чому досліджувані факти утворили даний взаємозв'язок та постали в даній концепції.

Вироблена дослідником (або групою дослідників, що утворюють напрямок у науці) на основі дослідження джерел з певних теоретичних позицій наукова концепція і виступає, за А.М. Сахаровим, головним фактором історії науки, складаючи, з іншого боку, конкретне втілення методології наукового дослідження. Саме аналіз концепції, тобто системи поглядів і оцінок історичних явищ і процесів, що синтезує в собі фактори наукового пізнання, і складає, за словами вченого, сутність історіографічного дослідження³⁵.

³⁵ Сахаров А.М. О предмете историографических исследований // Сахаров А.М. Методология истории и историография: [статьи и выступления] / Анатолий Михайлович Сахаров. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1981. – С. 124 – 125; Його ж. О некоторых вопросах историографических исследований //

В більш сучасному тлумаченні під “історіографічною моделлю” розуміють як реконструкцію будь-якого об’єкта минулого, так і засіб для реконструкції процесу пізнання минулого. Відноситься вона до функціональних моделей, які, на відміну від ізоморфних, не відтворюють прототип, а, натомість, створюються для того і таким чином, щоб зрозуміти його функціонування. В той же час зберігається і авторське визначення – так, за А.М. Сахаровим, історіографічна модель – це “ідеальний тип”, розумова конструкція, що оперує низкою “факторів історії науки”. Причому виділення цих факторів, за словами науковця, має чисто умовне значення, адже вони тісно взаємопов’язані між собою і діють не в тій логічній послідовності, в якій їх можна представити³⁶.

На думку І.І. Колесник, цими факторами історіографічної моделі можуть виступати, насамперед, соціокультурні передумови, характер проблематики історичних досліджень, джерельна база, а також характеристика методологічних принципів, де кінцевою метою історіографічного аналізу виступає дослідження історичних концепцій, схем та теорій. В свою чергу Л.О. Зашкільняк, окреслюючи предметну сферу історіографії, визначає в структурі історичних знань світоглядний, методологічний (теоретичний), фактологічний (джерельний), соціокультурний, психологічний та мовнолінгвістичний складники³⁷.

Виступаючи переважно як загальні, зазначені чинники відносяться головним чином до рефлексивної історіографічної сфери, яка покликана передати загальний стан історії науки. Натомість, відповідно до теми даного дослідження, вказані чинники набувають певної специфічності та вибірковості.

Сахаров А.М. Методология истории и историография: [статьи и выступления] / А.М. Сахаров. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1981. – С. 150 – 151.

³⁶ Історіографічний словник: [навч. посіб.] / [С.І. Посохов, С.М. Куделко, Ю.Л. Зайцева та ін.]; за ред. С.І. Посохова. – Х.: Східнорегіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – С. 86 – 88; Сахаров А.М. Историография истории СССР. Досоветский период: [учеб. пособ.] / Анатолий Михайлович Сахаров. – М.: Высш. Школа, 1978. – С. 12.

³⁷ Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – поч. XX століття): [навч. посіб.] / Ірина Іванівна Колесник. – К.: Генеза, 2000. – С. 31 – 32; Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: [навч. посіб.] / Леонід Зашкільняк. – Л.: ПАІС, 2007. – С. 12 – 13.

Виходячи з аналізу історіографії проблеми, історіографічна модель формування цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії окреслюється такими положеннями:

1. Українська національна історіографія складає собою органічну частину світової історіографії, яка на сучасному етапі свого розвитку відзначається швидкою циркуляцією ідей у новому полі глобалізаційної взаємодії;

2. Цивілізаційний підхід в сучасній українській історіографії бере свої витoki із західної та, частиною, російської історичної науки;

3. Спільний розвиток української та російської історіографії в межах радянської історичної науки, який був зумовлений спільним історичним минулим обох країн, справляє свій особливий вплив і на їх сучасний стан;

4. Формування і розвиток цивілізаційного підходу здійснюється в умовах впливу загальних тенденцій сучасного етапу розвитку української історичної науки.

В плані висвітлення теоретичного розвитку цивілізаційного підходу, в роботі було використано класифікацію напрямків формування цивілізаційної теорії, що була запропонована відомим російським вченим Б.С. Єрасовим. Її вибір був обумовлений тим фактом, що вона являє собою, по суті, єдине на даний час в пострадянській – як російській, так і українській – історичній науці узагальнення основних шляхів розвитку теорії цивілізацій в світовій історіографії, відображаючи тим самим ті основні напрямки цивілізаційного підходу, які були сприйняті “пострадянськими” істориками в процесі засвоєння цивілізаційної методології.

За словами вченого, звернення до терміна “цивілізація” й, власне, формування цивілізаційної теорії відбувалося в рамках двох паралельних напрямків розвитку західної суспільної думки та науки. Один з них формували соціальні науки, об’єктом яких стало не стільки різноманіття матеріально-предметного світу, скільки виявлення закономірностей феноменального розвитку Західного індустріального суспільства. Звідси й визначаючим джерелом для цього напрямку виступало матеріальне виробництво, економіка, спосіб господарювання й породжені ними відносини.

Другий напрямок, спираючись на гуманітарні методи досліджень й створивши комплекс гуманітарно-філологічних та історичних наук, повинен був розкрити людині сучасного Заходу

безпосередньо соціокультурне різноманіття світу. Саме в рамках гуманітарних дисциплін, відзначає вчений, йшло інтенсивне накопичення знань про релігії, мови, літературу, філософію, історію тощо, яке породило багату компаративістику, призвело до формування орієнталістики, американістики, африканістики, ісламознавства, індології, китаєзнавства тощо³⁸.

В контексті теми дослідження умовну класифікацію основних напрямків розробки цивілізаційної теорії можна подати таким чином:

1. Напрямок комплексного матеріалістичного підходу:

а) стадіальне розуміння цивілізації: як наступного після варварства (первісності) етапу суспільного розвитку (Л. Морган, Ф. Енгельс), “постіндустріального суспільства” (Д. Белл), “інформаційної цивілізації” (М. Маклюен, Е. Масуда), а також концепції “стадій економічного росту” (В. Росту) та теорія модернізації (Ф. Фукуяма);

б) комплексне розуміння цивілізації французької історичної школи “Анналів” (Л. Февр, Ф. Бродель);

2. Напрямок культурно-історичної школи:

а) концепції М.Я. Данилевського, О. Шпенглера, А.Дж. Тойнбі;

б) використання цивілізаційного підходу як методологічного принципу в сучасних концепціях геополітичних студій та теорії глобалістики.

В українській історіографії знайшло своє відображення творче надбання обох цих напрямків розробки цивілізаційного підходу, спочатку ставши предметом теоретичного осмислення в філософсько-історичному та історіософському аспектах, які передували його практичному використанню в працях вітчизняних істориків.

Причому, виходячи з аналізу історіографії теми дослідження, можна вказати на дві взаємопов’язані особливості – внутрішню і зовнішню – в теоретичному осмисленні основних варіантів цивілізаційного підходу в українській історичній науці.

Внутрішня особливість проявляється в тяжінні вітчизняних науковців як до цивілізаційної синхронності, так і до стадіального бачення історичного розвитку, де чільне місце відводиться, хоча вже

³⁸ Ерасов Б.С. Цивилизации: Универсалии и самобытность / Борис Сергеевич Ерасов; [отв. ред. Н.Н. Зарубина]. – М.: Наука, 2002. – С. 12 – 39, 48 – 85; Його ж. Цивилизация: смысл слова и определение термина / Б.С. Ерасов // Цивилизации. Вып. 4. – М.: МАЛП, 1997. – С. 169 – 187.

й не настільки монодетерміновано, соціально-економічним факторам. Пов'язано це, насамперед, із методологічними традиціями стадіальності теорії формацій, а також певними спробами синтезу у засвоєнні цивілізаційного підходу, де виділяються варіанти його поєднання з цілим рядом інших напрямків – структуралізмом, геополітичними студіями, теорією глобалістики та модернізації тощо.

Зовнішня особливість проявляється в тому, що засвоєння цивілізаційної теорії в українській історичній науці співпало за часом з “постмодерністським” зворотом у західній історичній думці, який фактично призвів до певного зміщення акцентів у історичному пізнанні з побудови глобальних концепцій всесвітньо-історичного процесу (метанаративів) до його культурно-антропологічного виміру, де увага дослідника спрямовується на феномен культури (“нова культурна історія”), свідомісні процеси та внутрішній світ духовності. Саме цей факт і зумовив розробку цивілізаційного підходу в українській історіографії в контексті “постмодерністського” сприйняття, яке набуло свого поширення на тлі широкого прагнення вітчизняних науковців якомога швидше знайти відповідну альтернативу формаційній теорії.

У своєму взаємозв'язку ці дві особливості зумовлюють перехідний, “синтезований”, характер цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії. Проявляється він у тому, що вітчизняна версія цивілізаційної методології містить у собі, поряд з елементами власне теорії цивілізацій, також і елементи формаційної теорії та постмодерного світосприйняття. Зумовлено це тим, що розробка цивілізаційного підходу вітчизняними істориками мала на меті як побудову відповідної альтернативи до теорії формацій, так і інтеграцію у поле світової історичної науки шляхом засвоєння новітніх напрямків історичного дослідження, до яких належала і теорія цивілізацій.

Проте в процесі поширення цивілізаційної методології в “пострадянській” українській історіографії, в кінці ХХ століття в просторі світової історіографії сталися вже нові методологічні зміни, пов'язані з постмодерністським етапом її розвитку. Звідси розробка цивілізаційного підходу вітчизняними істориками почала включати в себе також і елементи постмодернізму, однак не наближаючись до рівня сучасної світової постмодерної історіографії, адже в середовищі останньої є не властивою тенденція до побудови макроконцепцій

(метанаративів), які відповідали б за масштабами цивілізаційній, що є, в свою чергу, типовим представником некласичного світобачення.

На розвиток української історіографії безперечно справив свій відбиток і тривалий час перебування у складі російського наукового простору – спочатку у складі Російської імперії, а потім і СРСР. За часів останнього всі провідні дослідження в галузі історіографічних студій провадилися, як правило, в найбільших російських наукових центрах – Москві та Ленінграді, тим самим зайвий раз вказуючи на “вторинність” досліджень української “наукової периферії”. Міцно пов’язані заідеологізованою методологією формаційної теорії в рамках єдиної радянської історичної науки, українська та російська її складові постали в новітній час перед викликом пошуку нової перспективи історіописання, яка передбачала б, на противагу формаційній монодетермінованості, багатофакторність візії всевітньо-історичного процесу та врахування його людських чинників. Зрозуміло, що перші кроки на шляху такого реформування ще тоді радянської історіографії почали робити саме в Росії, що й складає одну з причин більш інтенсивнішого, порівняно з Україною, сучасного розвитку російськими науковцями нових історіографічних напрямків, у тому числі й цивілізаційного підходу.

Відправним пунктом розробки цивілізаційної проблематики російськими науковцями став, також як і потім в українській історичній науці, аналіз концепції А.Дж. Тойнбі. Проте пріоритетним тут стало не стільки прагнення до побудови власних теоретичних схем цивілізаційного розвитку людства, скільки мета наукового обґрунтування, на основі творчого засвоєння західного історіографічного доробку, власної концепції Російської цивілізації³⁹.

³⁹ Ахиезер А.С. Российская цивилизация: содержание, границы, возможности: [монография] / А.С. Ахиезер, В.В. Ильин. – М.: Высшая школа, 2000. – 258 с.; Шемякин Я. Мимесис, эвокация призраков прошлого и проблемы изменения культурно-исторической парадигмы российской истории / Я. Шемякин // Свободная мысль. – 1992. – № 17. – С. 61 – 68; Каспэ С. Российская цивилизация и идеи А.Дж. Тойнби / С. Каспэ // Свободная мысль. – 1995. – № 2. – С. 76 – 83; Ионов И.Н. Теория цивилизаций: этапы становления и развития / И.Н. Ионов // Новая и новейшая история. – 1994. – № 4 – 5. – С. 33 – 50; Хачатурян В.М. Теория цивилизаций в русской исторической мысли / В.М. Хачатурян // Новая и новейшая история. – 1995. – № 5. – С. 8 – 18; Семенникова Л.И. Россия в мировом сообществе цивилизаций: [учеб. пособ.] / Семенникова Любовь Ивановна. – Брянск: Курсив, 1999. – 558 с.; Орлова И.Б. Евразийская цивилизация. Социально-историческая ретроспектива

В російському варіанті цивілізаційного підходу можна виділити, в якості окремого напрямку, спроби його поєднання з формаційною теорією, а також безпосередньо два взаємопов'язаних напрямки, спільною рисою яких залишається осмислення цивілізаційного розвитку з культурологічної точки зору при врахуванні пріоритету самобутності Російської цивілізації.

Основоположником наукового синтезу формаційної теорії, цивілізаційного підходу та теорії модернізації виступив відомий російський вчений І.Д. Ковальченко. В його інтерпретації поняття цивілізації має два взаємопов'язані тлумачення – як загальний цілісний вираз людської історії та його локальні прояви. Людство, проходячи “модернізаційні етапи” – доіндустріальний (аграрний), індустріальний (промисловий) та постіндустріальний (інформаційний) – по ходу проходження кожного з них проходить також і формаційні стадії – первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну тощо в контексті єдиної світової цивілізації, яка має певні локальні прояви. За словами науковця, перевагою цивілізаційного підходу є те, що він може інтегрувати в собі інші підходи й методи історичного дослідження, чим відкриває широкі можливості для їх поглиблення⁴⁰.

Інші два варіанти цивілізаційного підходу в російській історичній науці ґрунтуються на осмисленні поняття цивілізації як певної соціокультурної спільності, головним формоутворюючим чинником якої виступає культура. Спільною рисою, яка їх об'єднує, виступає тема Російської цивілізації, проте її осмислення та визначення в кожному з напрямків відмінне.

Першою найбільш масштабною немарксистською концепцією, яка з'явилася на початку 90-х рр. ХХ ст. в російській історичній науці, став запропонований відомим дослідником А.С. Ахієзером власний варіант цивілізаційного підходу до осмислення соціокультурної унікальності Росії. Прибічники цього напрямку (В.В. Ільїн, Л.І. Семеннікова) дотримуються думки про перехідний характер Російської цивілізації, яка постає, на відміну від постулювання її однозначної приналежності або західній, або східній

и перспектива: [монография] / Орлова Ирина Борисовна. – М.: Норма, 1998. – 275 с.

⁴⁰ Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах / И.Д. Ковальченко // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1. – С. 25 – 27, 31.

цивілізаційній специфіці, як Євразія, поєднуючи в собі “європейський зміст та азіатську форму”⁴¹.

Акцентуючи увагу на маргінальності Російської цивілізації, вказана точка зору суттєво відрізняється від іншого бачення соціокультурної ідентичності Росії, де її євразійський характер виступає як унікальна особливість, що передбачає синтез Східних і Західних культурних впливів. Ця тенденція, прибічниками якої нині виступає переважна більшість сучасних російських науковців, включає в себе як осмислення місця Росії в світовому цивілізаційному просторі, так і конституювання її як цивілізаційного центру східнослов'янської єдності⁴².

З огляду на тривалий час спільного розвитку української та російської історичної науки в межах радянської, а також виходячи з принципу наступності (спадкоємності) історіографічного процесу, необхідно враховувати, що вплив російської історичної думки зумовлений, з одного боку, спільним радянським минулим та спільними шляхами виходу з кризи формаційної теорії, які розпочалися на початку 1990-х років саме в Росії, а з іншого – сучасними міжнародними науковими зв'язками між вченими України та Росії.

Здобуття Україною незалежності та відповідне впровадження у науковий простір принципу “два народи – дві історії”, дозволило вітчизняним науковцям по-новому подивитись як на російську історіографію, так і на сучасні україно-російські наукові зв'язки. Більшість вітчизняних вчених, зокрема Я.С. Калакура, І.І. Колесник,

⁴¹ Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта. (Социокультурная динамика России): в 2 т. / А.С. Ахиезер. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. – Т. 2: Теория и методология: [словарь]. – 1998. – С. 390 – 394; Ахиезер А.С. Российская цивилизация: содержание, границы, возможности: [монография] / А.С. Ахиезер, В.В. Ильин. – М.: Высшая школа, 2000. – С. 26, 40, 159 – 237; Семенникова Л.И. Россия в мировом сообществе цивилизаций: [учеб. пособ.] / Семенникова Любовь Ивановна. – Брянск: Курсив, 1999. – 558 с.

⁴² История России: [с древнейших времён до конца XX века] / [отв. ред. А.Н. Сахаров]. – М.: АСТ, 2003. – 544 с.; Сахаров А.Н. Россия: Народ. Правители. Цивилизация: [монография] / А.Н. Сахаров. – М.: АСТ, 2004. – 359 с.; Россия между Западом и Востоком: мосты в будущее: [монография] / [под ред. Н.П. Шмелёва]. – М.: АСТ, 2003. – 271 с.; Панарин А.С. Россия в цивилизационном процессе (между атлантизмом и евразийством): [монография] / Панарин Александр Сергеевич. – М.: Высшая школа, 1995. – 262 с.

К.М. Колесников, В.А. Потульницький, А. Портнов, О.П. Реєнт тощо, констатують певну тенденційність по відношенню до України в розробці цивілізаційного підходу сучасними російськими науковцями, що проявляється у прагненні відродити та науково обґрунтувати колишню геополітичну велич Росії у вигляді оновленої концепції Російської цивілізації як збирача руських (східнослов'янських) земель.⁴³

Вектор осмислення соціокультурної специфіки цивілізацій, як альтернативний до “панекономізму” формаційної теорії, ставши провідним в російській історичній науці також вплинув і на формування пріоритетності культурних чинників в дослідженнях українських істориків, які за інерцією розпаду спільної радянської історичної науки знаходились разом із російськими колегами у руслі “пострадянських” методологічних пошуків. З іншого боку, сприйняття соціокультурної сутності поняття цивілізації стало підґрунтям до продуктивного засвоєння вітчизняними вченими західних постмодерних методологічних напрямків, пов'язаних із зверненням до сфери культури, свідомісних процесів, проблем ментальності тощо.

Підводячи підсумки, можемо констатувати зовнішній та внутрішній аспекти взаємозв'язку російської та української

⁴³ Ищенко В.В. “Год Украины” в российской исторической науке / В.В. Ищенко // Новая и новейшая история. – 2002. – № 2. – С. 241; Лешкович Н. Дослідження історії Росії (період від давнини до кін. XVIII ст.) / Н. Лешкович // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: [колективна монографія]; за ред. Л. Зашкільняка. – Л.: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2004. – С. 364; Колесник І.І. Проблема зв'язків української та російської історіографії: методологічний аспект / І.І. Колесник // Нива знань. – № 4. – Д., 1997. – С. 16 – 20; Колесников К.М. Історіософські традиції в інтелектуальній культурі українського і російського народів XIX – XX ст. / К.М. Колесников // Нива знань. – № 4. – Д., 1997. – С. 140 – 142; Портнов А. Очима сусіда: сучасні російські підручники з історії про Україну / А. Портнов // Сучасність. – 2000. – жовтень 10. – С. 154 – 156; Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О.П. Реєнт // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 3 – 22; Калакура Я.С. Русифікація як засіб нищення української культури / Я.С. Калакура // Українська культура: Зміст і методика викладання: тези республіканської науково-методичної конференції (Київ, травень 1992 р.). – К., 1993. – С. 80 – 81; Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX століть: [монографія] / Володимир Арнольдович Потульницький. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.

історичної науки, які справили вплив на формування та розвиток цивілізаційного підходу в сучасній вітчизняній історіографії.

Зовнішній аспект цього взаємозв'язку відповідає принципу наступності (спадкоємності) історіографічного процесу. Тобто перехід до сучасного етапу розвитку як російської, так і української історіографії, колись пов'язаних єдиним радянським минулим, позначений спільною “вузловою точкою” методологічних пошуків виходу з кризи заідеологізованого радянського варіанту формаційної теорії. Саме це й зумовило поширення у вітчизняній історичній думці російського досвіду концептуальних спроб синтезу формаційної і цивілізаційної теорій, а також соціокультурного вектору цивілізаційного підходу як одного з перших і провідних його варіантів.

Внутрішній аспект взаємозв'язку української і російської історичної науки позначений прагненням сучасних вітчизняних науковців до використання цивілізаційної методології для обґрунтування соціокультурної відсепарованості України від локальної Російської цивілізації, концепція якої набуває дедалі більшого поширення в сучасній російській історіографії на фоні зростаючого російського геополітичного експансіонізму.

Слід відзначити, що формування вітчизняних цивілізаційних студій шляхом прямого перенесення на власний історіографічний ґрунт теоретичного надбання західноєвропейської та російської історичної думки закономірно призводило б до звичайної еkleктики. Натомість, західні та російські концептуальні ідеї реконструюються та інтерпретуються вітчизняними науковцями, свідомо чи, навіть, несвідомо, відповідно до особливостей сучасного стану та логіки розвитку українського історіографічного процесу, а також характерних рис національного світосприйняття, історичної свідомості, історичної пам'яті тощо.

Пов'язано це, за словами І.І. Колесник, з тим, що на сучасному етапі генези історичної свідомості та науки українська історіографія виконує не лише наукові чи пізнавальні функції, а дещо ширше – соціокультурні, виступаючи насамперед витвором національної свідомості. З іншого боку, як відзначає Л.О. Зашкільняк, нові ідеї і підходи в історичному пізнанні народжуються в певних національних (державних) середовищах (спільнотах) і проходять складний шлях адаптації, перш ніж перетворитися на авторитетну модель. Застосування поширених моделей і теорій історичного пізнання

відбувається не на порожньому ґрунті, а в середовищі істориків конкретної країни, суспільства, культури, характеризується специфікою історичного матеріалу та суспільно-політичних очікувань. Тож національно-державні, тобто суспільно-політичні виміри сучасного історіографічного процесу залишаються суттєвим чинником історичної творчості, без якого не можна зрозуміти основних тенденцій світової історіографічної практики⁴⁴.

В цьому аспекті ключовим етапом у формуванні та науковому оформленні національної української історіографії стала, безперечно, діяльність М.С. Грушевського. Запропонована ним в “Історії України-Руси” перспектива розгляду, осмислення та викладу вітчизняної історії започаткувала в українській історіографії так званий національний гранднартив – загальноприйняту істориками певної країни схему, в рамках якої минуле структуровано за певною хронологічною, географічною та подієвою канвою, де кожен частковий епізод починає сприйматися / тлумачитися як суголосний “сенсові” цілої історії⁴⁵.

Остаточне оформлення національної української історіографії, яке завершилось у 20-х роках ХХ ст., відзначилось більш-менш чітким вирізненням у ній двох основних напрямків – народницького (М.С. Грушевський) та державницького (В.К. Липинський). Проте відсутність надто радикальної біполярності концепцій М.С. Грушевського та В.К. Липинського дозволяє зробити висновок про їхню взаємодоповненість в контексті складання єдиної національно-державницької парадигми, в якій знайшли своє відображення основні засади як державницького, так і народницького напрямків. З іншого боку, таке положення дозволяє уникнути надмірного протиставлення означених концепцій та врахувати цілісність розвитку українського історіографічного процесу, де на

⁴⁴ Колесник І.І. Курс української історіографії у вищій школі: нова модель викладання / І.І. Колесник // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 1. – Д., 1997. – С. 309; Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: [навч. посіб.] / Леонід Зашкільняк. – Л.: ПАІС, 2007. – С. 11.

⁴⁵ Яковенко Н. Вступ до історії: [науково-популярне видання] / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2007. – С. 180; Ясь О.В. Романтизм і український гранднартив / О.В. Ясь // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 3, Ч. 1. – С. 207 – 226.

сучасному його етапі і народницька, і державницька моделі, по суті, співпадають в рамках єдиного національного гранднаративу⁴⁶.

На думку Г.В. Касьянова, починаючи з 1990-х років націоналізована історія почала виконувати також і важливі інструментальні функції, а саме легітимації новоствореної держави та відповідної державної еліти, формування просторових та часових уявлень про українську націю, ствердження правомірності й правонаступності її існування як у свідомості її членів, так і в свідомості сусідів. У руслі цих функцій в середовищі вітчизняної історіографії почала формуватися нормативна історіографія, тобто той сектор історичних розробок, який встановлював і встановлює історіографічний канон, що морально-політично і матеріально підтримується державою та обслуговує офіційну ідеологію, чи її ерзац, як це сталося в українському випадку.

На сьогодні однією з невід'ємних складових нормативної історіографії стала євроінтеграційна парадигма, сутність якої полягає в обґрунтуванні європейської цивілізаційної, культурної, політичної тощо ідентичності України і української історії загалом, причому зумовлено це як зовнішньополітичними орієнтаціями України та офіційним проголошенням курсу на євроінтеграцію, так і поширенням впливу самого Європейського Союзу.

В свою чергу основним чинником, який зумовив вибір національно-державницького напрямку та перетворення гранднаративу М.С. Грушевського на історіографічний канон новітньої української історіографії стала, за словами Г.В. Касьянова,

⁴⁶ Масненко В.В. Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років: [монографія] / Віталій Васильович Масненко. – Київ; Черкаси: Брама – ІСУЕП, 2000. – С. 252 – 253; Калакура Я.С. Українська історіографія: [курс лекцій] / Ярослав Степанович Калакура. – К.: Генеза, 2004. – С. 235; Коцур А.П. Теоретико-історіософська інтенція державницької думки інтелектуально-духовної еліти України XIX – початку XX ст. / А.П. Коцур // Часопис української історії. – К., 2009. – Вип. 14. – С. 97 – 110; Його ж. “Українське національне відродження”: термінологічно-понятійне відображення в історіографії XX – XXI ст. / А.П. Коцур // Часопис української історії. – К., 2007. – Вип. 8. – С. 35 – 37; Зашкільняк Л.О. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кін. XIX – поч. XX століття / Л.О. Зашкільняк // Михайло Грушевський і українська історична наука: [матеріали конференцій] / [за ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича]. – Л., 1999. – С. 46.

ситуація тиску двох дискурсів: модерністського і постмодерністського, коли сьогоднішній модерністський процес формування інтелектуальних конструкцій, призначених підтримувати ідею націотворення, співпав за часом із сучасним постмодерністським викликом⁴⁷.

Таким чином можливо визначити головні “внутрішні” і “зовнішні” складові сучасної історіографічної ситуації в українській історичній науці, які справляють свій вплив на формування та розвиток у ній цивілізаційного підходу. Головними “внутрішніми” складовими виступають національно-державницька парадигма / національний гранднартив та нормативна історіографія / євроінтеграційна парадигма. В той час “зовнішніми” процесами, які впливають на розвиток сучасної української історичної науки, є наявна історична (включаючи політику, культуру, економіку тощо) ситуація, в якій зараз знаходиться Україна, та обраний нею зовнішньополітичний курс.

Національно-державницька парадигма і національний гранднартив зумовлюють своїм впливом певний прагматизм у роботі вітчизняних істориків, спонукаючи їх розглядати будь-які історичні феномени не безпосередньо та відсторонено, а саме через перспективу їх значення для подальшого розвитку історії України.

Наприклад, різким контрастом, порівняно із західною історичною наукою, виступає невелика кількість праць вітчизняних істориків, метою яких була б розробка саме теоретичних моделей світового цивілізаційного розвитку. Проте це не означає відсутності лінії розробки цивілізаційного підходу як окремого методологічного напрямку в українській історіографії. Навпаки, специфіка формування та розвитку вітчизняної версії цивілізаційного підходу, на відміну від західних його варіантів, повністю відповідає

⁴⁷ Касьянов Г. “Націоналізація” історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) / Г. Касьянов // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми: [колективна монографія]; за ред. Л. Зашкільняка. – Л.: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2004. – С. 60, 64 – 65; Касьянов Г. Ще не вмерла українська історіографія / Г. Касьянов // Критика. – Рік VI, Число 4 (54). – Квітень 2002. – С. 21; Див. також: Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кін. ХІХ – перша третина ХХ ст.): [монографія] / Віталій Васильович Масненко. – Київ; Черкаси: Брама – ІСУЕП, 2001; Масненко В.В. Історична пам’ять як основа формування національної свідомості / В.В. Масненко // Український історичний журнал. – № 5. – 2002. – С. 49 – 62.

особливостям сучасної історіографічної ситуації в українській історичній науці, яка позначена процесом укріплення національно-державницької парадигми як ідеологічної основи української державності. Цим і пояснюється, що переважна більшість вітчизняних науковців розробляє цивілізаційний підхід не як узагальнюючу теорію, а саме як практичну методологію до вивчення української та всесвітньої історії, особливо сучасного періоду.

Поряд з цим, підтримка держави та належне фінансування, включаючи європейські гранти, сприяють розширенню сфери нормативної історіографії як ідеологічного сектору вивчення історії. Основним її завданням виступає сьогодні наукове обґрунтування європейського зовнішньополітичного курсу України, у відповідності до чого найбільшого поширення в середовищі вітчизняних істориків набула євроінтеграційна парадигма.

Історична ситуація, в якій зараз знаходиться Україна також зумовлює інтерес до розробки цивілізаційної методології, спрямовуючи більшість наукових пошуків у бік осмислення цивілізаційної ідентичності України в сучасному глобалізованому світі. В цьому плані політичний, культурний та економічний вплив Європейського Союзу, а також проголошення на офіційному рівні курсу на євроінтеграцію задають, як головний, такий напрямок визначення цивілізаційної ідентичності України, згідно якого вона постає невід'ємною складовою європейської цивілізації.

Звертає на себе увагу і той факт, що вітчизняні науковці закономірно не використовують у своїй роботі цілком весь потенціал “первинних” західних чи російських варіантів цивілізаційного підходу, що, у протилежному випадку, являло б собою звичайну еkleктику. Натомість, вони вибирають з них певні конструктивні, на їх погляд, елементи, які безпосередньо підходять до мети їхнього дослідження та власного бачення шляхів розгортання цивілізаційного процесу.

Пов'язано це з тим, що вітчизняні історики, формуючи своєю науковою діяльністю національний історіографічний процес, одночасно і знаходяться під його впливом. З іншого боку, визначення історіографічного процесу як “українського” чи “національного” передбачає те, що він розвивається, насамперед, в рамках своєї власної соціокультурної спрямованості, яка виконує стабілізаційну функцію – тобто підтримує його розвиток у відповідності до національного світобачення та специфіки історичного мислення.

Іншими словами, саме соціокультурна спрямованість українського історіографічного процесу зумовлює наявність у нього власної логіки розвитку, яка не дозволяє йому підпадати під цілковитий вплив тих чи інших зарубіжних концепцій, повне й некритичне сприйняття яких посувало б його лише у напрямку знеособлення та уніфікації.

Проведене дослідження дає підстави встановити в рамках окресленої історіографічної моделі найбільш загальні фактори становлення цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії:

- Формування цивілізаційного підходу в сучасній вітчизняній історіографії відбувалося в контексті двох основних напрямків розробки теорії цивілізацій – комплексного матеріалістичного підходу та культурно-історичної школи;
- Характерною рисою вітчизняної версії цивілізаційного підходу є його перехідний характер. Це означає, що цивілізаційний підхід формувався в українській історичній науці в часи її переходу від радянського до пострадянського етапу, а також на межі переходу від модерного (некласичного) до постмодерного (постнекласичного) етапу в процесі розвитку світової історичної думки. В контексті розробки вітчизняних варіантів цивілізаційного підходу це виявляється у поєднанні власне теорії цивілізацій з елементами формаційної теорії та постмодерного світосприйняття;
- Розвиток цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії здійснюється відповідно до основних складових сучасної історіографічної ситуації в українській історичній науці (національно-державницька парадигма / національний гранднарратив, нормативна історіографія / євроінтеграційна парадигма) та відповідає соціокультурній спрямованості національного історіографічного процесу.

РОЗДІЛ II

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПІДХОДУ

2.1. Висвітлення Давньої та Середньовічної історії України

На відміну від прийнятого в радянській історіографії окреслення первісного суспільства як первіснообщинної формації, сучасні українські історики поступово відходять від такого визначення. Натомість, в ході вивчення цього періоду, здійснюються перші спроби використання цивілізаційного підходу.

Попри відносно невелику кількість вітчизняних досліджень первісної епохи, що пов'язано, насамперед, з їх фінансовою затратністю та трудомісткістю, в їхньому масиві можна виділити кілька напрямків, що стосуються безпосередньо історії України.

Одним з найбільш поширених виступає напрямок визначення первісного суспільства як першого періоду розвитку людської цивілізації на теренах України.

Ототожнюючи історію людства з поняттям людської цивілізації, вітчизняні дослідники відводять періодові первісності особливе місце, вказуючи на ті кардинальні зрушення в природі та людському суспільстві, які в ньому відбулися. При цьому пропоновані авторами визначення власне самого поняття цивілізації мають досить широкий зміст. Наприклад, в праці О.Д. Бойка цивілізація постає як будь-яка форма існування живих істот, наділених розумом; історичні типи культур, локалізованих у часі та просторі; рівень суспільного розвитку і матеріальної культури, досягнутий певним суспільством. В посібнику М. Олійника й І. Ткачука – це досягнутий даним суспільством рівень розвитку матеріальної і духовної культури, що дає цілісне уявлення про прозоре суспільство⁴⁸.

З огляду на визначення періоду первісного суспільства як першого етапу зародження людської цивілізації, початок її формування на території України також виводиться з первісної епохи. При цьому деякі вітчизняні науковці навіть зараховують час

⁴⁸ Олійник М. Історія України: [навч. посіб.] / М. Олійник, І. Ткачук. – Хмельницький: ТУП, 2003. – С. 14, 151; Бойко О.Д. Історія України: [навч. посіб.] / Олександр Дмитрович Бойко. – К.: Академвидав, 2006. – С. 9, 685.

первісності на українській території або до одного з етапів української історії, або навіть до передісторії українського народу⁴⁹.

Іншою лінією окреслення місця періоду первісного суспільства в історії України є його традиційне осмислення через поняття первісної культури, проте й тут помітні зрушення у бік поєднання культурологічної методології з цивілізаційною⁵⁰.

Не дивлячись на те, що концепції О. Шпенглера й А.Дж. Тойнбі стосуються тих суспільств, які досягли у своєму розвитку рівнів культури (О. Шпенглер) чи цивілізації (А.Дж. Тойнбі), відомий вітчизняний дослідник Л.Л. Залізняка пропонує застосовувати їхні ключові ідеї про багатоваріантність історичного процесу і до історії первісного суспільства. За словами вченого, О. Шпенглер та А.Дж. Тойнбі майже не досліджували первісність, проте у наш час є всі підстави говорити про багатоваріантність розвитку не тільки вищих історичних суспільств, але й більш ранніх – первісних. Таке різноманіття конкретних проявів функціонування суспільств кам'яної доби можна простежити за такими головними напрямками як періодизація та культурна диференціація пам'яток відповідно до типології крем'яних виробів, первісне мистецтво, моделі господарчої адаптації та антропогенез⁵¹.

Визнання багатоваріантності історичного розвитку первісного суспільства стає передумовою і до визнання того, що і Україна займає ключову позицію на культурно-історичній карті первісної Європи, адже переважна більшість найдавніших стоянок кам'яної доби Східної Європи сконцентрована саме на території нашої держави.

За словами Л.Л. Залізняка, вивчення первісної історії України є необхідною передумовою для вірного, об'єктивного розуміння української національної культури та історії. Розглядаючи первісний

⁴⁹ Черкашина Н.К. Історія України: від давніх часів до сьогодення: [навч. посіб.]. / Н.К. Черкашина, О.І. Дідівська. – Житомир: ЖДТУ, 2004. – С. 59; Король В.Ю. Історія України: [навч. посіб.] / Віктор Юхимович Король. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2005. – С. 9.

⁵⁰ Історія світової та української культури: [підручник] / [Греченко В.А., Чорний І.В., Кушнерук В.А., Режко В.А.]. – К.: Літера, 2000. – С. 8, 13; Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України: [курс лекцій] / Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. – К.: Либідь, 1992. – С. 6, 368; Чмихов М.О. Давня культура: [навч. посіб.] / Микола Олександрович Чмихов. – К.: Либідь, 1994. – С. 3 – 4.

⁵¹ Залізняка Л. Палеоліт і цивілізаційна концепція Шпенглера – Тойнбі / Л. Залізняка // Археологія. – 2002. – № 1. – С. 14, 22.

період історії України в координатах “між Європою та Азією”, саме в часах первісності дослідник намагається знайти підґрунтя подальших цивілізаційних орієнтацій України. Цей вектор наукових пошуків підтверджують, за словами вченого, як новітні археологічні дослідження, так і висловлена свого часу ще Є. Маланюком ідея про три головні джерела української культури та історії, якими виступають три головні культурно-історичні провінції на теренах України (Північно-Західна балтійська, Південно-Західна балканська та Північно-Східна степова), що здавна мали власний, постійний напрям культурно-генетичних контактів. Причому, на що вказують археологічні матеріали, напрям цих культурно-історичних зв’язків визначився дуже рано, ще у первісну добу (пізній палеоліт, мезоліт, неоліт). Саме з цього часу, відзначає дослідник, археологічно простежується вплив зазначених регіонів на історичні долі мешканців України, де згаданим культурно-історичним регіонам первісної України відповідали три головні геополітичні провінції України-Руси та козацької України⁵².

З поміж усіх праць, темою яких виступає кам’яна доба на Україні, найбільший пласт досліджень вітчизняних істориків присвячений періодові енеоліту. Цей час позначений існуванням на теренах України історичного феномену Трипілля, щодо історіографічної інтерпретації якого й досі точаться гострі дискусії. Основою відсутності чіткого його визначення виступає питання про те, чим же вважати Трипілля – археологічною культурою чи цивілізацією (протоцивілізацією)? Причому як в одному, так і в іншому випадку дослідники застосовують цивілізаційну методологію, адже навіть доведення невідповідності Трипільської культури поняттю цивілізації змушує дослідника звернутися до цивілізаційного підходу, щоб врешті-решт довести некоректність його застосування по відношенню до цього історичного феномену.

Історіографічно першим окресленням феномену Трипілля, що прийшло в сучасну вітчизняну історичну науку з радянської історіографії, було його визначення як Трипільської культури. На даний час цей підхід має своїх досить авторитетних прибічників й відзначається переважною поміркованістю та більшою звичністю у

⁵² Залізник Л. Первісна історія України: [навч. посіб.] / Леонід Залізник. – К.: Вища школа, 1999. – С. 231 – 244; Його ж. Передісторія України X – V тис. до н.е.: [монографія] / Леонід Залізник. – К.: Вид-тво “Бібліотека українця” – С. 269 – 270.

використанні в працях вітчизняних науковців. Досить помітно це в працях компілятивного характеру – навчальних посібниках та підручниках, де, зазвичай, у розділі, присвяченому періодові кам'яної доби на теренах України, Трипільській культурі традиційно відводиться особливе місце⁵³.

Початок дискусії з приводу інтерпретації історичного феномену Трипілля як культури чи цивілізації поклато відкриття на початку 1970-х років трипільських поселень-гігантів. Саме суперечки щодо їх подальшої класифікації або як міст, або як землеробських поселень, по суті і визначають висновки про культурний чи цивілізаційний характер Трипілля.

Прибічники окреслення невідповідності Трипільської культури поняттю цивілізації виходять, як правило, з критеріїв стадіального визначення цивілізації, що було досить широко поширене в радянській історіографії. Згідно його положень, цивілізація являє собою наступний за стадією первісності (“дикунства” та “варварства”, за Л. Морганом і Ф. Енгельсом) період історичного розвитку людства, який характеризується наявністю так званої цивілізаційної тріади: міст, писемності та державності. Причому особлива увага дослідників приділяється саме урбанізаційним процесам, де трипільські поселення-гіганти вони оголошують як такі, що не відповідають визначенню міста, або взагалі вказують на недостатність існування лише поселень міського типу для ідентифікації Трипільської культури як цивілізації⁵⁴.

Найбільш послідовно відстоює відсутність ознак урбанізації в Трипільській культурі А.Г. Корвін-Піотровський. В своїх міркуваннях він виходить з поняття “міської цивілізації” та її характерних ознак, що призводить до визначення цивілізаційного процесу як урбаністичного. На думку вченого, інтерпретацію трипільських поселень-гігантів як “протоміст” треба вважати дуже умовною, що пояснюється відсутністю практично всіх рис (за винятком демографічних), які повинні бути їм притаманні. При цьому

⁵³ Толочко П.П. Теоретичні проблеми вивчення історії України / П.П. Толочко // Археологія. – 2005. – № 2. – С. 3 – 11; Історія України / [Верстюк В.Ф., Гарань О.В., Гуржій О.І. та ін.]; за ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 2002. – С. 10 – 15; Литвин В. Історія України: [підручник] / Володимир Литвин. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 14 – 19.

⁵⁴ Бунятян К.П. Давнє населення України: [навч. посіб.] / Катерина Петрівна Бунятян. – К.: Либідь, 2003. – С. 124, 137 – 138.

він зазначає, що фактично критеріїв визначення поселень-гігантів як таких практично не існує, що ще раз свідчить, за його словами, на користь того, що “до протоміст їм ще дуже далеко”⁵⁵.

Ще більш радикальної точки зору в своїй критиці цивілізаційної сутності Трипільської культури дотримується В.В. Отрощенко. В своєму аналізі некоректності застосування поняття цивілізації для характеристики сутності Трипільської культури він спирається на концепцію цивілізації відомого вітчизняного історіософа Ю.В. Павленка. Будучи співзвучним до стадіального визначення, поняття цивілізації окреслюється як доба соціокультурного розвитку людства, що настає за первісністю, причому серед базових та узгоджених критеріїв ранніх цивілізацій мають бути наявними поява міст, писемності та монументальної архітектури, соціальної стратифікації, державності та виділеного в окрему сферу ремесла. Звідси, за висновком В.В. Отрощенко, культурно-історична спільнота Кукутені – Трипілля, за всіх своїх яскравих досягнень, цим критерієм не відповідає⁵⁶.

Інша точка зору на історичний феномен Трипілля пов’язана з обґрунтуванням його цивілізаційної сутності, причому відправною точкою міркувань дослідників, які працюють у цьому напрямку, теж виступає “цивілізаційна тріада”, складовими якої виступають наявність міст, державності та писемності.

Наприклад, відомий вітчизняний історик Л.Л. Залізник виходить в своїй інтерпретації Трипілля з визначення поняття цивілізації як такого рівня розвитку суспільства, коли виникають міста і писемність. За словами дослідника, величезні трипільські поселення Майданецьке, Тальянки, Доброводи та інші, які налічують до 3 тис. жител і займають площу 200 – 400 га, по праву можуть вважатися протомістами, адже населення цих племінних центрів перевищувало 10 тис. осіб, що для первісної доби є надзвичайно великою цифрою. В той час складна знакова система трипільських орнаментів та глиняні

⁵⁵ Корвин-Пиотровский А.Г. Теоретические проблемы исследований поселений-гигантов / А.Г. Корвин-Пиотровский // Трипільські поселення-гіганти: [мат. міжн. конф.] / НАН України, Ін-т археології. – К., 2003. – С. 5 – 7.

⁵⁶ Отрощенко В.В. Феномени протоміст: Тальянки та Синташта / В.В. Отрощенко // Трипільські поселення-гіганти: [мат. міжнар. конф.] / НАН України, Ін-т археології. – К., 2003. – С. 96 – 97; Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ: [монография] / Юрий Витальевич Павленко. – К.: Феникс, 2002. – С. 89 – 91.

фішки й кульки для лічби, як ознака складання писемності, свідчать, на думку вченого, про те, що трипільці стояли на порозі цивілізації. Проте з огляду на те, що трипільцям так і не вдалося переступити цивілізаційний поріг, дослідник визначає Трипільля як протоцивілізацію⁵⁷.

Проблема дефініції поселень-гігантів, аналіз розвитку писемності та релігії Трипільської цивілізації постають на сучасному етапі темами окремих напрямків досліджень вітчизняних істориків.

Закладений в 70-х роках минулого століття відомим українським археологом М.М. Шмаглієм новий напрямок вивчення трипільських поселень-гігантів саме як протоміст має нині досить численне коло своїх прибічників⁵⁸. Основою їх досліджень виступає аналіз та порівняння особливостей трипільських форм ранньої урбанізації з подібними процесами на Стародавньому Сході.

За словами сучасного дослідника Трипільля І. Чернякова, в науці створилося тверде упередження про те, що прогрес стародавніх культур на території Європи цілком залежав від розвитку цивілізації Стародавнього Сходу, і чим далі була розташована від нього територія, тим відсталішими були стародавні племена, які там жили. Так, для культур Стародавнього Сходу поселення в 50 гектарів в науці прийнято зараховувати до міських центрів, а в 25 – до невеликих міст, в той час як на сьогодні вчені нараховують 24 праміста Трипільської культури, які займають площу від 60 до 450 гектарів⁵⁹. Ще більш обґрунтованою ця ідея постає на сторінках

⁵⁷ Залізник Л.Л. Трипільці: хто вони? / Л. Залізник // Генеза. – 1997. – № 1 (5). – С. 159.

⁵⁸ Мицик В. Новий напрямок у дослідженні Трипільської культури / В. Мицик // Трипільські поселення-гіганти: [мат. міжнар. конф.] / НАН України, Ін-т археології. – К., 2003. – С. 82 – 84; Шмаглій М.М. Великі трипільські поселення і проблема ранніх форм урбанізації: [наук. вид.] / Микола Михайлович Шмаглій. – К.: Тираж, 2001. – 129 с.; Шмаглій М.М. Трипільські протоміста / М.М. Шмаглій, М.Ю. Відейко // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 52 – 63; Відейко М.Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень: [монографія] / Михайло Юрійович Відейко. – К.: НАН України; Ін-т археології, 2002. – 144 с.

⁵⁹ Черняков І. Концепції автохтонного, міграційного походження племен Трипільської культури та їх зв'язок з теорією постійності землеробського населення в Україні / І. Черняков // Трипільська цивілізація у спадщині України: [мат. наук.-практ. конф.]. – К., 2004. – С. 45; Черняков І. Сучасні проблеми досліджень Трипільської цивілізації / Черняков І., Лежух І., Даценко Л. // Трипільська цивілізація у спадщині України: [мат. наук.-практ.

п'ятитомного енциклопедичного видання "Історії української культури", де трипільським протомістам присвячено окремий розділ та навіть вказується на їх відповідність номам Стародавнього Сходу. За визначенням, поданим у цій праці, велике поселення-протомісто є господарським, адміністративно-політичним та культовим центром територіально-поземельної громади, що утворилася внаслідок інтеграції землеробських поселень-громад⁶⁰.

Також окремою темою, в контексті вивчення протоміст Трипільської цивілізації, постають дослідження трипільського домобудівництва та архітектури, рівень землеробства, озброєння та військова справа, а також їхні демографічні характеристики, що не тільки не поступаються, а й навіть перевершують подібні показники цивілізацій Стародавнього Сходу⁶¹.

В свою чергу аналіз знакової системи та релігійних уявлень Трипільської цивілізації дозволяє, на думку більшості сучасних

конф.]. – К., 2004. – С. 236 – 237; Відейко М.Ю. Нова хронологія Кукутені – Трипілля / М.Ю. Відейко // Трипільська цивілізація у спадщині України: [мат. наук.-практ. конф.]. – К., 2004. – С. 106 – 117; Бурдо Н.Б. Основи хронології Трипілля – Кукутені / Н.Б. Бурдо, М.Ю. Відейко // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 17 – 29; Дудкін В.П. Археометричні дослідження трипільської цивілізації / В.П. Дудкін, М.Ю. Відейко // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 7 – 27; Мицик В.Ф. За законом світового ладу: Трипільська цивілізація і світогляд українського народу: [наук. вид.] / Вадим Федорович Мицик. – К.: МАУП, 2007. – С. 30.

⁶⁰ Історія української культури: у 5 т. / [гол. ред. Б.Є. Патон]. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 1. Історія культури давнього населення України / [Ю.С. Асеев, В.Д. Баран, І.А. Баранов та ін.]; ред. П.П. Толочко. – 2001. – С. 160 – 164.

⁶¹ Круц В.О. Питання демографії Трипільської культури / В.О. Круц // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 30 – 36; Його ж. Етапи і напрямки розселення племен трипільської культури / В.О. Круц // Подільська старовина / [ред. К. Висоцька]. – Вінниця, 1993. – С. 35 – 44; Колесников О.Г. Трипільське домобудівництво / О.Г. Колесников // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 63 – 74; Николова А.В. К вопросу об уровне земледелия Трипольской культуры / А.В. Николова, Г.А. Пашкевич // Трипільські поселення-гіганти: [мат. міжнар. конф.] / НАН України, Ін-т археології. – К., 2003. – С. 89 – 95; Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000 – 900 рр. до Р.Х.): [монографія] / Віктор Іванович Ключко. – К.: АртЕк, 1996. – 337 с.; Ключко В. Озброєння та військова справа племен Трипільської культури / В. Ключко // Трипільська цивілізація у спадщині України: [мат. наук.-практ. конф.]. – К., 2004. – С. 182 – 193.

вітчизняних істориків, зробити висновок про наявність розвиненого сакрального світу трипільців та складання протописемності⁶².

Всі ці дослідження, предметом яких стали окремі соціально-економічні та культурні аспекти історичного феномену Трипілля, дозволили на сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії перейти до їх узагальнення в контексті розробки концепції Трипільської цивілізації. На основі їх результатів було запропоновано компромісне визначення Трипілля як “цивілізації, що не відбулася” або “протоцивілізації”. Це поняття відображає, за допомогою археологічних джерел, один з етапів цивілізаційного процесу, який являє собою перехідний період від первісності до цивілізації (в її стадіальному визначенні)⁶³.

Найбільшого поширення концепція Трипільської цивілізації набула в працях М.Ю. Відейка, де знайшли своє узагальнення різні сторони цивілізаційної природи Трипілля. Дослідник, на підставі археологічних джерел, обґрунтовує наявність у трипільців протоміст, протописемності та культових споруд, які свідчать про розвиненість їх сакрального світу. Підсумком наукових пошуків вченого стало

⁶² Бурдо Н.Б. Сакральний світ Трипільської цивілізації / Н.Б. Бурдо // Енциклопедія Трипільської цивілізації: в 2 т. / [гол. ред. М.Ю. Відейко]. – К.: ТОВ “Укрполіграфмедіа”, 2004. – Т. 1., кн. 1. – 2004. – С. 343 – 419; Її ж. Сакральний світ та магічний простір Трипільської цивілізації / Н.Б. Бурдо // Трипільські поселення-гіганти: [мат. міжнар. конф.] / НАН України, Ін-т археології. – К., 2003. – С. 75 – 84; Цвек О.В. Релігійні уявлення населення Трипілля / О.В. Цвек // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 74 – 91; Ткачук Т.М. Знакова система Трипільської культури / Т.М. Ткачук // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 91 – 100; Ткачук Т. Семіотичний аналіз трипільсько – кукутенських знакових систем (мальований посуд): [монографія] / Т. Ткачук, Я. Мельник. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – 238 с.

⁶³ Горелов М.Є. Цивілізаційна історія України: [нариси] / Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. – К.: ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2006. – С. 65 – 75; Черняков І. Сучасні проблеми досліджень Трипільської цивілізації / Черняков І., Лежух І., Даценко Л. // Трипільська цивілізація у спадщині України: [мат. наук.-практ. конф.]. – К., 2004. – С. 239 – 241; Павленко Ю.В. Рецензія. Цивілізаційна історія України / Ю.В. Павленко // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 215; Черняков І.Т. Місце Трипільської культури в Стародавній історії Європи / І.Т. Черняков // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 14; Бурдо Н.Б. Трипілля як феномен цивілізаційного процесу в історії Давньої Європи / Н.Б. Бурдо // Мат. та досл. з археології Східної України. Від неоліту до кіммерійців: [зб. наук. пр.]; за ред. С.М. Санжарова. – Вип. 7. – Луганськ, 2007. – С. 38.

видання спеціального монографічного дослідження, присвяченого вивченню Трипільської цивілізації, що витримало вже два перевидання 2001 та 2002 року⁶⁴.

Надзвичайно великий об'єм наукової інформації, нагромаджений в результаті численних досліджень Трипільської цивілізації, дозволив здійснити спільними зусиллями видання “Енциклопедії Трипільської цивілізації”, що являє собою міжнародний проект. Такий високий рівень вивченості Трипільської цивілізації започатковує, на думку деяких вітчизняних дослідників, новий етап у дослідженні цього історичного феномену, що пов'язаний, перш за все, з перенесенням акценту зі збору даних на їх концептуальне, світоглядне та історико-культурне осмислення⁶⁵.

Насамперед, це стосується чіткої дефініції історичного феномену Трипілья або як культури, або як цивілізації чи протоцивілізації. У зв'язку з невідповідністю реалій Трипільської цивілізації критеріям стадіального визначення цивілізації, прийнятого в марксистській теорії з її тріадою міста, писемності та державності, її подекуди визначають як протоцивілізацію. З іншого боку, термін цивілізація часто застосовується дослідниками і як синонім поняття культури.

На думку відомої дослідниці Трипільської цивілізації Н.Б. Бурдо, така неузгодженість знаходиться, перш за все, в історіографічній площині і полягає в різному тлумаченні вітчизняними науковцями самого поняття цивілізації. За її словами, не дивлячись на те, що згідно марксистсько-ленінського вчення цивілізація розумілася як стадіальне явище, навіть в енциклопедичних словниках радянських часів визначення цивілізації як ступеня суспільного розвитку є лише одним із можливих, наведених, до речі, після визначення цивілізації як синоніма культури. Таку ж інтерпретацію поняття цивілізації можна

⁶⁴ Відейко М.Ю. Протоміста Трипільської культури: 4200 – 2750 до н.е. / М.Ю. Відейко // Трипільські поселення-гіганти: [мат. міжнар. конф.] / НАН України, Ін-т археології. – К., 2003. – С. 64 – 66; Його ж. Трипільська цивілізація: [науково-популярне видання] / М.Ю. Відейко. – К.: Академперіодика, 2003. – С. 22, 85 – 90, 111 – 122.

⁶⁵ Енциклопедія Трипільської цивілізації: в 2 т. / [гол. ред. М.Ю. Відейко]. – К.: ТОВ “Укрполіграфмедіа”, 2004. – Т. 1., кн. 1. – 2004. – С. 11; Черняк В. Трипілья – вікно у початок історії / В. Черняк // Трипільська цивілізація у спадщині України: [мат. наук.-практ. конф.]. – К., 2004. – С. 31 – 32.

спостерігати і в сучасних вітчизняних виданнях. Звідси цивілізаційний підхід, який застосовують в ході дослідження історичного феномену Трипілля, має на меті не тільки замінити стадіальну марксистську теорію, але й протистояти спробам абсолютизації одного з можливих визначень самого поняття цивілізації, за спробами чого знову приховується прагнення видати певну макроконцепцію за єдино правильну теорію цивілізаційного розвитку⁶⁶.

За поданим в Енциклопедії Трипільської цивілізації визначенням, цивілізація – це термін, який має кілька значень, серед яких: синонім культури; історичний тип культури, локалізований в часі й просторі; рівень, ступінь суспільного розвитку, матеріальної та духовної культури; етап суспільного розвитку, що приходить на зміну варварству (за Л. Морганом та Ф. Енгельсом). У відповідності з цим, за висновком Н.Б. Бурдо, з позицій цивілізаційного підходу феномен Трипілля є яскравим проявом цивілізації доби давнього суспільства на теренах праісторичної Європи⁶⁷.

В свою чергу М.Ю. Відейко пропонує використовувати поняття “протоцивілізація” до визначення історичної сутності Трипілля згідно стадіального підходу, в культурному ж відношенні, за словами вченого, цілком логічним та виправданим виступає вживання терміну “цивілізація”⁶⁸.

Окремо в цьому контексті слід виділити прагнення деяких вітчизняних науковців, а подекуди й людей далеких від історичної науки, міфологізувати Трипільську цивілізацію. З цим пов’язані, перш за все, псевдонаукові теорії трипільсько-арійської версії етногенезу українців, визначення праукраїнського характеру

⁶⁶ Бурдо Н.Б. Трипілля як феномен цивілізаційного процесу в історії Давньої Європи / Н.Б. Бурдо // Мат. та досл. з археології Східної України. Від неоліту до кіммерійців: [зб. наук. пр.]; за ред. С.М. Санжарова. – Вип. 7. – Луганськ, 2007. – С. 36; Короткий енциклопедичний словник з культури / М.М. Корінний, В.Ф. Шевченко. – К.: Україна, 2003. – С. 359; Скляренко Д. Цивілізація // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: [навч. посіб.] / [голов. ред. В.М. Литвин]. – К.: Вища школа, 2002. – С. 406 – 408.

⁶⁷ Енциклопедія Трипільської цивілізації: в 2 т. / [гол. ред. М.Ю. Відейко]. – К.: ТОВ “Укрполіграфмедіа”, 2004. – Т. 1., кн. 1. – 2004. – С. 588 – 589.

⁶⁸ Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація: [науково-популярне видання] / Михайло Юрійович Відейко. – К.: Академперіодика, 2003. – С. 6.

Трипільля і т.д.⁶⁹ Поряд з ультрапатріотизмом та сумнівною джерельною базою цих історичних містифікацій, їхня шкода для вивчення, осмислення та популяризації трипільської історичної спадщини є очевидною. Наслідком такої псевдонаукової діяльності стає навпаки – уникнення від визнання Трипільля цивілізацією чи протоцивілізацією та, натомість, застосування більш нейтрального й традиційного терміну “Трипільська культура”, обумовленого прагненням науковців убезпечити себе від звинувачень в історичному аматорстві та белетристиці.

З іншого боку, за словами Л.Л. Залізняка, міфологізація історії та історичної спадщини Трипільської цивілізації зокрема, утруднює вирішення доленосного для української державності і найважливішого для національної історичної науки завдання, що пов’язане з відновленням законного права українців на історичну спадщину Київської Русі як першої української держави. Без цього історичного фундаменту, зазначає вчений, неможлива побудова незалежної України, адже всяка реанімація Російської імперії буде в такому разі виглядати закономірним відновленням історичної справедливості як возз’єднання колись нібито єдиного давньоруського народу⁷⁰.

Узагальнюючи окреслені напрямки вивчення первісного суспільства в контексті історії України, слід вказати на їх спільні риси. В першу чергу, це спроба обґрунтувати первісний період як перший період історії України, без чого побудова її цілісної концепції видається неможливою. Причому об’єднує ці напрямки прагнення здійснити це завдання шляхом модернізації формаційної лінійно-поступальної схеми, де період історії первісного суспільства постає вже не як первіснообщинна формація, а як один з етапів історичного розвитку єдиної людської цивілізації на теренах України. Іншими словами, тут прослідковується історіографічна спадкоємність від радянської історичної науки, де на зміну колишньому визначенню первіснообщинної формації, як першої сходинки в стадіальному сходженні історії, прийшло поняття “початків людської цивілізації на теренах України”, що теж являє собою перший етап лінійно-поступального розвитку.

⁶⁹ Вовк С.М. Сторінки історії та культури Праукраїни. Кн. 3. / Вовк С.М., Шилов Ю.О., Наливайко С.І. – Чернівці: Прут, 2003. – 304 с.

⁷⁰ Залізняк Л. Походження українського народу: [монографія] / Леонід Залізняк. – К.: ПБП “Фотовідеосервіс”, 1996. – С. 17 – 18.

Спробою відійти від формаційної інтерпретації первісної історії виступає її розгляд в більш нейтральній культурологічній перспективі, де історія первісного суспільства постає як історія первісної культури. Проте і цей напрямок має свої витoki ще з радянських часів, хіба що сьогодні більше уваги звертається саме на питома культурні чинники, а не на базисну роль економічних.

Прикладом найбільш послідовного застосування цивілізаційного підходу до історії первісного суспільства є концепція багатоваріантності первісної історії, запропонована Л.Л. Залізняком. У відповідності з нею Україна постає як унікальний регіон в контексті первісної історії Європейського континенту, займаючи важливе місце в становленні початків людського життя на його теренах. З іншого боку, концепція вченого дає змогу виділити формування ще за часів первісності трьох головних соціокультурних зон на українській території, які відігравали надалі провідну роль геополітичних орієнтацій в історії України. Однак абсолютизуючи положення про “особливе місце України в Східній Європі” та роблячи його вихідним для своєї концепції, автор тим самим повністю переводить її в рамки євроінтеграційної парадигми.

Найбільший пласт досліджень з історії кам'яної доби на Україні присвячений періодові енеоліту, а саме інтерпретації історичного феномену Трипілля, у сучасному вивченні якого можна виділити, як основні, два підходи. Згідно першого, що має витoki з радянської традиції, Трипілля постає як типова енеолітична археологічна культура, особливостями якої виступають наявність порівняно великого ареалу поширення, а також матеріальна та духовна розвинутість. Поява другого підходу співпала з початком формування новітньої концепції історії України та відходом від формаційної теорії. Його методологічною основою стала цивілізаційна методологія, що дозволило інтерпретувати історичний феномен Трипілля як утворення цивілізаційного або протоцивілізаційного типу.

Проте, не дивлячись на такі розбіжності в ході осмислення історичної сутності Трипілля, де воно виступає або як культура, або як цивілізація (протоцивілізація), українські історики, які працюють у цьому напрямку, виходять з одних і тих же методологічних принципів. Всі вони дотримуються того визначення поняття цивілізації, яке було поширене ще за радянських часів, ознаками якого виступає так звана цивілізаційна тріада: наявність міст,

писемності та державності. Звідси дискусія про “цивілізаційний” чи “культурний” статус Трипілля, з огляду однотипність методологічного підґрунтя, яке використовується дослідниками, зміщується в сферу історіографічних студій, де, наприклад, ще й досі точаться суперечки щодо інтерпретації та визначення (дефініцій) наявного комплексу археологічних джерел. Наприклад, невирішеними є такі питання, як: трипільські поселення – це міста, протоміста чи поселення-гіганти, які критерії їм мають відповідати, чи являє собою знакова система трипільців протописемність, чи існував розвинутий релігійний культ тощо.

Слід сказати, що навіть в ході компромісного визначення Трипілля як протоцивілізації, тобто перехідної стадії між періодами первісності та цивілізації, має місце прагнення узгодити його із стадіальним (формаційним) тлумаченням історії. У цьому разі критеріями “протоцивілізації” постає наявність тієї ж цивілізаційної тріади, однак з префіксом “прото-” – протоміста, протописемність та протодержавність.

На думку деяких вітчизняних істориків (Н.Б. Бурдо, М.Ю. Відейко), абсолютизація поняття цивілізації в дослідженні феномену Трипілля веде до методологічного тупика у вирішенні цієї проблеми. Натомість, саме плюралістичне визначення поняття цивілізації дасть змогу більш коректно окреслити історичний феномен Трипілля як протоцивілізацію у стадіальній, та як цивілізацію у культурологічній площинах.

Більшу половину середньовічного періоду історії України пов’язують, як правило, з існуванням Київської Русі. За традицією, що склалася ще за часів радянської історіографії, Київська Русь визначається як перша держава східних слов’ян або Давньоруська держава. Така нейтральна історіографічна інтерпретація подекуди спостерігається і в деяких сучасних вітчизняних працях переважно компілятивного характеру, зокрема навчальних посібників та підручниках⁷¹.

В свою чергу відхід від усталених стереотипів, який намітився в сучасній вітчизняній історіографії середньовічної доби історії

⁷¹ Історія України / [Верстюк В.Ф., Гарань О.В., Гуржій О.І. та ін.]; за ред. В.А. Смоля. – К.: Альтернативи, 2002. – С. 27 – 57; Олійник М. Історія України: [навч. посіб.] / М. Олійник, І. Ткачук. – Хмельницький: ТУП, 2003. – С. 23 – 31; Король В.Ю. Історія України: [навч. посіб.] / Віктор Юхимович Король. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2005. – С. 31 – 67.

України у зв'язку із застосуванням цивілізаційного підходу, обумовив собою оформлення нових напрямків осмислення місця та ролі Київської Русі.

Одним з них виступає напрямок обґрунтування слов'янської єдності в межах єдиного цивілізаційного утворення, де Київська Русь постає або центром Слов'янської цивілізації (Ю.М. Теплицький), або саме від Києво-руського періоду починається відлік становлення Східно-Православної цивілізації (Б.Б. Глотов)⁷².

Слід відзначити, що цивілізаційні концепції слов'янської єдності своїм змістом ставлять акцент на спільній східнослов'янській соціокультурній ідентичності Київської Русі, з чого випливає й її цивілізаційна спорідненість з Росією, де ідея єдиної Слов'янської чи Східно-Православної цивілізації займає одне з провідних місць як в історичній науці, так і в політиці. На противагу цьому напрямкові вітчизняні науковці розробляють в своїх дослідженнях і західноєвропейський вектор історичного розвитку Київської Русі, де вона постає як типова середньовічна держава європейської цивілізації.

Слушною в цьому плані видається думка Л.Л. Залізняка, який вказує на те, що проблема визначення місця і ролі Київської Русі в історії України полягає не стільки в недостатності наукових джерел, скільки в надмірній політизації цього питання. Вчений наголошує, що виключення Київської Русі з української національної історії суперечить логіці всього європейського історичного процесу. Відкидаючи міф про давньоруську народність, дослідник відзначає спільність своєї інтерпретації етнічної приналежності Київської Русі з концепцією М.С. Грушевського. Відповідно до цього Київська Русь постає в працях дослідника як перша праукраїнська держава, етнічні корені якої слід шукати у попередню ранньослов'янську добу.

Головним аргументом ранньослов'янської концепції походження українців виступає, на думку Л.Л. Залізняка, безперервність етноісторичного розвитку на українських етнічних

⁷² Глотов Б.Б. Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу: [монографія] / Борис Борисович Глотов. – Д.: Моноліт, 2002. – С. 64, 132; Теплицький Ю.М. Енциклопедія слов'янства: в 10 т. / Ю.М. Теплицький. – Луганськ: ВАТ “ЛОД”, 2004. – Т. 1.: Етногенез слов'янства і становлення державності Русі в контексті взаємовідносин “Захід” – “Схід” (Звідки пішла земля слов'янська й якого ми роду-племени). – Луганськ, 2004. – С. 10, 219 – 220.

землях із середини I тис. до н.е., де прабатьківщина слов'ян територіально співпадає з ядром українських етнічних територій, займаючи Північно-Західну Україну (Волинь, Прикарпаття, Поділля, Київщина). Таким чином Київську Русь, як державу, консолідував, за висновком дослідника, праукраїнський субетнос, з огляду на що вона постає першою історичною державою українців та підвалиною їхньої історії⁷³.

В своїх роботах вчений прагне обґрунтувати європейську цивілізаційну ідентичність Київської Русі, на доказ чого наводить історичні свідчення про давні органічні зв'язки України з Європою. Наприклад, за словами дослідника, Південно-Західна Україна здавна розвивалася під сильним впливом Подунав'я, Балкан та Середземномор'я. В той час традиційні західні зв'язки Північно-Західного регіону, який територіально збігається з прабатьківщиною слов'ян та українців, дають підстави говорити про значні західні впливи на їхній етногенез. Підкреслює автор також і важливість прогресивного впливу на українські терени греко-римської цивілізації, вказуючи поряд з цим на те, що український етнос зародився в постримський час, як і більшість великих європейських народів, що мали безпосередні культурно-історичні контакти з античним світом⁷⁴.

За висновком дослідника, перша українська держава Русь за головними параметрами була типовим для середньовічної Європи державним утворенням, а звідси – органічною частиною Європейської цивілізації, що складалася з двох частин: латино-католицького заходу та греко-православного сходу.

На користь цього свідчать, за словами автора, численні історичні факти: геополітичні фактори, адже Київська Русь виникла вздовж торговельного шляху з Балтії до Середземномор'я, який являв собою східну частину загальноєвропейської торгівельної мережі; на її теренах поширилась європейська срібна монета динарій, що є, на думку вченого, переконливим доказом домінування торгово-

⁷³ Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України: [монографія] / Леонід Залізняк. – К.: Абрис, 1994. – С. 3 – 5, 136 – 151; Його ж. Походження українського народу: [монографія] / Л. Залізняк. – К.: ПБП “Фотовідеосервіс”, 1996. – С. 18, 21, 54 – 57.

⁷⁴ Залізняк Л. Від склавинів до української нації: [монографія] / Леонід Залізняк. – К.: Бібліотека українця, 2004. – С. 28, 62.

економічних зв'язків західного спрямування; династичні шлюби київських князів також свідчать про спрямування політичних зв'язків Русі на Захід; наявність процесу асиміляції русичами-праукраїнцями прийшлої іноземної знаті (варягів), що було типовим явищем для ранньосередньовічних держав Європи; типовими європейськими лицарями були також дружинники та князі Київської Русі, в той час як лицарський культурний комплекс являв собою стрижень європейської цивілізації у середньовічну добу; прийняття загальноєвропейської релігії християнства духовно інкорпоровало Київську Русь у європейську духовну спільноту, причому наголос на принциповій конфесійній відмінності Русі від Заходу автор вважає перебільшеним, вказуючи при цьому на те, що Київська Русь була християнською, але не православною в сучасному розумінні країною. За висновком вченого, всі ці факти свідчать про те, що Київська Русь розвивалась в рамках загальних закономірностей історико-культурного процесу середньовічної Європи, в якому брали участь усі тогочасні народи⁷⁵.

Концепція європейської ідентичності Київської Русі набула досить широкого поширення в сучасній вітчизняній історичній науці, про що свідчить поява досліджень, темою яких стають її окремі аспекти – геополітичні, релігійні та інші фактори включення Київської Русі до соціокультурного простору європейської цивілізації⁷⁶.

З іншого боку, розвивається і напрямок цивілізаційного осмислення місця та ролі Київської Русі разом з Галицько-Волинською державою, яку називають її прямою спадкоємицею. Розглядаються вони переважно в координатах геополітичного

⁷⁵ Археологія України: Курс лекцій: [навч. посіб.] / [Залізник Л.Л., Моця О.П., Зубар В.М. та ін.]; за ред. Л.Л. Залізника. – К.: Либідь, 2005. – С. 428; Залізник Л. Цивілізаційний вибір України: Європа чи Азія / Л. Залізник // Визвольний шлях. – Кн. 2 (671) – Лютий 2004. – Річник 57. – С. 44.

⁷⁶ Завьялов А.С. Украина в контексте общеевропейской культуры (X – XVII вв.) / А.С. Завьялов // Нива знань. – 1997. – № 4. – С. 35 – 38; Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (др. пол. I тис. н.е.): [монографія] / Олег Михайлович Приходнюк. – Чернівці: Прут, 2001. – 284 с.; Дутчак В.В. Значення впровадження християнства для внутрішнього життя та зовнішньої політики Київської держави / В.В. Дутчак // Вісник Технологічного ун-ту Поділля. – Хмельницький, 1999. – № 6. – С. 39 – 41.

протистояння Сходу і Заходу, де їм відводиться роль важливих чинників політичного життя середньовічної Європи⁷⁷.

Окремо слід виділити той напрямок осмислення історії Київської Русі, де вона постає як унікальна цивілізація. Не дивлячись на скептицизм, з яким його можна сприйняти, цей напрямок має досить потужне теоретичне підґрунтя. Причому найбільш повно його відображає концепція А.Дж. Тойнбі. Спадкоємний зв'язок між цивілізаціями відповідає, за словами британського мислителя, закону материнсько-дочірніх відносин, де його основою виступає вища релігія. Тобто одна цивілізація, передаючи свою релігію суспільству, яке перебуває на більш нижчій, ніж цивілізаційна, сходинці свого розвитку, закладає тим самим основу для переходу цього суспільства до стану цивілізації. З цього випливає, що відносини між Візантійською цивілізацією і Київською Руссю являють собою типовий приклад дії цього закону. Адже тільки прийняте з Візантії православ'я дозволило закласти у співжиття роз'єднаних східнослов'янських племен той духовно-світоглядний фундамент, на якому їхній історичний розвиток отримав спільний вектор, одним з наслідків якого стало постання українського народу та України.

Цю думку підтверджує і академік В.М. Литвин. За словами вченого, основою соціокультурного розвитку Київської Русі виступає православна церква, яка постала важливим чинником як об'єднання східнослов'янських земель, так і розвитку в широких народних масах почуття єдності православної Руської землі⁷⁸.

Провідні дослідники, які працюють у цьому напрямку, також вказують і на ту особливість, що передане з Візантії на Русь-Україну християнство почало систематизовано набувати місцевих рис. У

⁷⁷ Головка О. Зустріч цивілізацій у середині XIII ст.: держава Романовичів між католицьким заходом і монгольським сходом / О. Головка // Східний світ. – 2006. – № 1. – С. 67 – 76; Котляр М. Південно-Західна Русь в європейській політиці XII – XIII ст. / М. Котляр // Україна в Центрально-Східній Європі (з найд. часів до кін. XVIII ст.). – Вип. 3. – К., 2003. – С. 79 – 100; Томенчук Б. Дніпровський і Дністровський транс'європейські шляхи “з варяг в греки” в геополітиці середньовічної України / Б. Томенчук // Україна соборна: [зб. наук. статей]. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 50 – 55; Скоблик В.П. Історія Русі-України XI – XVIII ст. у контексті міжцивілізаційних відносин (особливості тойнбіанської інтерпретації) / В.П. Скоблик // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 16 – 29.

⁷⁸ Литвин В. Історія України: [підручник] / Володимир Литвин. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 79.

відповідності до цього, починаючи з перших часів прищеплення християнства на наших землях, а особливо після обґрунтування національного християнства в творі першого митрополита-русича Іларіона “Слово про Закон і Благодать”, можна вести мову про такий особливий феномен духовно-культурного розвитку християнського світу як українське православ’я або київське християнство, що і стало основою формування та розвитку Давньоруської цивілізації.

Поряд з цим, деякі дослідники, вказуючи на Апостольський характер українського православ’я, відносять дату початків християнства на Русі-Україні не до 988 року, коли воно вже постало її офіційною релігією, а до моменту заснування християнської церкви Апостолом Андрієм Первозванним у 65 році⁷⁹. Причому про достовірність найбільш ранньої християнізації Русі свідчать як історичні факти, так і результати сучасних лінгвістичних досліджень⁸⁰.

За словами В.М. Рички, становлення й розвиток офіційної ідеології Київської Русі, подібно до інших країн тогочасного середньовічного світу, відбувалося у категоріальному руслі християнського світогляду. Саме старозавітна традиція, відзначає вчений, була визначальною для давньоруських літописців і книжників, що й визначило значною мірою орієнтацію на її історичні зразки текстів найдавніших літописних зведень. За висновком дослідника, підґрунтям до соціокультурної унікальності Київської Русі як самобутньої цивілізації стало формування ідеї “Київ – Другий Єрусалим та центр Православного світу”⁸¹.

⁷⁹ Бабенко В.М. Історіософські ідеї доби Київської Русі (на матеріалах книжної культури): дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Бабенко Валерій Михайлович. – Д., 2003. – С. 166 – 167; Наумова Н.В. Християнство как фактор формирования духовной культуры Киевской Руси: дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Наумова Надежда Васильевна. – К., 2000. – С. 150 – 151; Глотов Б.Б. Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу: [монографія] / Борис Борисович Глотов. – Д.: Моноліт, 2002. – С. 6, 31 – 34; Крисаченко В.С. Україна на сторінках Святого Письма та витяги з першоджерел, що засвідчують процес поширення християнства на теренах України від Апостола Андрія до князя Володимира: [науково-довідкове видання] / Валентин Семенович Крисаченко. – К.: Наукова думка, 2000. – С. 101 – 102, 108 – 126.

⁸⁰ Тищенко К.М. Етномовна історія прадавньої України: [монографія] / Костянтин Миколайович Тищенко. – К.: “Аквілон-плюс”, 2008. – С. 456 – 469.

⁸¹ Ричка В.М. Ідея Києва – Другого Єрусалима в політико-ідеологічних концепціях середньовічної Русі / В.М. Ричка // Археологія. – 1998. – № 2. –

Результатом розвитку цієї ідеї у співпраці з відомим вітчизняним істориком О.П. Моцею став висновок про те, що саме такий складний соціокультурний комплекс як християнство, основою якого виступали специфічні риси давньоруської релігійної свідомості, і постав підґрунтям входження Київської Русі до загальноєвропейського історико-культурного ландшафту⁸².

В свою чергу в дослідженні цивілізаційної сутності Київської Русі О.П. Моця використав стадіальне визначення цивілізації, подане в праці К.П. Бунятян “Давнє населення України”, згідно якого цивілізація – це той стан суспільства, якому притаманні державна система управління, соціальна стратифікація (елітарне суспільство на противагу первісному егалітарному) та різні форми експлуатації. Поряд з цим, вчений погоджується з точкою зору відомого вітчизняного історіософа Ю.В. Павленка про те, що цивілізаційний процес треба розглядати у вигляді двох основних етапів – передісторії (становлення основ цивілізації, наприклад Трипільська протоцивілізація) та, власне, історії (цивілізаційного розвитку), де й постають всі ознаки державності (період Київської Русі).

Виходячи з цих теоретичних положень, дослідник наголошує на тому, що Київську Русь, яка склалася в IX ст. в результаті тривалого внутрішнього розвитку східнослов'янських племен, збагаченого впливами сусідніх народів, безсумнівно слід відносити до кола цивілізацій, адже їй притаманні наявність урбаністичного центру (Києва), розвиненої державності та стратифікації суспільства, а також потужного консолідуючого чинника, яким постало в її історії православ'я⁸³.

С. 72 – 73, 81; Його ж. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації / В.М. Ричка // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 23 – 33; Його ж. “Київ – Другий Єрусалим” (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі): [монографія] / В. Ричка. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 243 с.

⁸² Моця О.П. Київська Русь: від язичництва до християнства: [навч. посіб.] / О. Моця, В. Ричка. – К.: Глобус, 1996. – С. 3, 122 – 142, 189; Моця О.П. Київська Русь і країни Європи: характерні риси східнослов'янської державності, рівні міжнародних відносин та напрями контактів / О.П. Моця // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 4 – 19.

⁸³ Моця О.П. Давні та середньовічні цивілізації в Україні / О.П. Моця // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 77 – 80, 84; Його ж. Південна “Руська земля”: [монографія] / О.П. Моця. – К.: “КОРВІН ПРЕСС”, 2007 – 264 с.; Бунятян К.П. Давнє населення України: [навч. посіб.] /

Доповнюючи картину цивілізаційної сутності Київської Русі, деякі науковці проводять паралелі з процесом формування цивілізацій Месопотамії, Єгипту, Індії та Китаю, де одним з провідних факторів цивілізаційного процесу постало землеробство. За висновком вчених, Києво-Руська цивілізація також повністю перебуває в рамках цих основних закономірностей становлення суспільств цивілізаційного типу, адже саме сільськогосподарська діяльність, яка втілилася в особливі форми культури землеробства, теж склала об'єктивне підґрунтя її історії. Таким чином, розгляд історичних та економічних особливостей становлення Києво-Руської цивілізації вимагає усвідомлення зв'язку культури землеробства і надбань духовної культури, що дозволяє визначити її зв'язок з іншими періодами історії України –Трипільською добою, Скіфським етапом, грецьким впливом тощо⁸⁴.

Підводячи підсумки, можна вказати на певні характерні риси застосування цивілізаційного підходу вітчизняними істориками до вивчення Давнього та Середньовічного періодів української історії.

Порівняно з визначенням періоду первісного суспільства в радянській історичній науці як первіснообщинної формації, в сучасній українській історіографії намітилися певні методологічні зрушення у висвітленні цього питання, обумовлені, насамперед, застосуванням цивілізаційного підходу. Так, історія первісного суспільства починає розглядатися вітчизняними істориками, перш за все, в контексті історії України, де період первісності постає в деяких працях як один з етапів української історії, або, навіть, як передісторія українського народу. Проте найбільш поширеним на даний час є традиційне визначення історії первісного суспільства як першого періоду історії людської цивілізації на території України.

Не дивлячись на подальше застосування в інтерпретації Київської Русі понять першої східнослов'янської або Давньоруської держави, які є традиційними ще з радянських часів, в розробці цього питання в сучасній українській історіографії можна виділити кілька основних підходів, які сформувалися під впливом методологічних

Катерина Петрівна Бунятян. – К.: Либідь, 1999. – С.137 – 138; Цивилизационные модели современности и их исторические корни / [Ю.Н. Пахомов, С.Б. Крымский, Ю.В. Павленко и др.]. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 5.

⁸⁴ Вергунов В.А. Культура землеробства як фактор цивіліогенезу: [наук. вид.] / В.А. Вергунов, В.М. Костев. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – С. 12 – 15, 35 – 46.

переорієнтацій, викликаних застосуванням цивілізаційного підходу до цього періоду української історії.

Слід відзначити, що застосування понять Слов'янської (Ю.М. Теплицький) чи Східно-Православної (Б.Б. Глотов) цивілізації, яка об'єднує в своїх межах і Україну, і Росію та вказує на спільний історичний спадок Київської Русі, виступає наразі в працях вітчизняних істориків скоріше як виняток. Пов'язано це з прагненням відходу від радянської історіографічної традиції у розгляді цього питання, що обумовило, своєю чергою, тенденцію до розгляду Київської Русі саме як першої української держави та, відповідно, невід'ємної складової саме історії України.

Найбільш інтенсивним розвитком позначений напрямок інтерпретації Київської Русі як органічної частини Європейської цивілізації, де вона постає як типова держава середньовічної Європи (Л.Л. Залізник).

Поряд з цим, набуває поширення і напрямок осмислення історії розвитку Київської Русі, де вона постає, з точки зору цивілізаційного підходу, як окрема цивілізація (О.П. Моця, О.О. Рафальський, М.Є. Горелов). Причому, виходячи з уваги цивілізаційного підходу саме до соціокультурних факторів, одним з провідних чинників визначення її як цивілізації виступає історичний феномен київського або українського православ'я, який і зумовив її власну соціокультурну унікальність (В.М. Литвин, В.М. Ричка, В.С. Крисаченко).

2.2. Дослідження Ранньомодерної, Нової та Новітньої історії України

До останнього часу Ранньомодерна (Ранньоновістична) проблематика української історії традиційно становила складову медієвістичних студій, хронологічний діапазон яких своєю верхньою межею сягав фактично середини ХІХ ст. Проте в сучасний період розвитку української історіографії більшість провідних вітчизняних істориків вважає цілком виправданим вживання щодо досліджень періоду ХVІ – ХVІІІ ст. історії України терміну “новістика”. Саме Ранньомодерний період української історії від доби Київської Русі до кінця ХVІІІ ст. становить основне проблемне поле науково-дослідних

пошуків одного зі структурних підрозділів Інституту історії України – відділу історії України Середніх віків і Раннього Нового часу⁸⁵.

Ідея нової періодизації, як вказує на це відома вітчизняна дослідниця Н.М. Яковенко, належить І. Лисяку-Рудницькому, який прагнув завдяки їй скоординувати українську історію з великими європейськими епохами – Античністю, Середньовіччям та модерними часами: Середньовіччя бачилося у часових рамках від домонгольської Русі до Люблінської унії (1569), а Ранньомодерний час – до кінця XVIII ст. Така схема, на думку мислителя, мала органічно інтегрувати українське минуле в європейський історичний процес, поєднуючи політичну історію з головними світоглядно-культурними епохами, які відлунювали в Україні: з Ренесансом, Реформацією, Контрреформацією, Бароко та Просвітництвом⁸⁶.

В дослідженні Ранньомодерного періоду історії України найбільша увага сучасних дослідників прикута, переважно, до осмислення з нової точки зору сутності історичного феномену українського козацтва та визначення його цивілізаційної специфіки. Актуальність застосування цивілізаційного підходу до цієї теми пов'язана з прагненням вітчизняних істориків висвітлити її не тільки в рамках національної історії, але й вивести на рівень вивчення історії світової, де воно постає вже як важливий чинник цивілізаційного поступу ранньомодерної Європи.

З обґрунтуванням місця і ролі українського козацтва як невід'ємної частини історичного розвитку Європейської цивілізації пов'язані дослідження відомого вітчизняного історика Л.Л. Залізняка.

За висновком вченого, козацтво являє собою український варіант такого європейського явища як лицарство, якому належала важлива роль в Європейській цивілізації на середньовічному етапі її розвитку. З лицарством Європи козацтво зв'язують: сімейно-

⁸⁵ Матях В.М. Національний історичний процес за доби Середньовіччя і Раннього Нового часу: тематична репрезентативність на сторінках “Українського історичного журналу” (1987 – 2007 рр.) / В.М. Матях // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 68; Її ж. Дослідження українського історичного процесу Раннього Нового часу в світлі новітніх історіографічних тенденцій / В.М. Матях // Україна в Центрально-Східній Європі (з найд. часів до кін. XVIII ст.). – Вип. 5. – К., 2005. – С. 493 – 511; Її ж. Сучасна українська новістика та перспективи наукових пошуків / В.М. Матях // Український історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 150 – 164.

⁸⁶ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України: [монографія] / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2006. – С. 15 – 16.

родинний принцип організації братства (побратимство, рівність, демократизм); морально-етичний лицарський кодекс поведінки (високий соціальний статус свободи, мужності, війни, відданості товариству і, навпаки, низький статус мирної праці, спокійного життя, як і життя взагалі); інститут кобзарів-труверів; спеціальна підготовка молоді; специфічне відношення до жінки; аскетизм; релігійність; колективне землеволодіння; культ Покрови⁸⁷.

Обґрунтовуючи європейську цивілізаційну ідентичність козацтва, ряд інших вітчизняних істориків вказує на перспективність дослідження цього історичного феномену в контексті концепції Великого Кордону (Great Frontier) американського історика Ф.Дж. Тернера, яка вже довгий час використовується для пояснення історії Австралії, Південної Африки, Китаю, Латинської Америки, Канади та є найпопулярнішою в американській історіографії. Саме Ф.Дж. Тернер дав поштовх до так званих “фронтір-студій” як міжнародного напрямку вивчення “погранич” – зон, де в “прикордонному взаємообміні” стикаються та взаємно пристосовуються різні культури та цивілізації. В свою чергу до України, хоча й не виокремлюючи її зі степового простору російського Півдня, концепцію фронтиру вперше застосував 1964 р. американський історик Вільям Мак-Ніл у праці “Європейський степовий фронтір, 1500 – 1800”. Це збіглося наразі в часі із становленням міжвоєнної візії України як простору “між Сходом і Заходом”, що вперше до цього сюжету звернувся І. Лисяк-Рудницький у доповіді на Слов’янському історичному конгресі 1963 р., дещо пізніше опублікованій як стаття “Україна між Сходом і Заходом”. Прикметно, що для підкріплення своїх міркувань, автор звернувся до концепції Ф.Дж. Тернера, називаючи американський Дикий Захід “відповідником українського Дикого Поля”. Врешті, поява в “Записках Наукового товариства імені Шевченка” (1991 р.) статті Ярослава Дашкевича “Україна між Сходом і Заходом (XIV – XVIII ст.)” остаточно спопуляризувала Україну як територію, якою проходив рухливий Великий Кордон взаємодії між західною та

⁸⁷ Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України: [монографія] / Леонід Залізняк. – К.: Абрис, 1994. – С. 164, 176, 179 – 188; Його ж. Архаїчні корені українського козацтва / Л.Л. Залізняк // Археологічні дослідження пам’яток українського козацтва: [зб. наук. статей] / [ред. кол. С.З. Заремба та ін.]. – К., 1993. – С. 81 – 125.

східною цивілізаціями⁸⁸. За їх словами, важливість цього поняття для розуміння історії людства пов'язана з ідеєю про те, що до появи сучасного суспільства взаємини різних цивілізацій відбувались на так званих Великих Кордонах, які являли собою спільні пограничні території. В історії України, за одностайним визнанням, в ролі Великого Кордону виступає степовий кордон, що був одночасно і східним кордоном Європейської цивілізації.

Відомий дослідник історії українського козацтва В.А. Брехуненко зокрема зазначає, що саме на Степовому Кордоні в пізньому Середньовіччі та в Ранньомодерні часи остаточно вирішувалася доля східної межі поширення європейського світу, європейського типу організації суспільства і влади.

Уточнюючи свою думку, вчений також наголошує і на тому, що напередодні козацького освоєння Степ, проте, не являв собою суцільного Кордону властиво Європейської цивілізації. Однак, на відміну від киево-руських часів, позначених протистоянням азійської степової стихії та Русі як представника Заходу, Степ ранньомодерного часу становив уже собою територію протиборства мусульманського та християнського світів. Причому християнська сторона Кордону являла собою поєднання двох різних цивілізаційних альтернатив – української та московської, де Московію, як цивілізаційний феномен, варто позиціонувати як “московську версію Сходу”. Саме завдяки цій специфічній стратифікації, продовжує вчений, Степовий Кордон, на відміну від, наприклад, південної та північної ділянок Північноамериканського Кордону, де конкурували представники лише двох цивілізаційних ніш – індіанці та європейці, не мав прямих аналогів у світі⁸⁹.

⁸⁸ Яковенко Н. Вступ до історії: [науково-популярне видання] / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2007. – С. 168.

⁸⁹ Історія українського козацтва: [науково-популярне видання]: нариси у 2 т. / редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2006. – Т. 1. – 2006. – С. 103; Брехуненко В. Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв / В. Брехуненко // Україна в Центрально-Східній Європі (з найд. часів до кін. XVIII ст.). – Вип. 6. – К., 2006. – С. 454, 463 – 464, 467 – 468, 481; Леп'явко С.А. Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.): [монографія] / Сергій Анатолійович Леп'явко. – Запоріжжя: РА “Тандем – У”, 2001. – 64 с.; Його ж. Українське козацтво і теорія Великого Кордону / С. Леп'явко // Козацька спадщина: [альманах]. – Нікополь;

Подальший розвиток напрямку осмислення історичного феномену українського козацтва в рамках концепції Великого Кордону призвів до консолідації широкого кола провідних вітчизняних істориків, результатом співпраці яких стало видання узагальнюючої двохтомної “Історії українського козацтва”.

Особлива увага в цій роботі відводиться компаративістському підходові до вивчення українського козацтва. На думку авторів, Степовий Кордон на підставі цілеспрямованого фронтального порівняння має бути вписаний в коло інших Великих Кордонів, що дасть можливість глибше проникнути в його сутність.

Співставлення прикладів заселення українських степів і американських прерій, за всіх їх особливостей, засвідчує історично близькі форми Великого Кордону Європейської цивілізації. Тож їх порівняння дає додаткові можливості зрозуміти, як у схожих історичних умовах формуються схожі історичні форми організації населення. З іншого боку, українське козацтво, як прикордонний феномен, належить до досить широкого кола порубіжних суспільств, що виникали в Середньовіччі – на початку модерних часів на прикордонні Європейської цивілізації і позаєвропейського світу. До таких порубіжних соціумів, зазначають дослідники, належать не тільки суспільства піонерів Далекого Заходу Північної Америки, а також і флібустьєрські “республіки” та “берегові братства” Карибського моря, Мадагаскару та деяких інших прибережних районів, льянеро Венесуели, гаучо Аргентини та Уругваю, південнослов’янські ускоки (гранічари), секеї, гайдуки та інші військово-корпоративні прикордонні спільноти балканського регіону Європи та козаки Росії раннього періоду існування.

Оскільки українське козацтво сформувалося в умовах християнсько-мусульманського кордону Європи, використання компаративістського підходу дає можливість встановлення його аналогів також і по цій лінії цивілізаційного протистояння, де найвідомішими ранніми військовими корпораціями в цьому регіоні постають рицарські ордени. Розвиваючи тему рицарських аналогів українських козаків у Середньовічній Європі, автори обстоюють думку про те, що навіть поверховий огляд історії орденів хрестоносців дає матеріал для їх порівняння з українським козацтвом, особливо, в даному випадку, із запорозьким.

Докладне порівняння типології християнських козацьких спільнот Східної Європи склало підґрунтя до висновку про особливе місце в їхньому колі українського козацтва, яке виникло першим серед християнських козацьких спільнот. Стихійно взявши активну участь у козакотворенні на Дону, українські козаки посутньо спричинилися до формування цілого козацького поясу, проте завжди залишаючись в ньому найпотужнішим суб'єктом із цивілізаційно іншою історичною місією⁹⁰.

Спроби вивчення цивілізаційних ознак українського козацтва заклали основу для формування окремого напрямку його дослідження в сучасній українській історичній науці, відкривши тим самим широкі можливості до застосування цивілізаційного підходу.

Одним з перших, хто розвинув ідею цивілізаційної унікальності українського козацтва, став відомий вітчизняний історик В.В. Кривошея. За його словами, українське козацтво являє собою унікальний історичний феномен, адже воно єдине в світі, з поміж інших козацьких спільнот, змогло створити свою власну державу, а тому застосування методологічних засобів цивілізаційного підходу до його вивчення дасть змогу справді по-новому підійти до розгляду деяких аспектів його історії.

Попри відсутність “класичних” ознак цивілізації, цивілізаційний статус козацтва дозволяє закріпити п'ятирівневу цивілізаційну класифікація Р. Уескотта. У відповідності до неї, пропоновану цивілізацію слід віднести до козацької (регіональної і локальної), української (національної), європейської (континентальної) та світової (західної). Її характеристику дослідник пропонує здійснювати за чотирма підсистемами: біосоціальною (стан сім'ї, поселення і житло, густина населення, масштаби освоєння земель), економічною (господарська культура, система комунікацій, грошовий обмін), політичною (система права, організація влади і управління) та культурною (духовне життя та вся область символів, знаків, норм і цінностей, що забезпечують комунікацію людей).

⁹⁰ Брехуненко В. Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв / В. Брехуненко // Україна в Центральній-Східній Європі (з найд. часів до кін. XVIII ст.). – Вип. 6. – К., 2006. – С. 457; Історія українського козацтва: [науково-популярне видання]: нариси у 2 т. / редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – Т. 1. – 2006. – С. 104 – 105, 115, 118, 143; Т. 2. – 2007. – С. 15 – 16.

Докладний аналіз кожного з цих аспектів приводить до висновку, що “козацька цивілізація” становила собою своєрідне соціокультурне утворення в контексті Ранньомодерної Європи. Наприклад, господарська культура Гетьманщини, являючи собою поєднання цехової культури міста і хутірської, є цілком самобутньою і її не можна віднести ані до європейської, що виросла з міста й цехового ремесла, ані до російської, яка має свої витoki з общини. Поряд з цим, за такою характеристикою культурної підсистеми як відносна свобода від релігії основної частини членів суспільства, умовно названа “козацька цивілізація” виступає, за словами дослідника, підваріантом Західної цивілізації⁹¹.

Спробу конструктивного поєднання означених точок зору на цивілізаційну природу козацтва – як самобутньої “козацької цивілізації” та цивілізаційного феномену Великого Кордону – здійснено в узагальнюючій праці “Цивілізаційна історія України”, авторами якої стали відомі вітчизняні науковці М.Є. Горелов, О.П. Моця та О.О. Рафальський. Обґрунтовуючи унікальність української козацької цивілізації, автори присвячують цьому питанню окремий розділ своєї монографії. За їхнім висновком, зародження українського козацтва в самому епіцентрі Великого Кордону зумовило собою і його історичний статус – як невід’ємного явища європейської історії, яке, за словами дослідників, посіло “достойне місце серед аналогічних утворень тих часів”⁹².

Узагальнюючи праці вітчизняних істориків, темою яких стало дослідження цивілізаційних особливостей українського козацтва, можна виділити кілька основних напрямків.

Логічним продовженням інтерпретації історичного розвитку Київської Русі як типової держави середньовічної Європи в роботах Л.Л. Залізняка, стала також і ідентифікація українського козацтва як невід’ємної частини історії Європейської цивілізації. За словами дослідника, історична тяглість козацьких традицій, беручи свій початок у традиціях чоловічих військових громад стародавніх

⁹¹ Кривошея В. Актуальні питання цивілізаційної характеристики Гетьманщини / В. Кривошея // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. досл. ім. І.Ф. Кураса НАН України: зб. наук. пр. – К., 2006. – Вип. 32. – С. 8 – 25; Його ж. Українське козацтво в світлі цивілізаційного підходу / В. Кривошея // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 364 – 373.

⁹² Горелов М.Є. Цивілізаційна історія України: [нариси] / Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. – К.: ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2006. – С. 228, 259.

індоєвропейців, пов'язує козацтво як з дружиною київських князів, так і з європейським лицарством, де воно постає як український його різновид⁹³.

Ще одним підґрунтям до висновку про європейську цивілізаційну ідентичність українського козацтва стало визначення його географічної локалізації на Східній окраїні Степового (Великого) Кордону Європейської цивілізації.

При цьому слід відзначити, що і в тих роботах сучасних вітчизняних істориків, де здійснюються спроби обґрунтувати існування унікальної “козацької цивілізації”, також не вдалося уникнути ототожнення цього цивілізаційного утворення з цивілізацією Європи.

Вузловою точкою Нового часу української історії, яка привернула увагу сучасних вітчизняних істориків своєю альтернативністю історіографічних інтерпретацій, стала подія Переяславської ради. Фальсифікація цієї теми за радянських часів викликала вже в сучасній українській історіографії широкий інтерес та актуальність свого нового прочитання, де історичний вибір України 1654 року постає як вибір цивілізаційної орієнтації. В розробці цієї теми можна виділити кілька напрямків.

Найбільш традиційною в історіографії є оцінка Переяславської ради як знакової події, що докорінно вплинула на весь подальший хід як історії України та Росії, так і всієї Східної Європи загалом⁹⁴.

За словами О.О. Рафальського, парадоксальність Переяслава полягає в тому, що рядова політична подія в історії української дипломатії своїми наслідками викликала суттєві цивілізаційні соціо- та етнокультурні зміни. Водночас Переяславський договір, ставши поворотним пунктом у подальшому історичному поступі українського народу, виявився і тією подією, яка докорінно змінила геополітичну ситуацію в Східній Європі, причому на користь саме

⁹³ Залізник Л.Л. Архаїчні корені українського козацтва / Л.Л. Залізник // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: [зб. наук. статей] / [ред. кол. С.З. Заремба та ін.]. – К., 1993. – С. 81 – 125; Залізник Л. Нариси стародавньої історії України: [монографія] / Леонід Залізник. – К.: Абрис, 1994. – С. 164, 176, 180 – 188; Залізник Л. Первісна історія України: [навч. посіб.] / Леонід Залізник. – К.: Вища школа, 1999. – С. 136 – 145.

⁹⁴ Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для українського народу: [аналітичні оцінки Національного ін-ту стратегічних досліджень] / [А. Гальчинський, С. Здіорук, В. Крисаченко та ін.]. – К.: НІСД, 2004. – С. 4.

Росії. Це означає, що Російська держава отримала після Переяслава додатковий імпульс для зміцнення своїх позицій у східнослов'янському світі, в той час як Україна дедалі повніше входила до її соціально-економічних та політичних структур. Далі, остаточно ставши складовою частиною Російської імперії, на її землях відбувались події та проходили процеси, котрі були притаманними всій країні в цілому⁹⁵.

Розмежування впливу Переяславської ради – негативного на весь подальший хід української історії та, натомість, позитивного на хід історії Росії – визнається наразі практично усіма провідними вітчизняними істориками. Серед іншого вказується, що після укладення Переяславської угоди, а особливо після підпорядкування Української Православної церкви Московському патріархатові, культурний чинник припинив відігравати в Україні роль основи національного відродження⁹⁶.

З іншого боку, звертається увага на цивілізуючий вплив української творчої еліти в історії соціокультурного становлення Росії. Посилаючись на слова відомого британського мислителя А.Дж. Тойнбі, деякі українські історики наголошують на тому, що саме представники українського бароко, маючи, зрештою, європейську освіту, заклали основи російської імперської ідеї та Росії як цивілізації взагалі, а поряд з цим посприяли “вестернізації” та прилученню останньої до цінностей Європейської цивілізації⁹⁷.

⁹⁵ Рафальський О.О. Переяславський договір України з Росією 1654 року: Ретроспективний аналіз: [монографія] / Олег Олексійович Рафальський. – К.: Генеза, 2004. – С. 4, 10, 204, 206; Його ж. Вплив Переяславського договору 1654 року на цивілізаційні процеси в Україні / О.О. Рафальський // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 185; Переяславська рада 1654 року: [історіографія та дослідження] / [гол. ред. П. Сохань]. – К.: Смолоскип, 2003. – С. V – VI.

⁹⁶ Історія українського козацтва: [науково-популярне видання]: нариси у 2 т. / редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – Т. 2. – 2007. – С. 47.

⁹⁷ Виноградов Г.М. Особливості впливу української барокової культури на формування російської імперської доктрини / Г.М. Виноградов, В.І. Косицька // Нива знань. – 1997. – № 4. – С. 53 – 55; Виноградов Г.М. Росія та Україна на рубежі XVII – XVIII ст.: відносини “дочірньої” та “пасербницької” цивілізації (в контексті концепції А.Дж. Тойнбі) / Г.М. Виноградов, В.В. Головка // Нива знань. – 1997. – № 4. – С. 163 – 166; Скоблик В.П. Історія Русі-України XI – XVIII ст. у контексті міжцивілізаційних відносин (особливості тойнбіанської інтерпретації) / В.П. Скоблик // Український історичний журнал. – 1998. – № 5.

Новою точкою зору на подію Переяславської ради стало критичне сприйняття її значення для історії України. Наприклад, певні сумніви щодо її історичної еволюційності висловлені на сторінках “Цивілізаційної історії України”. На думку авторів цієї роботи, з цивілізаційної точки зору укладення між Україною (козацькою республікою) та Росією (монархією східного типу), Переяславської угоди 1654 року, яка спочатку передбачала особисту унію двох держав, а потім трансформувалася в протекторат і згодом взагалі стала підставою для інкорпорації України до складу Російської імперії, було певним історичним нонсенсом⁹⁸.

За словами Л.Л. Залізняка, проголошення козацької гетьманської держави ознаменувало становлення в Україні правового суспільства європейського зразка із запровадженням не властивої для євразійської цивілізації виборності посадових осіб. Поряд з цим, у містах діяло демократичне магдебурзьке право, відзначався розвиток освіти та культури, мистецтво зазнало потужного впливу європейського стилю бароко, який трансформувався в Україні в такий самобутній феномен, як козацьке бароко тощо. Таке послідовне обстоювання європейської цивілізаційної ідентичності України спонукало вченого до висновку про те, що Переяславська рада не становила собою визначальної цивілізаційної віхи в історії України. Історик пояснює це тим фактом, що задовго до Переяслава і тривалий час після нього Україна лишалася органічною складовою Європейської цивілізації, в той час як у Євразійській вона опинилася зовсім недавно і далеко не з власної волі – адже цьому поклав початок процес її насильницького відриву від Європи, який розпочався лише з приходом до влади Петра I⁹⁹.

Таким чином, інтерпретація наслідків Переяславської ради для подальшого розвитку України заклала підґрунтя також і до її різних оцінок. З одного боку, визнається знаковий характер цієї події та її важливість в історії України, проте намітились тенденції і більш критичного її сприйняття, де Переяслав постає як “нонсенс”

– С. 28; Степанков В. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема протекції у 1648 – 1654 рр.? / В. Степанков // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 4. – К., 2004. – С. 223.

⁹⁸ Горелов М.Є. Цивілізаційна історія України: [нариси] / Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. – К.: ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2006. – С. 280.

⁹⁹ Залізняк Л. Цивілізаційний вибір України та Переяслав / Л. Залізняк // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 106.

української історії – подія, яка, маючи історично неприродний характер, вирвала Україну з соціокультурного простору Європейської цивілізації, ставши на заваді її подальшій європейській історичній еволюції.

За словами професора Я.С. Калакури, відновлення незалежності України, її міжнародне визнання та демократизація суспільного життя посприяли створенню нової історіографічної ситуації, підґрунтям якої стало цивілізаційне розуміння історичного процесу¹⁰⁰. Це спонукало вітчизняних істориків як до використання цивілізаційного підходу у вивченні історичної проблематики, так і до осмислення з його позицій історії української історичної науки, зокрема Нового та Новітнього періодів. Вчені поступово почали відходити від радянських стереотипів сприйняття історичної науки лише як інструменту для відображення класової боротьби чи соціально-економічного розвитку і, натомість, дедалі частіше почали враховувати в своїх дослідженнях суттєвий вплив національної історичної думки на подальший розвиток історії та культури¹⁰¹. Звідси становлення національної історіографії у Новий час розглядається, насамперед, як провідний чинник національного Відродження кін. XVIII – поч. XX ст.¹⁰², а формування української

¹⁰⁰ Калакура Я.С. Українська історіографія: [курс лекцій] / Ярослав Степанович Калакура. – К.: Генеза, 2004. – С. 423.

¹⁰¹ Стельмах С.П. Інтернаціональні впливи – національні традиції: національні історичні культури та історіографії в Європі / С.П. Стельмах // Історія та історіографія в Європі. – № 1 – 2. – 2003. – С. 7.

¹⁰² Ващенко В.В. Фактори формування історичної концепції в українській історіографії кінця XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Ващенко Володимир Володимирович. – Д., 1998. – 177 с.; Калакура Я.С. Українська історіографія в контексті національної державності / Я.С. Калакура // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – № 2 (15). Ч. 2. – 2002. – С. 27, 28, 30; Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кін. XIX – перша третина XX ст.): [монографія] / Віталій Васильович Масненко. – К.; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.; Мерніков Г.І. Школи в українській історичній науці другої половини XIX – початку XX ст.: проблеми теорії та історіографії: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Мерніков Геннадій Іванович. – Д., 1997. – 215 с.; Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.): [монографія] / Володимир Васильович Кравченко. – Х.: Основа, 1996. – 376 с.; Сарбей В.Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – № 7 – 8. – 1993. – С. 3 – 16;

ідеї в ХХ столітті – саме як цивілізаційний чинник історичного поступу української держави у Новітню добу¹⁰³.

Врахування соціокультурних особливостей національного історіографічного процесу та його цивілізаційної специфіки дало поштовх і до історіографічних рефлексій над взаємозв'язками вітчизняної та світової історичної науки, які, на відміну від радянської традиції критики буржуазних фальсифікацій історії, розглядаються сьогодні в контексті конструктивного взаємовпливу та взаєморозвитку. Чільне місце тут посідає розгляд історії української історичної думки як невід'ємної складової європейського наукового простору. Про популярність цієї теми свідчить, наприклад, заснування окремого наукового журналу з цієї проблематики – “Історія та історіографія в Європі”, серед засновників та дописувачів якого багато відомих українських істориків та дослідників української історіографії¹⁰⁴.

Початок Новітнього періоду історії України та пов'язані з ним національно-визвольні змагання стали тією вузловою точкою, яка привернула увагу вітчизняних істориків як в плані свого звільнення від традиційних радянських фальсифікацій та ідеологічних нашарувань, так і в плані свого нового прочитання в контексті застосування цивілізаційного підходу. Актуальність цього завдання в процесі розбудови сучасної української держави полягає в потребі

Стельмах С.П. Історична думка в Україні ХІХ – початку ХХ століття: [монографія] / Сергій Петрович Стельмах. – К.: ВЦ “Академія”-97, 1997. – 175 с.

¹⁰³ Горелов М.Є. Цивілізаційна історія України: [нариси] / Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. – К.: ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2006. – С. 354 – 392.

¹⁰⁴ Александрова М.В. Культура та цивілізація: становлення проблематики в українській філософській думці (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.): дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Александрова Марина В'ячеславівна. – Х., 2003. – 197 с.; Водотика С.Г. До питання про історіософію вітчизняної історичної науки поч. ХХ ст. / С.Г. Водотика // Культура народів Причорномор'я. – 2000. – № 13. – С. 71 – 77; Кислюк К.В. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції: [монографія] / Костянтин Володимирович Кислюк. – Х.: ХДАК, 2008. – 288 с.; Потульницький В.А. Основні етапи розвитку української історичної думки в європейському контексті (1800 – 1991) / В.А. Потульницький // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – № 2. – Х., 1999. – С. 13 – 28, 29; Його ж. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії ХVІІ – ХХ століть: [монографія] / В.А. Потульницький. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.; Історія та історіографія в Європі. – 2003. – № 1 – 2; 2004. – № 3.

конструктивного осмислення подій початку ХХ ст. як “уроки історії”, де невирішеність зовнішньополітичних пріоритетів на фоні невизначеності власної цивілізаційної ідентичності коштувала національної незалежності.

На думку відомого вітчизняного дослідника Новітньої історії України О.П. Реєнта, Перша світова війна, яка ознаменувала собою початок ХХ століття, відкрила й нову епоху в історії людських цивілізацій. Проте, поряд з традиційним аналізом соціально-економічних наслідків, які, за словами вченого, становлять зовнішній вияв війни та впливу на українське суспільство, існує ще один зріз даної проблеми – цивілізаційний. В його основу дослідник покладає концепцію А. Вебера та концепцію П. Сорокіна про конфлікт культур-цивілізацій, адже, на його погляд, саме ці теоретичні моделі найбільш адекватно здатні відобразити епоху зміни цивілізацій на постімперському просторі. Якщо тлумачити вживану в цих історичних конструкціях дефініцію “культури” в широкому розумінні, то стосовно повоєнних подій в Україні йдеться, насамперед, про нову політичну культуру, нову культуру міжнаціональних стосунків та суспільного життя, господарювання, управління країною тощо. Застосування цивілізаційного підходу у вивченні періоду Української революції та радянської доби, не дивлячись на свій певний успіх, являє собою, за словами дослідника, лише спробу окреслити коло нових дослідницьких питань, які ще потребують свого вирішення та подальшого розвитку¹⁰⁵.

Використання синтетичної моделі цивілізаційно-формаційного підходу в якості нової методологічної основи осмислення історії України Новітнього часу вперше було запропоноване відомим вітчизняним істориком В.М. Ткаченком. Значний вплив на

¹⁰⁵ Реєнт О.П. Вплив Великої війни 1914 – 1918 рр. на цивілізаційні процеси в Україні / О.П. Реєнт // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 89 – 90, 95; Його ж. Історія України ХІХ – поч. ХХ ст.: методологічний зріз і тематичні напрямки наукового пошуку / О.П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 218 – 232; Його ж. Ідея соборності України і спроби її реалізації у ХІХ – ХХ ст. / О.П. Реєнт // Україна соборна: [зб. наук. статей]. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 3 – 11; Реєнт О.П. Перша світова війна і Україна / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – 480 с.; Солдатенко В.Ф. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917 – 1920 рр. в Україні / В.Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 75 – 88.

формування концепції дослідника справили ідеї академіка І.Д. Ковальченка, зокрема його принцип “людинознавчого (антропологічного) методу”, згідно якого історія постає суспільним процесом життєдіяльності у просторі й часі людей, які переслідують власні інтереси. Звернення до суб’єктивного людського чинника, як основи історичного процесу в цивілізаційному підході, дозволило вченому не тільки відійти від методологічної монополії формаційної теорії, а й взагалі уникнути вимоги визначення якоїсь однієї методологічної платформи. Натомість, в основу свого дослідження вченим була покладена “рівнодіюча” безлічі факторів: етнічного, цивілізаційного, формаційно-класового, територіально-географічного, державницького тощо¹⁰⁶.

Результатом співпраці В.М. Ткаченка та О.П. Реєнта, в ході подальшої розробки концепції цивілізаційно-формаційного підходу, стала їх спільна робота “Україна: на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки)”. В цій праці вчені наголошують на актуальності використанні в дослідженнях з історії України творчої спадщини відомого британського мислителя А.Дж. Тойнбі. Проводячи паралелі з його цивілізаційною моделлю, автори вказують на те, що успіх у визначенні предмету національної історії цілком залежить від з’ясування її належності до тієї чи іншої цивілізації, до фази піднесення чи занепаду останньої. Проте і сам цивілізаційний підхід, відзначають історики, має бути доповнений елементами стадіальності формаційного підходу¹⁰⁷.

Подальше уточнення цивілізаційно-формаційного підходу до осмислення історії України було здійснене в колективних монографіях авторського колективу за участю В.М. Ткаченка,

¹⁰⁶ Ткаченко В.М. Україна: історіософія самоорганізації: [монографія] / Василь Миколайович Ткаченко. – К.: Ін-т історії України АН України, 1994. – С. 17, 19; Ковальченко І.Д. Теоретико-методологіческие проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах / И.Д. Ковальченко // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1. – С. 6, 26.

¹⁰⁷ Ткаченко В.М. Україна: на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки): [монографія] / В.М. Ткаченко, О.П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – С. 25 – 30; Ткаченко В.М. Україна: проблеми самоорганізації (начерки новітньої доби): [монографія] / Ткаченко В.М., Реєнт О.П., Головатюк В.М. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – С. 7 – 8, 10.

В.Г. Кременя, Д.В. Табачника¹⁰⁸. Поряд з ідеями цивілізаційної концепції А.Дж. Тойнбі, в якості методології до аналізу історичних процесів Новітньої доби української історії вчені використали також ключові поняття соціокультурної концепції російського історика А.С. Ахієзера та засадничі положення концепції історії України академіка О. Пріцака. Це дало змогу авторам по-новому осмислити хід та наслідки національно-визвольних змагань першої третини ХХ ст. та зробити конструктивні висновки щодо причин їхньої поразки¹⁰⁹.

За словами дослідників, всі державні утворення на території України розвивалися на пограниччі впливу християнських цивілізацій – візантійської православної і римської західної. Таким чином, перебуваючи на пограниччі між Сходом і Заходом, Україна постала на початку ХХ ст. ареною міжцивілізаційного протистояння, наслідком чого стало втягнення її в орбіту Радянської імперії, яка є похідною від Євразійської цивілізації.

Українська територія, за словами вчених, являє собою перехрестя багатьох культур і релігій. Причому ця її унікальність містить у собі як можливість злиття багатств різних релігійно-культурних традицій, так і суперечності, які, будучи доповнені Соціокультурним Розколом (А.С. Ахієзер) українського суспільства, і призвели до виникнення різних геополітичних орієнтацій та втрати незалежності на початку ХХ століття¹¹⁰.

До виокремлення українського повстанського руху початку ХХ ст. вдаються автори “Цивілізаційної історії України”, де події Новітнього періоду історії України висвітлюються в контексті розвитку української цивілізації в ХХ столітті. За визначенням, поданим у роботі, саме махновщина стала цивілізаційною відповіддю

¹⁰⁸ Кремень В.Г. Україна: альтернативи поступу: Критика історичного досвіду: [монографія] / Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. – К.: ARC UKRAINE, 1996. – 793 с.; Кремень В.Г. Україна: проблеми самоорганізації: в 2 т. / Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. – К.: Промінь, 2003.

¹⁰⁹ Кремень В.Г. Україна: альтернативи поступу: Критика історичного досвіду: [монографія] / Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. – К.: ARC UKRAINE, 1996. – С. 214, 226, 228 – 229, 284.

¹¹⁰ Кремень В.Г. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації: [монографія] / В.Г. Кремень, В.М. Ткаченко. – К.: Видавничий центр “ДрУк”, 1999. – С. 23, 51; Кремень В.Г. Україна: проблеми самоорганізації: в 2 т. / Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. – К.: Промінь, 2003. – Т. 1. Критика історичного досвіду. – 2003. – С. 16, 30 – 31.

українського селянства на суворі виклики часу. Становлячи основну масу тодішнього українського суспільства, пробуджене революцією селянство не бажало повернення старого ладу, але так само негативно ставилось і до спроб соціокультурно чужої більшовицької влади накинати їм свої порядки. Саме вміння вловити й трансформувати в дію настрої українського селянства і дозволило Н. Махнові, як сильній історичній особистості, стати на чолі повстання. Він був переконаний, як відзначають дослідники, що пробуджена революцією народна стихія врешті-решт виведе Україну на нові цивілізаційні обрії¹¹¹.

Звільнення від радянських стереотипів історичного мислення відкрило перед вітчизняними дослідниками широкі можливості використання цивілізаційного підходу до аналізу сучасного періоду Новітньої доби української історії, що розпочався з 1990-х років – часу розпаду Радянського Союзу та проголошення Незалежності.

Одним з ключових у цьому контексті постає питання оцінки радянського періоду історії України. За словами відомого вітчизняного історіософа Ю.В. Павленка, цивілізаційний підхід, спонукаючи до розуміння цивілізаційної структури сучасного людства та нашої власної цивілізаційної ідентичності, передбачає також і розгляд з цивілізаційної точки зору періоду існування СРСР, а разом з цим і відповідь на питання, чи було створено в СРСР нову цивілізацію?

Досліджуючи цю проблему, вчений дійшов висновку про відсутність у Радянського Союзу ознак, у відповідності з якими його можна було б ідентифікувати як цивілізацію чи цивілізаційне утворення. Тут звертає на себе увагу, насамперед, штучність поняття єдиного “радянського народу”, а також тотожність “нової радянської спільності”, яка розумілася як надетнічна, насправді поліетнічний (багатонаціональний) державі імперського типу, що мала значною мірою спільне економічне, соціальне та, до певної міри, культурне життя. По-друге, типова цивілізаційна спільність ґрунтується на певних загальноцивілізаційних архетипах і базових цінностях (етичних, естетичних, інтелектуальних, сакральних), та на власному, спільному і органічному, природному для її представників ідейно-ціннісно-мотиваційному підґрунті, чого у Радянського Союзу не

¹¹¹ Горелов М.Є. Цивілізаційна історія України: [нариси] / Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. – К.: ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2006. – С. 400 – 401.

було. Ці ідеї підтримує і ряд інших провідних українських істориків, використовуючи їх у своїй дослідницькій роботі¹¹².

Іншої точки зору в питанні визначення цивілізаційної сутності СРСР дотримується дослідник Б.Б. Глотов, автор дослідження “Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу”. Виходячи з того, що держава являє собою одну з форм самовизначення українського культурно-цивілізаційного (історичного) типу, вчений виділяє УРСР як складову радянської цивілізації. На переконання автора, обумовлено це тим, що питома українські державні утворення не являли собою форму самовизначення культурно-цивілізаційного буття українського народу. Наприклад, Київська Русь та Галицько-Волинське князівство не стали міцними політичними утвореннями, козацька держава Б. Хмельницького існувала лише в умовах війни, Гетьманщина була тільки автономією, підпорядкованою московському царю, а УНР, Українська держава, Директорія, ЗУНР так і не утвердилися в часи Української революції. Дослідник обстоює думку про значення радянської цивілізації в українській історії, яке полягає в тому, що саме радянською владою були значним чином зруйновані природно-історичні основи культурно-цивілізаційної відсталості України¹¹³.

Підводячи підсумки, можна виокремити певні характерні риси застосування вітчизняними істориками цивілізаційного підходу до вивчення Ранньомодерного, Нового та Новітнього періодів української історії.

Провідною темою в рамках Ранньомодерного періоду історії України, до вивчення якої найбільш інтенсивно застосовується цивілізаційний підхід, став історичний феномен українського козацтва. Така увага пов'язана, насамперед, з прагненням обґрунтувати історичну тяглість української історії від Київської Русі

¹¹² Павленко Ю.В. Чи було створено нову цивілізацію в СРСР? / Ю.В. Павленко // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 175 – 184; Його ж. История мировой цивилизации. Философский анализ: [монография] / Ю.В. Павленко. – К.: Феникс, 2002. – С. 646 – 651; Горелов М.Є. Цивілізаційна історія України: [нариси] / Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. – К.: ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2006. – С. 447 – 449.

¹¹³ Глотов Б.Б. Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу: [монографія] / Борис Борисович Глотов. – Д.: Моноліт, 2002. – С. 180 – 195, 212.

до козацьких часів як єдину лінію соціокультурного розвитку України.

Наслідком осмислення з точки зору цивілізаційного підходу історії України Нового часу стала радикальна переоцінка головної події цього періоду – Переяславської ради 1654 року. На відміну від традиційного в радянській історіографії визначення важливості Переяслава для спільної історії України і Росії, використання цивілізаційного підходу зумовило практично однотайну негативну оцінку вітчизняними істориками цієї події для історії України, в той час як для історії Росії вона окреслюється як чи не найголовніший цивілізуючий чинник її подальшого розвитку.

Об'єктом нового прочитання на засадах цивілізаційної методології став такий вузловий момент Новітнього періоду історії України як національно-визвольні змагання початку ХХ століття. Про конструктивність використання до їх аналізу цивілізаційного підходу свідчить обґрунтування розширення їхніх хронологічних меж, відлік яких починається не з 1917 року, а з початку Першої світової війни 1914 – 1918 рр. (О.П. Реєнт).

Новаторською методологією вивчення подій історії України початку ХХ ст. виступила синтетична модель цивілізаційно-формаційного підходу. Поєднання цивілізаційних і формаційних характеристик історичного процесу має на меті охоплення якомога більшого числа факторів, які вплинули на хід та наслідки українських національно-визвольних змагань початку ХХ ст., а також нову їх інтерпретацію відповідно до сучасного рівня розвитку методології історичної науки.

Наприклад, з точки зору цивілізаційно-формаційного підходу, поширення більшовизму на Україну постає вже не просто як причина певних воєнно-політичних подій, а як цивілізаційна експансія Росії, де територія України являє собою арену міжцивілізаційного протистояння. Також змінюється і ставлення до українського повстанського руху. За традицією, яка склалася в радянській історіографії, цьому явищу приділялось найменше уваги. Проте у світлі цивілізаційної інтерпретації він постає як відповідь українського селянства на революційний виклик.

Поряд з цим слід відзначити, що таке актуальне питання як осмислення цивілізаційної сутності Радянського Союзу стало поки що предметом дослідження лише філософів та історіософів. Наразі тут можна вказати на два полярних підходи, один з яких передбачає

визнання СРСР як радянської цивілізації (Б.Б. Глозов), в той час як інший вказує на відсутність будь-яких цивілізаційних ознак у Радянського Союзу (Ю.В. Павленко).

2.3. Визначення соціокультурної ідентичності України в процесі використання цивілізаційного підходу

Поряд із застосуванням цивілізаційного підходу до вивчення Давнього, Середньовічного, Ранньомодерного, Нового та Новітнього періодів української історії, в сучасній вітчизняній історіографії набув широкого поширення напрямок, метою якого є визначення соціокультурної ідентичності України в кожному з цих періодів. Актуальність цього завдання пов'язана, насамперед, з пошуками та обґрунтуванням подальших векторів сучасного розвитку України, які мали б співвідноситись з її історичним цивілізаційним місцем та відповідати сформованій протягом її історії соціокультурній ідентичності.

Широта поставленої мети спонукає вітчизняних істориків звертатися не тільки до аналізу концепцій західних науковців, але й до нового осмислення творчої спадщини провідних українських мислителів у галузі історії, історіософії, геополітики тощо¹¹⁴.

Розвиток цивілізаційного підходу як альтернативи формаційній теорії, а також прагнення вітчизняних науковців позбутися ідеологічних нашарувань радянської історіографії, де Україна поставала як складова загальноросійського (“Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією”) та загальносоюзного (в рамках історії СРСР) історичного процесу, співпало за часом з

¹¹⁴ Іщенко Ю. Пошук моделі національної ідентичності (Порівняльний аналіз історіософського дискурсу М. Данилевського і Д. Донцова) / Ю. Іщенко // Політологічні читання. – 1994. – № 2. – С. 145 – 178; Василенко О. Критика ідей євразійства в історіософії В. Липинського / О. Василенко // В'ячеслав Липинський – ідеолог українського державотворення: зб. наук. пр. – Луцьк, 2001. – С. 85 – 97; Мостяев О. Ідея Східноєвропейської цивілізації в контексті геополітичної доктрини С. Рудницького / О. Мостяев // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького: [монографія]. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – С. 115 – 131; Ключ А.І. Захід чи Росія?: український вибір у творчості М. Драгоманова, В. Липинського, Д. Донцова / А.І. Ключ // Світова цивілізація і міжнародні відносини. – 2002. – № 1. – С. 152 – 156.

проголошенням нашою державою курсу на євроінтеграцію. У відповідності до цього, найбільш широкого поширення в сучасній українській історіографії набула концепція європейської соціокультурної ідентичності України, де вона представлена як органічна складова історичного розвитку Європейської цивілізації.

Історіографічне позиціонування України як складової такої цивілізації, що соціокультурно співпадає з Росією, являє собою серед наявних робіт українських вчених наразі швидше виключення. Проте і в цьому разі вже не Росія, а саме Україна постає центром такої цивілізації. Наприклад, в концепції Слов'янської цивілізації Ю.М. Теплицького, де ця цивілізація об'єднує і Україну, і Росію, та постає як синтез Східних і Західних впливів, її цивілізаційна спадкоємність має історичну тяглість від Київської Русі саме до сучасної України¹¹⁵.

Іншим прикладом об'єднання України та Росії в межах єдиної цивілізації є концепція Ю.В. Павленка. В його моделі цивілізаційного осягнення всесвітньо-історичного процесу Україна постає як складова західна частина Східнослов'янсько-Православної цивілізації. Слід сказати, що ця цивілізація, за авторською класифікацією, поряд із Західною та Північноатлантичною, охоплюється більш широким поняттям "цивілізаційного світу". Звідси, на думку дослідника, питання про європейський статус України знімається як некоректне, адже тоді вона, як і Росія та Білорусь, належить разом із Заходом до Макрохристиянського цивілізаційного світу. При цьому автор уточнює "стиковий" характер Західноукраїнського регіону та Криму, а саму Україну в цілому відносить до його Східноєвропейсько-Євразійської системи¹¹⁶.

Натомість найбільш характерною рисою досліджень, темою яких виступає визначення соціокультурної ідентичності України, є прагнення іноді навіть різкого цивілізаційного відмежування від

¹¹⁵ Теплицький Ю.М. Від Київської Русі – до суверенної України: цивілізаційна спадкоємність: [навч. посіб.] / Ю.М. Теплицький. – Луганск: Вид-во СЛУ, 2000. – 352 с.; Його ж. Енциклопедія слов'янства: в 10 т. / Ю.М. Теплицький. – Луганськ: ВАТ "ЛОД", 2004. – Т. 1: Етногенез слов'янства і становлення державності Русі в контексті взаємовідносин „Захід” – „Схід” (Звідки пішла земля слов'янська й якого ми роду-племені). – 2004. – 229 с.

¹¹⁶ Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ: [монография] / Юрий Витальевич Павленко. – К.: Феникс, 2002. – С. 476; Його ж. Походження та цивілізаційна ідентичність українського народу / Ю.В. Павленко // Collegium. – 2004. – № 15. – С. 149 – 164.

Росії, що подекуди інтерпретується як іще один аргумент на користь європейського цивілізаційного статусу України.

Вказуючи на різний історичний шлях України і Росії, дослідник Л.Л. Залізник починає проводити цю різницю ще з часів Середньовіччя, де, за його словами, історичні умови виникнення та розвитку Московської держави принципово відрізнялися від України-Русі. Своєю історичною долею Україна ще з часів Київської Русі і до кінця XVIII ст. була нерозривно пов'язана з Європою, в той час як Росія розвивалася як деспотія східного типу. Саме ці особливості історичного розвитку й зумовили, за висновком вченого, належність України і Росії до різних типів цивілізацій – Європейської та Євразійської відповідно¹¹⁷.

Подібною є точка зору і академіка В.М. Литвина, який теж ставить питання про європейський чи азіатський цивілізаційний статус України. Вчений наголошує на тому, що історія українського народу є нерозривною складовою загальноєвропейського та всесвітнього цивілізаційного процесу, тоді якщо й виникає потреба у такому виборі між Європою і Євразією, то лише в смислі гіпотетичного приєднання України до Заходу чи Сходу Європи¹¹⁸.

Потреба наукового обґрунтування євроінтеграційного політичного курсу України спонукає дослідників звертатися не тільки до визначення її цивілізаційного місця, але й до пошуків наявності у неї відповідних європейських соціокультурних цінностей. На думку деяких вітчизняних дослідників, такі якісні характеристики українського суспільства як історичні традиції демократії та індивідуалізму, що є головними пріоритетами європейського розвитку, можуть бути використані в обґрунтуванні соціокультурної належності України як до Європейської цивілізації, так і до простору “політичної Європи”¹¹⁹.

¹¹⁷ Залізник Л. Від склавинів до української нації: [монографія] / Леонід Залізник. – К.: Бібліотека українця, 2004. – С. 146, 157, 159, 172.

¹¹⁸ Литвин В. Україна: Європа чи Євразія? / Володимир Литвин. – К.: Лі-Терра, 2004. – С. 9, 38.

¹¹⁹ Ковальова О.О. Вступ до ЄС: входження до “політичної Європи” чи політичний результат приналежності до “Західної” цивілізації? / О.О. Ковальова // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 344; Дергачов О.П. Проблеми уточнення цивілізаційних координат України / О.П. Дергачов // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 324; Барановський Ф. Чинники та мотиви європейської інтеграції України / Ф. Барановський // Політичний менеджмент. – 2007. –

Одним з найбільш поширених напрямків обґрунтування належності України до Європейської цивілізації є концепція Серединної або Центрально-Східної Європи. Ця ідея здобула своє визнання не тільки в науковому колі істориків, але й зацікавила своїми далекоглядними наслідками провідних вітчизняних філософів, економістів, політологів.

Наприклад, відомий дослідник історії української культури В. Горський відкидає абсолютне визначення Європи як абстрактного поняття певної культурної цілісності, натомість констатує наявність “трьох Європ”: Західної, Східної та Серединної або Центральної. Україна географічно розташована на крайньому східному кордоні Серединної Європи, а разом з тим складає і крайній західний рубіж Європи східної. Враховуючи і те, що впливи Сходу чи Заходу Європи ніколи не створювали абсолютних перепон один одному в культурному житті України, дослідник визначає межу між Сходом Європи та Серединною Європою тим місцем, де й повинен здійснюватись процес європейської ідентифікації України¹²⁰.

Цієї ж думки дотримується і С. Кримський, вказуючи в своїх працях на те, що і за географічним положенням, історією, культурою, етико-релігійними цінностями тощо Україна належить до центральноєвропейського варіанту Західної цивілізації. Більше того, зазначає вчений, її західні області тривалий час входили до складу Австро-Угорщини та Польщі¹²¹.

Слід сказати, що сам регіональний поділ Європи знаходить в ряді праць деяких вітчизняних науковців своє використання також і для певної регіоналізації України. Це, як правило, виділення Західної України як особливого євро-регіону на противагу її Східній частині, яка мала більш тісні історичні зв'язки з Російською імперією¹²².

№ 6 (27). – С. 115 – 124; Тодоров І.Я. Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти: [монографія] / Ігор Тодоров. – Д.: ДонНУ, 2006. – 268 с.

¹²⁰ Горський В. Ще раз про пошук Європи / В. Горський // Філософсько-антропологічні студії. – 2000. – С. 45, 47 – 50.

¹²¹ Кримський С. Колізії цивілізаційного вибору в посттоталітарній Україні / С. Кримський // Філософсько-антропологічні студії. – 2000. – С. 40.

¹²² Баган О. Галичина як геополітичний чинник // Бойківщина: наук. зб. – Т. 1. – Дрогобич, 2002. – С. 16 – 20; Його ж. Регіон як соціо-культурний феномен, або як облаштувати Середню Європу // Бойківщина: наук. зб. – Т. 1. – Дрогобич, 2002. – С. 20 – 26.

Проте прагнення наукового обґрунтування “федералізації” України зазвичай наштовхується на широке несприйняття серед провідних вітчизняних істориків. Відзначається, зокрема, що регіоналізм дістається у спадок країнам, які здобули свою незалежність від колишніх імперсько-тоталітарних систем, до складу яких вони входили. В той час Україна являє собою країну автохтонів, де її окремі регіони, не дивлячись на свою подекуди істотну різницю один від одного, є частинами єдиної української етнічної території. Що ж до зумисної федералізації України, то вона являє собою, про що свідчать історичні приклади, накинутий ззовні процес заради її подальшого поневолення¹²³.

За визначенням Л.О. Зашкільняка, регіон Центрально-Східної Європи – це, насамперед, інтелектуальна конструкція. Проте, з позицій історичної ретроспективи, це також і місце, де здавна стикалися різні цивілізаційні потоки, які йшли зі сходу, заходу, півдня, півночі. Перетинаючись, вони створювали ту складну й неповторну ситуацію “пограниччя” культур, яка потім врешті й відбилася на розвитку народів і країн як цього регіону, так і Європейського континенту в цілому. Саме ці особливості, на думку авторів фундаментального курсу “Історія Центрально-Східної Європи”, зобов’язують до самостійного вивчення Центрально-Східної Європи як особливої зони формування Європейської цивілізації. Причому, як відзначається в роботі, Україна “автоматично” входить до соціокультурного ареалу Центрально-Східної Європи згідно своїх географічних координат, становлячи тим самим невід’ємну частину її історичного розвитку¹²⁴.

Про широку популярність серед провідних українських істориків концепції Центрально-Східної Європи свідчить також і організація дослідницьких гуртків та спеціалізованих друкованих видань. Наприклад, під керівництвом відомої вітчизняної дослідниці Н.М. Яковенко на базі Національного університету “Києво-Могилянська Академія” організоване Товариство дослідників Центрально-Східної Європи.

¹²³ Залізняк Л. Від склавинів до української нації: [монографія] / Леонід Залізняк. – К.: Бібліотека українця, 2004. – С. 34 – 35, 226; Кривицька О. Регіональні модифікації полікультурних відмінностей України / О. Кривицька // Наукові записки. Курасівські читання – 2005. – К., 2006. – С. 248, 258.

¹²⁴ Історія Центрально-Східної Європи: [навч. посіб.] / за ред. Л. Зашкільняка. – Львів: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2001. – С. 4, 7 – 8.

Поряд з цим, силами Інституту історії України НАН України видається спеціальний часопис “Україна в Центрально-Східній Європі”, в якому висвітлюються різні історичні, історіографічні та соціально-економічні аспекти історичного розвитку цього регіону. У передмові до першого видання збірника, його відповідальний редактор академік В.А. Смолій, відзначаючи як факт процес інтеграції української історичної науки у русло загальноєвропейської історіографії, вказує на те, що Україна на сторінках часопису виступає не в якості буферного плацдарму між Сходом і Заходом, а постає повноправним політичним суб’єктом – творцем відповідного цивілізаційного мікроклімату в центрально-східному регіоні Європейського континенту¹²⁵.

Іншим прикладом обґрунтування європейської цивілізаційної ідентичності України є напрямок так званих фронтір-студій (пограничних територій), де вона окреслюється як східна частина Великого Кордону Європи на межі із Степом. Ця концепція є досить широко розробленою в працях відомих вітчизняних істориків Л.Л. Залізняка, В.А. Брехуненка, С.А. Леп’явка та ін.¹²⁶

Однак завдяки поширенню ідеї американського політолога С. Хантінгтона про маргінальний статус територій, які знаходяться на стиках великих цивілізацій, погляд на Україну, як на один з форпостів Великого Кордону Європи, зазнав певних змін. Прикладом нового бачення цивілізаційного місця України в контексті фронтір-студій постає її інтерпретація вже не як безсумнівної складової Європейської цивілізації, а як перехідної території “між Сходом і Заходом”, що має маргінальний міжцивілізаційний статус.

¹²⁵ Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI – XVIII століть / [відп. ред. В. Смолій]. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С. 5.

¹²⁶ Історія українського козацтва: [науково-популярне видання]: нариси у 2 т. / редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – Т. 1. – 2006. – С. 103; Брехуненко В. Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв / В. Брехуненко // Україна в Центрально-Східній Європі (з найд. часів до кін. XVIII ст.). – Вип. 6. – К., 2006. – С. 454, 468; Леп’явко С.А. Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.): [монографія] / Сергій Анатолійович Леп’явко. – Запоріжжя: РА “Тандем – У”, 2001. – 64 с.; Його ж. Українське козацтво і теорія Великого Кордону / С. Леп’явко // Козацька спадщина: [альманах]. – Нікополь; Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – Вип. 2. – С. 46 – 49.

Найбільший вплив на поширення ідеї міжцивілізаційного статусу української території справила концепція історії України академіка О. Пріцака, що була викладена у серпні 1990 року на I Конгресі Міжнародної асоціації українців у м. Києві¹²⁷. Її неоднозначний характер викликав, відповідно, і різні її тлумачення. Це позначилося на тому, що подальший розвиток цієї концепції у роботах українських істориків являв собою ту чи іншу інтерпретацію смислового змісту її початкового авторського варіанту. Враховуючи ці обставини, тут можна виділити декілька підходів до інтерпретації міжцивілізаційної ідентичності України:

1. Україна є маргінальною перехідною територією між Сходом і Заходом;
2. Українська історія формувалася як результат синтезу Східних і Західних цивілізаційних впливів;
3. Україна, як результат синтезу соціокультурних впливів Сходу і Заходу, являє собою унікальну цивілізацію.

Перший з названих підходів здобув свій найбільш докладний розвиток в роботах авторського колективу за участю В.Г. Кременя, Д.В. Табачника, В.М. Ткаченка. В основу своєї концепції соціокультурної ідентичності України дослідники поклали думку про те, що найбільш актуальними координатами, в яких має здійснюватись самовизначення України у світовій співдружності, має стати вісь “Схід – Захід” або “Європа чи Євразія”.

Пов’язано це, як відзначають вчені, із самою суттю історичного буття України як “пограничної землі” між кочовим Степом і осілим Лісостепом, де всі державні утворення розвивалися на пограниччі впливу християнських цивілізацій – візантійської православної і римської західної. Результатом синтезу їхніх впливів в культурній практиці українського народу стали як воєнно-політична структура Київської Русі, чи Запорожжя, так і кристалізація початків громадянського суспільства – боярське землеволодіння у Галицькому королівстві, західноукраїнська “гербова” шляхта, козацька старшина XVII – XVIII ст. тощо.

Використовуючи ідеї цивілізаційної теорії британського мислителя А.Дж. Тойнбі, дослідники характеризують період української історії після Переяславських угод 1654 р. і до нашого часу як домінуючий вплив російської православно-християнської

¹²⁷ Пріцак О. Що таке історія України? / О. Пріцак // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 54 – 60.

цивілізації. За їх словами, це іще раз свідчить на користь справедливості думки М.С. Грушевського про відсутність в історії України власного цивілізаційного ритму та тягне за собою висновок про наявність в її соціокультурній ідентичності маргінальних перехідних рис¹²⁸.

Повторюючи положення концепції академіка О. Пріцака, автори зазначають, що Україна протягом свого історичного розвитку становила перехрестя багатьох культур і релігій. А разом з цим, як і кожне цивілізаційне пограниччя, її територія містить у собі, з одного боку, можливість злиття багатств різних міфічних та релігійно-культурних традицій, а з іншого – суперечності, які зумовлюють ці різні складники: осіла і кочова державність, християнство та іслам, католицизм і православ'я, патримоніальна і конституційна системи (наприклад, конституція Пилипа Орлика 1710 р. поряд з патримоніальним деспотизмом Івана Мазепи)¹²⁹.

За поданим у роботі висновком, Україна, розташована між світами греко-візантійської та західної культур, як законна частина їх обох, намагалася протягом своєї історії поєднати ці дві традиції в одну живу синтетичну модель, наближаючись до цього синтезу у великі епохи своєї історії – в період Київської Русі та козаччини XVII ст. Проте, хоч ці епохи були багаті на потенційні можливості та часткові досягнення, в обох випадках, наголошують вчені, остаточний синтез зазнав невдачі.

У відповідності до цього, як відзначається в роботі, основним завданням подальшого історичного розвитку України є вирішення проблеми збалансованості та гармонізації відносин як з Росією, так і з Заходом, що полягає у віднайденні тої належної культурної основи, яка змогла б стабілізувати суспільний поступ українського суспільства та привести його у відповідність до головного Соціокультурного закону (А.С. Ахієзер). Сутністю цього закону є досягнення та дотримання співмірності соціальних змін з культурним потенціалом. Лише дотримуючись цього закону, українське

¹²⁸ Кремень В.Г. Україна: проблеми самоорганізації: в 2 т. / Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. – К.: Промінь, 2003. – Т. 1. Критика історичного досвіду. – С. 16, 30 – 31.

¹²⁹ Пріцак О. Що таке історія України? / О. Пріцак // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 59; Кремень В.Г. Україна: проблеми самоорганізації: в 2 т. / Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. – К.: Промінь, 2003. – Т. 1. Критика історичного досвіду. – С. 81.

суспільство може діалектично усунути наявну наразі соціокультурну суперечність між невизначеністю цивілізаційної ідентичності “між Сходом і Заходом” та потребою відповідності свого подальшого історичного поступу власній культурній основі¹³⁰.

Цю думку підтримував також і академік І.Ф. Курас, вказуючи на актуальність сучасного осмислення цивілізаційної історії України. За словами науковця, незалежна Україна практично заново будує свою цивілізацію, у відповідності до чого неабиякої важливості в цьому процесі набуває завдання, свого часу окреслене ще В. Липинським – про необхідність синтезу і Сходу, і Заходу в соціокультурному просторі України, що передбачає передусім гармонізацію в собі культурних надбань цих двох цивілізацій¹³¹.

Засадничою основою прибічників другого підходу до обґрунтування міжцивілізаційного статусу України є положення про те, що саме синтез Східних та Західних впливів виступає діалектичним рушієм її історії. Найбільш докладний розвиток ця візія історичного поступу України отримала в працях відомих вітчизняних істориків Н. Яковенко та І. Шевченка.

Шлях до створення відповідного “соціокультурного образу” української історії Н. Яковенко бачить у вирішенні проблеми неконкретності визначення самих понять Сходу – Заходу й Півночі – Півдня, де найсуперечливішим, як вказує дослідниця, є поняття Сходу. За її словами, типовий образ Сходу, який склався в сучасній українській історичній науці та є наявним в уяві пересічного українця, суміщає в собі несумісне – це і східнохристиянська (візантійська, а ширше – середземноморська цивілізація), тюрксько-мусульманська культура Османської імперії та Кримського ханату, “справжній” степовий Схід кочових орд і, врешті, багат шарове розмаїття російської культури.

Поряд з цим, остаточно заплутали справу інтерпретації В. Липинського, який, окреслюючи культурний ареал України як

¹³⁰ Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта. (Социокультурная динамика России): в 2 т. / А.С. Ахиезер. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. – Т. 2: Теория и методология: [словарь]. – 1998. – 594 с.; Кремень В.Г. Україна: проблеми самоорганізації: в 2 т. / Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. – К.: Промінь, 2003. – Т. 1. Критика історичного досвіду. – С. 14, 46.

¹³¹ Курас І.Ф. Цивілізаційне місце України в сучасному світі / І.Ф. Курас // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 4 – 8.

простір “між Сходом і Заходом”, мав на увазі східний (греко-візантійський) і західний (європейсько-атлантичний) цивілізаційні світи. До цього також можна додати і міркування І. Лисяка-Рудницького, який вважав, що Схід – це і Візантія, і “світ євразійських кочовиків”.

В цілому погоджуючись з тим, що “азійський Схід” та “європейський Захід” являють собою тло, де розгортаються події української історії, Н. Яковенко ставить на меті наповнити конкретним змістом як ці поняття, так і саму концепцію України як цивілізаційного перехрестя “між Сходом і Заходом”. На противагу інтерпретації України як “окраїни” та “пограниччя” в концепції В.Г. Кременя, Д.В. Табачника й В.М. Ткаченка, відправною точкою міркувань вченої стало визначення України як “країни, краю”, що передбачає конкретну територіальну цілісність. За її словами, безсумнівні докази саме такої семантики слова “Україна” навів ще свого часу С. Шелухін, зіставивши староукраїнський переклад Пересопницького Євангелія (1561 р.) з євангельським текстом грецькою, латинською, чеською та сучасною російською мовами¹³².

Слід відзначити, що концепція етимології слова “Україна” саме як “краю”, що вказує на цілісність її території, отримує своє подальше аргументоване обґрунтування і в наш час. Найбільш послідовно його обстоює у своїх дослідженнях відомий український філолог, завідувач Відділу загальнославистичної проблематики і східнослов’янських мов Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України Г.П. Півторак¹³³.

Згідно концепції академіка О. Пріцака, українська територія, як предмет історії, має відповідати сучасній політичній території України, яка, в свою чергу, вже співвідноситься з етнографічними кордонами поселення українців¹³⁴. Наголошуючи на своєму розходженні з цією думкою, Н. Яковенко вказує на власну точку зору щодо визначення соціокультурних кордонів України. Погоджуючись,

¹³² Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України: [монографія] / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2006. – С. 14, 17, 22, 24.

¹³³ Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов’янських зі “спільної колиски”: [науково-популярне видання] / Григорій Петрович Півторак. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – С. 117 – 122.

¹³⁴ Пріцак О. Що таке історія України? / О. Пріцак // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 56.

що саме в УРСР в рамках єдиного політико-географічного утворення вперше було об'єднано майже всі відлами українського етносу, дослідниця, поряд з цим, відзначає також і наявну соціокультурну неприродність сучасних політичних кордонів України, які склалися переважно політичним, а не еволюційним шляхом. За словами вченої, це пов'язано з тим, що остаточне оформлення української держави, здійснене впродовж ХХ ст., являє собою більшою мірою підсумок політичних домовленостей, які від України залежали хіба в тому розумінні, що факт її існування використовували в аргументації радянські дипломати.

Враховуючи необхідність створення сучасної концепції історичного поступу України, Н. Яковенко звертає увагу на можливість виконання цього завдання лише за умови відсторонення від традиційного європоцентричного погляду на вісь Схід – Захід. Натомість, переорієнтація від такої спрощеної інтерпретації східно-західного цивілізаційного обширу до його “україноцентричної” візії вельми урізноманітнює та ускладнює вказану систему просторових координат. За словами дослідниці, в той час коли Захід у цій візуальній перспективі практично не зазнає переміщень, асоціюючись з обширами по той бік Сяну та Західного Бугу, то уявлення про візантійський Схід зазнають значних модифікацій. Відігравши свою історичну роль і зійшовши зі сцени у XV ст., він перетворюється на три самостійні геокультурні напрями: неовізантійську Північ (Москва), стабільний і розвинутий мусульманський Південь (Бахчисарай та Стамбул), “справжній” Схід, а точніше Великий Степ, що підступав до України в так званому Дикому Полі Приазов'я і майбутньої Слобожанщини. Причому кожний із цих трьох просторів залишив власний слід у формуванні обличчя України ще в часи XV – XVIII ст., тобто в добу, яка, за словами вченої, і заклала підвалини нової української історії¹³⁵.

Звідси відправною точкою розуміння української історії, яка містить у собі такі досить різні соціокультурні витоки, має стати визначення основи її цивілізаційної вкоріненості та, відповідно, центру міжцивілізаційного синтезу, яким в концепції Н. Яковенко виступає первинне Київське протоукраїнське ядро. Саме воно, зазначає вчена, відіграло роль своєрідного центру тяжіння, до якого й приєднувались та поступово зливалися українські регіональні

¹³⁵ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України: [монографія] / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2006. – С. 19, 25.

етнічні одиниці, формуючи тим самим усталені в ХХ ст. обриси території України та відповідну ним єдину усвідомлювану цілісність.

Лише беручи до уваги цей – зсередини України – погляд на історично-культурне докільля можна, за словами дослідниці, збагнути внутрішню тканину української культури в широкому розумінні – від побутових навичок до способу вираження в соціумі та політичних чинах. Цієї ж думки дотримується І. Шевченко, ілюструючи прояви синтезу східних і західних впливів в українській історії прикладами з архітектури (Собор Святої Софії в Києві), ментальних уявлень, одягу тощо. Підтверджують цей напрямок міркувань вчених і слова І. Лисяка-Рудницького, який писав, що Україна не тільки “намагалася поєднати обидві [греко-візантійську і західну] традиції в живу синтезу”, але також і стихійно синтезувала на своїй території Схід і Захід, Північ і Південь¹³⁶.

Відкидаючи таким чином тезу про соціокультурну “розколотість” України як цивілізаційного пограниччя, Н. Яковенко наводить, натомість, приклади міжцивілізаційного синтезу в ході української історії. За висновком вченої, окреслене розмаїття переплетень західної (“європейської”) та східної (“азіатської”) цивілізацій наповнювало стару українську культуру таким строкатим багатоголоссям, що в її історичному розвитку подекуди навряд чи можливо відокремити “власне” від набутого¹³⁷.

Саме врахування не тільки Східних і Західних, але й Північних та Південних цивілізаційних впливів на формування соціокультурної ідентичності України дає пояснення тому, що Україна являє собою не просто рубіжну, а саме поліетнічну рубіжну державу, розташування якої окреслене заходом Великого Євразійського степу та етнічними кордонами західноєвропейської, слов’янської і ісламської цивілізацій. Причому, за висновком ряду вітчизняних істориків, соціокультурна рубіжність України, проявляючись у наявності на її території географічного центру Європи у Карпатах та євразійського геополітичного полюсу у Криму, знайшла своє відображення і у

¹³⁶ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / пер. з англ. М. Габлевич; під. ред. А. Ясіновського. – Л.: Ін-т Іст. Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. – С. 1 – 10; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України: [монографія] / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2006. – С. 17, 25.

¹³⁷ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України: [монографія] / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2006. – С. 26.

формуванні її сучасного політико-адміністративного устрою, історичних областей, етноконфесійних традиціях, національній еліті, російськомовному середовищі великих міст тощо¹³⁸.

Представники третього підходу до визначення соціокультурної ідентичності України обстоюють положення про її унікальність як певного цивілізаційного утворення. Підґрунтям до його формування стала думка, свого часу висловлена ще на початку 1990-х років академіком О. Пріцаком, про те, що в результаті історичної зміни та зникнення державних утворень і цивілізацій з просторів України, саме цивілізація українська *par excellence* стала протягом двох останніх століть головною, а то й панівною на всій теперішній українській території. Таким чином, предметом історії України має виступати візія тих історичних процесів, які призвели до зникнення на українській території цілої низки цивілізацій, а з іншого боку – призвели до інтеграції реліктів цих зниклих цивілізацій в українській національній спільноті цивілізації-державі¹³⁹.

Слід сказати, що не останню роль в ході поширення ідеї “української цивілізації” у вітчизняній історичній науці зіграли політичні процеси, метою яких було прагнення “радикального” розведення української та російської історії. До цього можна додати потребу формування сучасного національного історичного міфу, який мав би відповідати новим політичним реаліям, а також поширення в перші роки незалежності ультрапатріотичних настроїв, історичної белетристики тощо. Причому всі ці елементи виступали досить дієвими, а подекуди й необхідними засобами для згуртування нації довкола нових перспектив історичного поступу, які виникли після 1991 року.

Проте, не дивлячись на свій “радикальний” образ на початку 1990-х років, численні дослідження історичного, історіографічного, мовно-лінгвістичного та політологічного характеру довели на сьогоднішній момент конструктивність подальшого розвитку ідеї

¹³⁸ Дем’яненко Б. Рубіжність як фактор глобалізаційних та регіоналізаційних орієнтацій України / Б. Дем’яненко, В. Дем’яненко // Україна соборна: [зб. наук. статей]. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 35 – 36; Войналович В.А. Релігійна регіоналізація України: цивілізаційний контекст / В.А. Войналович // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 303 – 312.

¹³⁹ Пріцак О. Що таке історія України? / О. Пріцак // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 60.

цивілізаційної унікальності України, об'єднавши навколо питань розробки концепції “української цивілізації” ряд провідних українських науковців. На їхню думку, поєднання національного та цивілізаційного вимірів історичного процесу, яке колись здавалося неприродним, є наразі характерною ознакою новітньої постмодерної цивілізації, яка не тільки не заперечує національні, в тому числі й етнічні, особливості функціонування та розвитку, а, навіть, навпаки – до певної міри сприяє їх збереженню та актуалізації. Таким чином, цивілізаційний підхід, завдяки якому і стало можливим виокремлення такої стадії цивілізаційного розвитку як постмодерна цивілізація, дає підстави для концептуального аналізу складових цього процесу, якими виступають етноси і нації, а також їх місце та роль у світовій історії¹⁴⁰.

Проникнення постмодерного світобачення стало підґрунтям до того, що сьогодні цивілізаційний аналіз нагадує швидше дерево, гілками якого виступають різні дослідницькі напрямки і проекти, в яких поняття цивілізації виконує переважно інструментальну функцію. Яскравою ілюстрацією тут виступає виникнення та рівноправне існування різних визначень цивілізації, серед яких поняття людської, світової, локальної та регіональної цивілізацій, а також виділення цивілізацій на основі хронологічного (антична, середньовічна і т.д.), еволюційно-технологічного (землеробська, індустріальна і т.д.), геополітичного (східні, західні і т.д.), етнонаціонального (слов'янська, арабська і т.д.) та релігійного (християнська, мусульманська і т.д.) чинників.

Відповідно до цього, рамки цивілізаційного підходу постають досить широкими, а тому вимагають відповідного уточнення при застосуванні до аналізу конкретних історичних реалій. Наприклад, у випадку дослідження цивілізаційної унікальності України, найбільш прийнятним є оперування поняттям цивілізації у значенні регіонального утворення, яке формується на засадах як міжетнічних взаємодій, так і надетнічних впливів, де, серед іншого, досить значимими мають виступати геополітичні, мовно-лінгвістичні та релігійні чинники¹⁴¹.

¹⁴⁰ Шкляр Л.М. Етноси та нації в процесі змін цивілізаційних парадигм / Л.М. Шкляр // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 263 – 264.

¹⁴¹ Шкляр Л.Є. Нація в умовах “розколотої” цивілізації / Л.Є. Шкляр // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 2. – К., 2006. – С. 207, 210 – 212.

Аналізуючи співвідношення національного та цивілізаційного компонентів в українському соціокультурному просторі, деякі науковці залишають пріоритет саме за цивілізаційним. За словами О.М. Майбороди, український етнокультурний простір формувався за участю представників різних цивілізацій, а тому усвідомлення населенням України своєї національної ідентичності вирішальною мірою визначатиметься саме цивілізаційним вибором, адже ані європейська, ані євразійська ідентичності не виражені у ній достатньо чітко для того, щоб співвіднести їх з тою чи іншою цивілізаційною приналежністю¹⁴².

Іншими словами, соціокультурна ідентичність України, яка постає на межі цивілізаційних впливів Сходу і Заходу, Півночі та Півдня може тлумачитись як цивілізаційний простір їхнього синтезу (Н. Яковенко, І. Шевченко), або, з іншого боку, з рівним правом може бути інтерпретованою як унікальна регіональна цивілізація, що постала в результаті такого синтезу, асимілювавши протягом власного історичного поступу всі релікти “прийшлих” цивілізаційних впливів. На користь цього свідчать, наприклад, і спеціальні роботи вітчизняних науковців, присвячені дослідженню особливостей українського менталітету, формуванню релігійної свідомості, світогляду та ін.¹⁴³

Як на один з чинників, подекуди вказується на наявність своєрідної релігійно-світоглядної основи цивілізаційної унікальності України. Це, насамперед, культурно-історичний феномен українського православ'я, яке в фундаментальному 5-томному виданні “Історії української культури” визначається першим за значимістю і функціональною роллю культурним здобутком України XVII ст. Якщо на час свого запровадження і поширення християнство в Україні ще зберігало значною мірою ідентичність візантійському, то починаючи з XII ст. під впливом історичних умов буття українського народу, специфіки його матеріальної і духовної

¹⁴² Майборода О.М. Українська самоідентифікація на сучасному етапі: елітарна та масова версії / О.М. Майборода // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 2. – К., 2006. – С. 72, 74.

¹⁴³ Бевз Т.А. Менталітет як надбання людської цивілізації / Т.А. Бевз // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 292 – 302; Войналович В.А. Релігійна регіоналізація України: цивілізаційний контекст / В.А. Войналович // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 303 – 312.

культури, передуючих християнству форм духовного життя, специфіки етнічної психології українців воно вже формувалося як український різновид східного християнства, своєрідний етноконфесійний синтез української духовності та православ'я¹⁴⁴.

Міфом про “дві України” називає дослідник Б.Б. Глотов ідею про існування двох ментальностей в межах одного народу. Вчений відзначає, що насправді існує одна українська ідентичність, яка, на жаль, носить амбівалентний характер, в той час як домінуючі риси, які врешті-решт і дозволяють її визначити, сформувалися під значним впливом саме українського православ'я¹⁴⁵.

Сучасна людська цивілізація має ціле різноманіття своїх проявів, в чому і полягає, на переконання М.І. Михальченка, її цінність. Дослідник звертає увагу на те, що на основі визначення критеріїв цих проявів можливо створити багато класифікацій типів цивілізації в межах єдиної світової цивілізації. Причому такий багатомірний підхід до поняття цивілізації дасть змогу глибше розглянути конкретні типи цивілізаційного устрою суспільств і варіантів тих змін, які в них відбуваються, а також провести порівняльний аналіз характерних рис політичних, духовних і соціокультурних структур конкретних регіонів, суспільств та цілих цивілізацій.

Цивілізація, за словами вченого, може як збігатися з національними кордонами, так і виходити за них та, навіть, охоплювати цілу Землю, як світова чи людська цивілізації. У відповідності до цього, українська цивілізація в роботах науковця визначається як осередкова, або мікроцивілізація, що зароджувалася, починаючи з часів Київської Русі, як українська етнічна цивілізація, а в Новітній період своєї історії трансформувалася в українську політичну цивілізацію.

Таке визначення стало можливим завдяки створенню на початку ХХІ століття нової конфігурації цивілізацій, яка вже не вкладається у

¹⁴⁴ Історія української культури: у 5 т. / [гол. ред. Б.Є. Патон]. – К., 2001. – Т. 1. – Історія культури давнього населення України / [Ю.С. Асєєв, В.Д. Баран, І.А. Баранов та ін.]; ред. П.П. Толочко. – 2001. – С. 43.

¹⁴⁵ Глотов Б.Б. Вплив православ'я на формування ментальності українського народу / Б.Б. Глотов // Філософія, культура, життя: [міжвуз. зб. наук. пр.; Спец. вип.]. – Д., 2005. – С. 128; Його ж. Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу: [монографія] / Б.Б. Глотов. – Д.: Моноліт, 2002. – С. 31 – 35.

формулу “західна – незахідні цивілізації”. Причиною тут виступає процес глобалізації всесвітньої цивілізації, який супроводжується регіоналізацією цивілізацій, створенням нових субрегіональних цивілізацій, які класифікуються за релігійним, економічним, політичним та іншими критеріями, а також сплеском активності самих локальних цивілізацій на державній та етнічній основах: держави-цивілізації, етноси-цивілізації тощо¹⁴⁶.

Широкий розвиток ці ідеї отримали в роботі “Цивілізаційна історія України”, автори якої виходили з положення про те, що кожна нація – це унікальна цивілізація. Погоджуючись, поряд з цим, що навіть в енциклопедичних виданнях таких термінів як “цивілізація (або цивілізації) в Україні” чи “Українська цивілізація” не існує, в дослідженні, на правах унікальних соціокультурних утворень, розглядаються українська козацька цивілізація, українська цивілізація в Російській імперії, Речі Посполитій та Габсбурзькій монархії, українська цивілізація в ХХ столітті тощо¹⁴⁷.

Підводячи підсумки, можна вказати на те, що поряд із застосуванням цивілізаційного підходу до вивчення Давнього, Середньовічного, Ранньомодерного, Нового та Новітнього періодів української історії, в працях вітчизняних науковців здійснюються спроби його використання і до визначення цивілізаційної ідентичності України в кожному з цих періодів. Узагальнюючи їх, можна виділити головні напрямки визначення цивілізаційної ідентичності України, які дістали своє поширення в сучасній вітчизняній історіографії. Їх характерними рисами виступають, з одного боку, співставлення України з Європейською цивілізацією, а з іншого – прагнення подекуди навіть радикального її відмежування в цивілізаційному аспекті від Росії, яка постає по відношенню до України як Азія, Схід або Євразія.

¹⁴⁶ Михальченко М. Цивілізаційна чи ціннісна розколотисть України? / М. Михальченко, Ю. Шайгородський // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6 (21). – С. 20 – 21, 25; Михальченко М.І. Українська осередкова цивілізація: методологічний аспект аналізу / М.І. Михальченко // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 63, 68, 72; Михальченко М. Українська цивілізація: логіка, закономірності та курйози становлення / М. Михальченко, З. Самчук // Актуальні проблеми внутрішньої політики: [науковий журнал] / [ред. О. Рафальський]. – С. 29 – 31.

¹⁴⁷ Горелов М.Є. Цивілізаційна історія України: [нариси] / Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. – К.: ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2006. – С. 10 – 14.

Найбільш інтенсивно розвивається напрямок обґрунтування європейської цивілізаційної ідентичності України, де вона постає або як одна з повноправних складових Європейської цивілізації, або як частина регіону Центрально-Східної Європи, або як окраїна Східного (Великого) Кордону Європейської цивілізації.

Підґрунтям до ототожнення України з “буферною зоною” Європейської цивілізації виступає також і обґрунтування її образу як маргінальної перехідної території між Сходом і Заходом. Цей напрямок сформувався у вітчизняній історіографії як під впливом власних традицій (В. Липинський, І. Лисяк-Рудницький), так і під впливом сучасних концепцій С. Хантінгтона та О. Пріцака. Ключовим тут, як правило, виступає традиційне ще з радянських часів тлумачення слова “Україна” як “окраїна, пограниччя”, у відповідності з яким її територія постає місцем міжцивілізаційної взаємодії, а подекуди й відкритого міжцивілізаційного зіткнення. Зокрема відзначається, що соціокультурна розколотість території України зумовила собою полярність її подальших цивілізаційних орієнтацій, що й стало головною перепорою на шляху до остаточного міжцивілізаційного синтезу на її теренах Східних і Західних впливів.

На відміну від цього, представники іншого напрямку визнають наявність міжцивілізаційного синтезу Сходу і Заходу на території України, проголошуючи його головним діалектичним рушієм її історичного розвитку. Проте тут Україна не ідентифікується як унікальне цивілізаційне утворення, а, натомість, на зміну йому застосовується поняття “історичного розвитку цивілізацій на українській території”.

В той час інтерпретація міжцивілізаційного синтезу як головного підґрунтя цивілізаційної унікальності України заклала підвалини до визначення її як української осередкової (регіональної) цивілізації, яка суміщає в своєму соціокультурному просторі цивілізаційні надбання і Сходу, і Заходу.

Узагальнюючи здобуті результати використання цивілізаційного підходу до вивчення історії України, можна зробити наступні висновки.

Характерною рисою в цьому процесі виступає розгляд української історії в контексті загальної історії Європи. Причому в ряді праць вітчизняних істориків відлік починається ще з часів первісності (Л.Л. Залізник). Як провідна, у кожному з періодів української історії проводиться лінія приналежності України до соціокультурного простору Європейської цивілізації. В той час її входження до складу Російської імперії та Радянського Союзу

тлумачиться як насильницький відрив від Європи та тимчасове входження до складу Євразійської цивілізації.

Надмірній обережності у розробці концепції цивілізаційної унікальності України посприяла несвідома (а можливо і свідомо) її популістська міфологізація. Не викликає сумнівів, що розповсюдження історичної белетристики, де українці постають аріями, а Україна найдавнішою цивілізацією і т.ін., тягне за собою лише дискредитацію ідеї власної соціокультурної самобутності, тим самим відштовхуючи від себе науковців та формуючи в сучасній національній історичній свідомості взагалі негативне ставлення до ідеї про своєрідність українського народу.

Досить парадоксальна ситуація склалася навколо методологічного підґрунтя концепції Трипільської цивілізації. Практично всі вітчизняні історики, які працюють у цьому напрямку – і прибічники визначення Трипілья як культури, і як цивілізації – виходять в своїх обґрунтуваннях з одного й того ж визначення цивілізації, яке було запропоноване в рамках формаційної теорії. Його критеріями виступає наявність так званої цивілізаційної тріади: міст, писемності та державності. Навіть компромісне окреслення Трипілья як протоцивілізації теж, по суті, являє собою перехідну ланку між епохами первісності та цивілізації, додатково “сконструйовану” до моделі стадіального поділу людської історії Л. Моргана та Ф. Енгельса (первісність – протоцивілізація – цивілізація).

Слід відзначити і той факт, що саме історичний феномен Трипілья, претендуючи на роль витоків цивілізаційної унікальності українства або першої цивілізації на території України, був підданий найбільш широкій історичній міфологізації. Її наслідком стала певна дискредитація наукового напрямку вивчення Трипільської цивілізації та формування скептичного ставлення до визначення Трипілья як протоцивілізації.

Досить широку увагу вітчизняних істориків у вивченні Середньовічного періоду історії України привернуло до себе визначення цивілізаційної ідентичності Київської Русі. Тут вона постає або в межах Слов'янської (Ю.М. Теплицький) чи Східно-Православної цивілізації (Ю.В. Павленко, Б.Б. Глозов), або як складова Європейської цивілізації (Л.Л. Залізник). Поряд з цим набуває поширення і окреслення Київської Русі як унікального цивілізаційного утворення, підґрунтям до виокремлення якого виступає своєрідність феномену українського православ'я

(В.М. Литвин, В.М. Ричка, О.П. Моця, О.О. Рафальський, М.Є. Горелов).

Логічним продовженням євроінтеграційної тенденції стало використання концепції Великого Кордону (Great Frontier) американського дослідника Ф.Дж. Тернера. На хвилі своєї популярності серед вітчизняних істориків вона навіть трансформувалася у цілий напрямок фронтір-студій, який широко використовується у вивченні Ранньомодерного періоду історії України. Приваблює вона, насамперед, своїм компаративістським потенціалом, який дає змогу навіть обґрунтувати аналогічність Степового Кордону України, який визначається як Східний (Великий) Кордон Європейської цивілізації, до класичного Великого Кордону Північної Америки.

Як виняток тут стоїть визначення феномену українського козацтва як унікальної “козацької цивілізації” на основі п’ятирівневої концепції Р. Уескотта (В.В. Кривошея, О.П. Моця, О.О. Рафальський, М.Є. Горелов). Проте і тут вчені не змогли уникнути його ототожнення із загальноєвропейською історією. Зокрема вони вказують, що за релігією козацтво, в особі Гетьманщини, є підваріантом Західної цивілізації (В.В. Кривошея), або відзначають, що воно взагалі одночасно належить і Європі, і є своєрідним соціокультурним явищем (О.П. Моця, О.О. Рафальський, М.Є. Горелов).

Осмилення з точки зору цивілізаційного підходу Переяславської ради, як ключової події Нового часу української історії, практично одностайно здійснюється вітчизняними істориками в руслі євроінтеграційної парадигми. Тут Україна постає як невід’ємна складова Європейської цивілізації, що була з 1654 року насильно приєднана до Євразійської цивілізації (Росії). Причому відзначається негативний вплив цієї події на весь подальший хід історії України і, навпаки, позитивний цивілізуючий вплив на хід російської історії.

Спробою розширення меж використання цивілізаційного підходу у вивченні Новітньої історії стало його застосування до аналізу впливу Першої світової війни на хід цивілізаційних процесів в Україні (О.П. Реєнт). Поряд з цим, поєднання концептуальних ідей А.Дж. Тойнбі, І.Д. Ковальченка, А.С. Ахієзера та О. Прицака дало змогу запропонувати варіант цивілізаційно-формаційного підходу до осмилення українських національно-визвольних змагань початку ХХ ст. (В.М. Ткаченко, О.П. Реєнт, В.Г. Кремень, Д.В. Табачник).

РОЗДІЛ ІІІ

ВІТЧИЗНЯНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ У СВІТЛІ ТЕОРІЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

3.1. Інтерпретації історичного розвитку цивілізацій Давнього та Середньовічного періодів

Усамостійнення української історичної науки, початок якому поклало проголошення Незалежності України, викликало потребу обґрунтування власного методологічного інструментарію вивчення всесвітньої історії, розробка якого до того часу була сконцентрована переважно в російських наукових центрах. Особливе місце тут займає період Давньої історії, яка, за радянською традицією, ототожнювалась із рабовласницькою формацією.

Слід сказати, що застосування цивілізаційного підходу в якості альтернативного методу дослідження Давньої історії наштовхнулося на ряд суттєвих перепон. Перша з них полягає у неготовності більшості вітчизняних істориків до сприйняття світової історії в перспективі не діахронного (стадіального), а саме синхронного (паралельного) розвитку цивілізацій. Причиною тут виступає вкоріненість традиції стадіального бачення історичного процесу, яка дісталася у спадок від радянських часів панування формаційної теорії. Другою перепорою виступила все та ж започаткована ще в радянський час “монополізація” історичних джерел переважно в межах Росії, а також відсутність належної фінансової підтримки досліджень відповідної тематики з боку вітчизняних державних установ.

З огляду на це, вирішення проблеми методологічних інновацій у сфері вивчення Давньої історії покладається наразі на плечі кожного окремо взятого дослідника, в залежності від його наукових пріоритетів та методологічних уподобань.

Наприклад, у двохтомному енциклопедичному словнику В.Д. Гладкого “Давній світ” подаються такі два визначення поняття історії Давнього світу. У широкому смислі – це перший і найбільш тривалий період історії людства від початку формування людського суспільства (800 – 100 тис. років до н.е.) до початку феодальної формації (перші століття н.е.), який охоплює тим самим 2 періоди – первісне суспільство та рабовласницький устрій. В той час у більш

вузькому розумінні Давній світ є відповідником періоду рабовласницької формації¹⁴⁸.

Фактично залишився і традиційний, запропонований ще Л. Морганом і Ф. Енгельсом, погляд на Давній Схід як на початок цивілізаційного періоду в історії людства, який розпочинається слідом за часами первісності. Привабливість такого визначення полягає в тому, що, поряд із відмежуванням від поняття формації, воно не несе з собою подальшого методологічного зобов'язання розглядати цивілізації з точки зору власне теорії цивілізацій – тобто як цивілізації локальні. Натомість всі вони тлумачаться лише як регіональні прояви (Єгипет, Месопотамія, Індія, Китай тощо) загальної світової або людської цивілізації, яка являє собою наступний за первісністю період історичного розвитку людства.

Такий компромісний варіант відходу від формаційної теорії до використання не суперечливого її стадіального принципа визначення єдиної людської (світової) цивілізації прийнятий на сьогодні в більшості робіт вітчизняних істориків. Причому в самому окресленні поняття цивілізації, як правило, також використовується прийнята в формаційній методології так звана “цивілізаційна тріада”, яка передбачає в якості цивілізаційних критеріїв наявність міст, писемності та державності¹⁴⁹.

Спробу поєднання методологічного потенціалу цивілізаційного і формаційного підходів у вивченні історії Давньосхідних цивілізацій було здійснено в навчальному посібнику “Всесвітня історія”, який було підготовлено колективом ніжинських істориків.

Ставлячи за мету всебічно і повно висвітлити всю історію людської (світової) цивілізації, вчені виходили з концепції єдності та особливостей історичного розвитку цивілізованих суспільств. Тобто в рамках розділення історії на періоди первісного суспільства й цивілізації, в межах останньої було виділено цивілізації Стародавнього Сходу як певні її локальні утворення, в той час як у подальшому викладі, автори дотримувались стадіального поділу

¹⁴⁸ Гладкий В.Д. Древний мир: Энциклопедический словарь / В.Д. Гладкий – Донецк: МП “Отечество”, 1996. – Т. 1. – 1996. – С. 224.

¹⁴⁹ Голованов С.О. Всесвітня історія: [навч. посіб.]; за ред. Ю.М. Алексеева / Сергій Олександрович Голованов. – К.: Каравела, 2005. – С. 32 – 43; Історія світової та української культури: [навч. посіб.] / [Греченко В.А., Чорний І.В., Кушнерук В.А., Режко В.А.]. – К.: Літера, 2000. – С. 38 – 59.

історичного процесу на періоди Стародавнього світу, Середніх віків, Нового та Новітнього часу.

Доповнення формаційної теорії цивілізаційним підходом дозволило авторам розширити спектр визначення особливостей Давньосхідних цивілізацій порівняно із колишнім застосуванням однієї тільки теорії формацій радянського зразка. Поряд з увагою до соціально-економічної сфери (община, держава, номи, форма власності), вони зараховують до чинників, які вплинули на формування цивілізаційної унікальності Давнього Сходу своєрідність еволюції соціальної психології та специфіку релігійного сприйняття. В той час виділення географічного фактору (річки Ніл, Тигр і Євфрат, Хуанхе, Інд) відповідає тойнбіанському поняттю Виклику природного середовища. Як зазначається в роботі, саме цей Виклик справив провідний вплив на визначення давньосхідного характеру господарства і навіть форми держави, та став підґрунтям до розвитку більшості цивілізацій Сходу на базі іригаційного землеробства¹⁵⁰.

Власний варіант використання і цивілізаційного, і формаційного підходів щодо вивчення Давньої історії було запропоновано запорізьким істориком В.Г. Косминою. За його визначенням, цивілізації являють собою сукупності (системи) самобутніх і взаємопогоджувальних політичних, економічних, соціальних та духовно-моральних засобів (принципів та інституцій), за допомогою яких суспільство забезпечує свою життєдіяльність та усталеність у просторі (на певних територіях) і часі (протягом століть чи тисячоліть). Критерієм цивілізаційності виступає наявність держави, міст, релігії та соціальної стратифікації. Причому сам цивілізаційний період історії людства виступає в роботі вченого як наступний за періодом варварського суспільства. В ході свого історичного розвитку кожна цивілізація проходить стадії зародження, зростання, надлому й розпаду, відповідаючи на ряд викликів, які перед нею постають.

Цивілізації Стародавнього Сходу вчений відносить до умовно виділеної ним східної цивілізаційної гілки. Тут вони виступають як її найдавніші (первинні) локальні цивілізації, що справили найбільший вплив на історію людства, але не збереглися до сьогодення. Серед них – Давньоєгипетська, Месопотамська, Егейська (Мінойська),

¹⁵⁰ Всесвітня історія: посіб. до держ. екзамену для студентів іст. спец-ей [П.П. Моціяка, Р.А. Дудка, Л.М. Мицик та ін.]. – Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – С. 3 – 4.

Майянська (майя), Андська (інків), Індська (Хараппа й Мохенджо-Даро) та Іньська (ранньокитайська) цивілізації.

Причини виникнення цих цивілізацій, за задумом автора, фактично відповідають Викликам, поданим свого часу ще А.Дж. Тойнбі, проте у визначенні характерних рис означених цивілізацій східної гілки дослідник користується вже формаційною методологією¹⁵¹.

Одним з етапів вирішення проблеми узагальнення наявних знань з історії Стародавнього Сходу, що є однією з найскладніших історичних дисциплін, стало б видання відповідного навчального посібника. За словами О.П. Крижанівського, в ідеальному варіанті це завдання мав би виконати поважний авторський колектив, формування якого в Україні, де сходознавство ще тільки спинається на ноги, є справою майбутнього. До його складу мали б входити фахівці із цілої низки галузей орієнтології – шумерології, асиріології, еламістики, еблаїстики, арабістики, семітології, єгиптології, мероїстики, урартології, іраністики, хеттології, хурритології, індології, китайістики, японістики тощо¹⁵². Проте і до сьогодні професор О.П. Крижанівський є автором, по суті, єдиного в сучасній українській історичній науці спеціального підручника з історії Стародавнього Сходу, що витримав уже третє своє стереотипне видання 2006 року.

Серед відмітних рис цієї роботи на особливу увагу заслуговує наявність аналізу методологічних проблем вивчення старосхідної історії, де автор порівнює формаційну та цивілізаційну парадигми на предмет їхньої відповідності більш об'єктивному її висвітленню. Відзначаючи зростання інтересу вітчизняних орієнтологів до цивілізаційної методології, вчений пояснює це тим фактом, що вона позбавлена ряду принципівих недоліків, притаманних формаційній концепції, а тому, відповідно, і краще працює на історію Стародавнього Сходу. Цивілізаційна концепція вбачає рушія історії не в економіці, а в духовних явищах і тих суспільних зв'язках, які виникають на їхній основі й формують не окремі суспільства, а цілі групи суспільств – великі соціокультурні спільноти. З іншого боку, якщо формаційна концепція прокладає шлях новому лише через

¹⁵¹ Космина В.Г. Вступ до історії сучасної цивілізації: [навч. посіб.] / Віталій Григорович Космина. – Запоріжжя: Просвіта, 2001. – С. 14 – 15, 20 – 23.

¹⁵² Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: [підручник] / Олег Прокопович Крижанівський. – К.: Либідь, 2006. – С. 5.

заперечення старого, то згідно цивілізаційного підходу весь смисл історичного буття полягає не в етапності розвитку світової цивілізації, а в збереженні історичної пам'яті про найважливіші події та досягнення.

Проте і до віддання переваги цивілізаційному підходові в дослідженні старосхідної історії дослідник підходить з критичної точки зору, вказуючи на те, що подібно до того як формаційна теорія ставить акцент на економічному чинникові, цивілізаційна перебільшує важливість духовного, з огляду на що вона теж не може претендувати на роль універсального методологічного інструменту вивчення історії Стародавнього Сходу.

Не сприймає автор як прийнятний варіант виходу з методологічного тупика й ідею об'єднання цивілізаційного та формаційного підходів в рамках єдиної методології, вказуючи на їх пряму суперечність один одному.

Наголошуючи на тому, що краще “пожертвувати концептуальною чіткістю при висвітленні історичних фактів, явищ і процесів”, ніж “втискувати живу історію в прокрустове ложе недосконалих соціологічних схем”, вчений, однак, теж закономірно не уникнув в своїй роботі певної методологічної канви. Основою для виділення цивілізацій Стародавнього Сходу, як локальних утворень в контексті окремого етапу історичного розвитку людської цивілізації, стало застосування автором найбільш загального поділу історичного процесу на періоди первісного суспільства та цивілізації, який був запропонований свого часу ще Л. Морганом та Ф. Енгельсом¹⁵³.

В такому ж смислі, для позначення наступного за періодом первісності етапу розвитку історії людства, поняття цивілізації застосовується і в інших наукових роботах вітчизняних орієнтологів, які досліджують більш конкретні проблеми історії Стародавнього Сходу¹⁵⁴.

¹⁵³ Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: [підручник] / Олег Прокопович Крижанівський. – К.: Либідь, 2006. – С. 12 – 15.

¹⁵⁴ Храновський В.А. Етнічна історія Стародавнього Еламу (V – середина I тис. до н.е.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / В.А. Храновський. – К., 2007. – 23 с.; Вайнтруб І.В. Священні лики цивілізацій: [монографія] – К.: Техніка, 2001. – 512 с.; Выхристюк Л.П. Древние боги американских индейцев. Кто они? / Любовь Петровна Выхристюк. – Винница, 2004. – 95 с.

Поряд з орієнтологією, в сучасній вітчизняній історичній науці набуває свого розвитку і такий напрямок дослідження Давньої історії як амеріндологія (індіаністика). За визначенням, це комплексна наука, яка вивчає історію, культуру й мови індіанських народів Америки. Застосування в її контексті цивілізаційного підходу пов'язане з потребою переосмислення та прагненням нового, більш об'єктивного прочитання соціокультурного поступу цивілізацій Американського континенту з альтернативних до формаційної теорії методологічних позицій.

За словами В. Балущка, в колишній радянській американістиці переважала точка зору, згідно якої індіанці Північної Америки до приходу європейців стояли на різних сходах розвитку первісного суспільства. Проте, наприклад, використання цивілізаційної методології в дослідженні Північноамериканської цивілізації Міссісіпі, дозволило зробити висновок про те, що на території нинішніх США колись жили високорозвинуті народи, які, можливо, перетнули рубіж, що відокремлює первісність від державної цивілізації, або ж перебували на етапі його перетинання¹⁵⁵.

Однак попри певні успіхи в дослідженні доколумбового світу індіанців, в українській історичній науці і досі немає жодної узагальнюючої праці, в якій була б комплексно представлена історія зародження, еволюції та загибелі світу класичних цивілізацій Давньої Америки. За словами В.А. Рубеля, в ідеалі таку книгу мав би підготувати колектив фахових науковців, проте створити його нині в Україні поки що практично неможливо.

На даний момент професор В.А. Рубель є автором єдиного підручника, в якому зроблено спробу узагальнення з точки зору цивілізаційної теорії наявного фактичного матеріалу з історії цивілізацій Доколумбової Америки. За словами дослідника, підставою для застосування цивілізаційного підходу став той факт, що попри відносну загальну відсталість темпів цивілізаційного розвитку Давньої Америки від аналогічних показників Євразії, цивілізації Доколумбової епохи багато в чому виступають унікальним варіантом соціокультурного розвитку людства, а отже ігнорування

¹⁵⁵ Балущок В. Міссісіпі – маловідома Північноамериканська цивілізація Доколумбової епохи / В. Балущок // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 5. – С. 71.

їхнього досвіду робить явно неповною картину розвитку загальносвітової людності¹⁵⁶.

Основою авторської концепції виступає традиційний поділ історії Старого Світу (Євразії та Африки) на східну і західну. В цих координатах класичні давньоамериканські цивілізації постають як один із різновидів культурно-історичного поступу саме східного типу. За визначенням вченого, як соціоісторичне поняття традиційний Схід охоплює собою цивілізації, основами яких виступали: абсолютний примат колективних, общинних, кланових, державних інтересів над індивідуальними; значне (іноді навіть тотальне) одержавлення економічного життя; деспотичний тип влади, джерелом існування якої були не податки в західному розумінні (тобто платежі, що їх сплачують приватні власники державі для виконання нею суспільно необхідних функцій, пов'язаних із захистом кордонів, розробкою законів, підтримкою громадського порядку в країні тощо), а рента державі як тотальному співвласникові всіх засобів виробництва в країні.

Критеріями виділення цивілізацій в роботі дослідника виступають елементи “цивілізаційної тріади”: наявність міст, писемності та державності. Згідно цього, статусу цивілізації можуть набути лише суспільства із сформованими державними інститутами та постійним військом, розвиненою соціально-майновою стратифікацією, податковою системою, що регулярно працює, власною писемністю тощо. Хронологічно історія доколумбових цивілізацій охоплює період від появи перших цивілізаційних осередків на теренах Америки (середина II тис. до н.е.) до загибелі означених цивілізацій в XVI – XVII ст.¹⁵⁷

Висвітлення з позицій цивілізаційного підходу історії Стародавнього Риму, як одного з найвагоміших періодів в історії європейської та світової цивілізації, було здійснене в спільній роботі вітчизняних істориків В.О. Балуха та В.П. Коцура. Поняття цивілізації дослідники використовують як в смислі тяглості єдиної світової цивілізації, так і для позначення її регіональних варіантів – європейська, антична, давньоримська цивілізація тощо. В основу узгодження між ними покладено принцип спадкоємності – римська

¹⁵⁶ Рубель В.А. Історія цивілізацій Доколумбової Америки: [навч. посіб.] / Вадим Анатолійович Рубель. – К.: Либідь, 2005. – С. 13, 19.

¹⁵⁷ Рубель В.А. Історія цивілізацій Доколумбової Америки: [навч. посіб.] / Вадим Анатолійович Рубель. – К.: Либідь, 2005. – С. 13 – 15, 21.

історія тлумачиться як заключна ланка розвитку античної цивілізації, а в свою чергу антична культура лягла в основу розвитку європейської цивілізації.

Центром Давньоримської цивілізації, за визначенням вчених, була Італія, зокрема місто Рим, який, однак, був не лише містом, але й, водночас, і державою, і суспільством. До специфічних рис її історичного розвитку автори відносять землеробський характер, центральне місцерозташування, яке полегшувало культурне посередництво між Сходом і Заходом, встановлення демократичних форм правління внаслідок боротьби патрициїв і плебеїв, яка закінчилася перемогою останніх, а також безперервні війни Риму¹⁵⁸.

Вихід узагальнюючого підручника з історії Античної цивілізації став певним підсумком дослідницької та викладацької роботи В.О. Балуха. Перший його том, який вийшов друком 2007 року, присвячений старогрецькій історії, яка, за словами автора, становить один з найважливіших і найвагоміших періодів в Європейській і світовій цивілізації.

Як зазначено в роботі, історія Стародавньої Греції вивчає виникнення, розквіт і падіння суспільних і державних структур, утворених на території Балканського півострова і в Егейському регіоні, в Південній Італії, на о. Сицилія та в Причорномор'ї. Іншими словами, поняття цивілізації виступає тут в якості інструменту виділення таких локальних соціокультурних утворень як Антична, Старогрецька, Давньоримська цивілізації тощо. В той час як хронологічний поділ старогрецької історії (Егейський, або крито-мікенський період, передполісний, або гомерівський, архаїчний, класичний і т.д.) здійснюється на основі формаційної методології. Також і зміст самої цивілізаційної структури в роботі складає традиційна “цивілізаційна тріада” – наявність держави, писемності та релігії¹⁵⁹.

За словами вченого, на відміну від попередніх видань радянських часів, де історичний процес розглядався як прямолінійно висхідний, він намагався показати такий історичний розвиток старогрецького суспільства, який знав періоди стагнації і регресу. Це

¹⁵⁸ Балух В.О. Історія Стародавнього Риму: Курс лекцій: [навч. видання] / В.О. Балух, В.П. Коцур. – Чернівці: Книги XXI, 2005. – С. 5 – 8.

¹⁵⁹ Балух В.О. Історія античної цивілізації: у 3-х т. – Чернівці: ТОВ Вид-во “Наші книги”, 2007. – Т. 1. Стародавня Греція: [підручник] – 2007. – С. 3, 8, 50 – 62.

стало можливим завдяки доповненню формаційної методології цивілізаційним підходом, з огляду на що важливе місце серед матеріалів підручника зайняли проблеми пріоритетів життєдіяльності, світогляду й духовності грецького народу. В той час цивілізаційний підхід, акцентуючи увагу на тяглоті та спадкоємності історичного розвитку, став підґрунтям до розгляду старогрецької історії як одного з найважливіших і найвагоміших періодів в європейській і світовій цивілізації, де надбання давньогрецької цивілізації виступають фундаментом для наступного розвитку народів Середземномор'я в римську епоху.

Центральне місце в підручнику займає аналіз зародження, формування, розквіту та кризи основного осередку давньогрецького суспільства – грецького полісу і його основи – античної форми власності, а також характеристика державного устрою двох основних типів полісів – демократичного і олігархічного. Проте використання цивілізаційного підходу дозволило вченому відійти у своїй роботі від традиційного визначення поліса як “міста-держави”. На думку автора, не кожне місто було державою і не кожна держава мала зовнішній вигляд міста. Наприклад, аттичне місто Пірей – морські ворота Афін – ніколи не було державою, хоча за своїми розмірами, кількістю жителів та зовнішнім виглядом не поступалося Фівам, Мегарі чи Коринфу. І навпаки, один із найбільших полісів Стародавньої Греції – Спарта мав вигляд звичайного сільського поселення. Звідси, за визначенням дослідника, правильніше буде розуміти під терміном “поліс” громадянську общину, тобто колектив повноцінних громадян, що населяв певну територію і мав республіканську форму правління¹⁶⁰.

Докладний аналіз особливостей афінського поліса як своєрідного явища Античної цивілізації представлений в спеціальних дослідженнях відомого вітчизняного історика В.В. Ставнюка¹⁶¹. За словами вченого, виділення в якості теми дослідження саме афінського поліса пов'язане з тим незаперечним фактом, що саме

¹⁶⁰ Балух В.О. Історія античної цивілізації: у 3-х т. – Чернівці: ТОВ Вид-во “Наші книги”, 2007. – Т. 1. Стародавня Греція: [підручник] – 2007. – С. 3 – 4, 7.

¹⁶¹ Ставнюк В.В. Фемістокл і Афіни: діяльність Фемістокла в контексті еволюції афінського поліса: [монографія] / Віктор Володимирович Ставнюк. – К.: “Прайм-М”, 2004. – 248 с.; Його ж. Становлення афінського поліса: [монографія] / Віктор Володимирович Ставнюк. – К.: “Аквілон-Плюс”, 2005. – 216 с.

Афіни були чи не найблисучішим центром не лише Греції, але й усієї Античної цивілізації впродовж більш ніж тисячолітньої історії її існування, на що вказує уособлення їх як “школи Еллади” ще з давніх часів¹⁶².

Причини негативного досвіду своїх попередників історик вбачає у тому, що вони, прагнучи актуалізувати предмет свого дослідження, по суті переходили до відособленого від фактичного матеріалу теоретизування. Таке “втискування” фактів у свої генералізуючі концепції закономірно і приводило їх до ігнорування власне самої реальної динаміки історичного процесу. Це, наприклад, і притаманне радянській історіографії (квазі)марксистське розуміння античності як необхідного ступеня в прогресивному розвитку людства та заключної стадії єдиної для стародавнього світу рабовласницької формації, рушійною силою якої мусила виступати, серед іншого, класова боротьба; а також і навпаки – діаметрально протилежні крайнощі цивілізаційної теорії.

На думку вченого, якщо дослідження у галузі антикознавства будуть ґрунтуватись на принципі монопольного становища якоїсь однієї методології, то це тільки знову призведе до негативних наслідків уніфікації в її теоретичних рамках фактологічного наповнення античної історії. Натомість, її вивчення повинно співвідноситись з такою методологічною основою, яка мала б плюралістичний характер та враховувала б здобутки всіх теоретичних конструкцій, що мають практичний зміст в контексті подальшого розвитку антикознавчих студій.

Наприклад, дослідник звертає увагу на те, що і серед численних праць представників радянської історіографії теж є чимало посправжньому ґрунтовних досліджень, адже історико-матеріалістична методологія (в її незвульгаризованій формі) дозволяла побачити історію античності в більш загальному контексті історії стародавніх суспільств. Поряд з цим і цивілізаційний підхід значно поглибив уявлення про особливості, притаманні античному і тільки античному

¹⁶² Ставнюк В.В. Фемістокл і Афіни: діяльність Фемістокла в контексті еволюції афінського поліса: [монографія] / Віктор Володимирович Ставнюк. – К.: “Прайм-М”, 2004. – С. 6; Його ж. Становлення афінського поліса: [монографія] / Віктор Володимирович Ставнюк. – К.: “Аквілон-Плюс”, 2005. – С. 5.

світові, а також посприяв найбільш повному розкриттю усієї своєрідності, несхожості і унікальності Античної цивілізації¹⁶³.

Виходячи з цих міркувань, вчений наголошує на небезпеці ситуативного пошуку якогось радикального методологічного заміника формаційної теорії. На його думку, це може призвести або до використання певного методологічного сурогату, з огляду на недостатність наукової розробки та обґрунтованості, або до еkleктичних запозичень поодиноких методів з соціології чи навіть політології. У підсумку, це потягне за собою, врешті-решт, лише спотворення реальної динаміки історичного процесу.

На відміну від вимоги дотримання наукової монополії якогось одного методологічного підходу, як це вже було за радянських часів, дослідник пропонує власний варіант плюралістичної методології. Основою її виступає розуміння суспільства як системи, де взаємодіють різні чинники соціально-політичного, культурно-релігійного, економічного (в найширшому розумінні цього терміну), та, навіть, екологічного характеру. Такий підхід до вивчення історії античності, поряд з використанням цивілізаційної методології, дозволяє також враховувати і позитивні надбання інших шкіл, теорій і навіть дисциплін.

Наприклад, аналізуючи проблеми історичної еволюції афінського поліса, який виступає унікальним явищем Античної цивілізації, вчений досліджує цю проблему з самих різних сторін – економічної, соціальної, політичної, культурної тощо. Поряд з цим, дослідник використовує і ідею про “творчих особистостей” тойнбіанського варіанту цивілізаційного підходу, відзначаючи, що глобальний хід історії є результатом зусиль окремих особистостей, через діяльність яких і реалізуються найактуальніші тенденції розвитку історичної епохи¹⁶⁴.

Власна точка зору на цивілізаційний розвиток Античності викладена в концепції історії сучасної цивілізації запорізького історика В.Г. Космини. Антична цивілізація тут постає найдавнішою

¹⁶³ Ставнюк В.В. Становлення афінського поліса: [монографія] / Віктор Володимирович Ставнюк. – К.: “Аквілон-Плюс”, 2005. – С. 7 – 8.

¹⁶⁴ Ставнюк В.В. Становлення афінського поліса: [монографія] / Віктор Володимирович Ставнюк. – К.: “Аквілон-Плюс”, 2005. – С. 8; Його ж. Фемістокл і Афіни: діяльність Фемістокла в контексті еволюції афінського поліса: [монографія] / Віктор Володимирович Ставнюк. – К.: “Прайм-М”, 2004. – С. 11 – 12, 38.

цивілізацією Західної гілки, справивши глибокий вплив на розвиток усіх інших цивілізацій Заходу.

За визначенням вченого, Антична цивілізація включає в себе дві споріднені субцивілізації: Давньогрецьку (від дорійського завоювання Греції в XII ст. до римського завоювання в сер. I ст. до н.е.) та Давньоримську (від заснування Риму в 753 р. до н.е. до його зруйнування варварами в 476 р. н.е.). Для зручності, в роботі вони названі просто Грецькою та Римською цивілізаціями, причому вказується, що основні їхні відмінні риси (демократія та пріоритет вільної особистості) успадкувала їх наступниця – Західна цивілізація¹⁶⁵.

Тенденція до перегляду в сучасній вітчизняній історіографії відповідності формаційної теорії до вивчення історії Середніх віків спонукала ряд українських медієвістів до застосування в своїй роботі принципу методологічного плюралізму. Його позитивним моментом є те, що він надає можливість, різко не пориваючи з формаційною традицією, використовувати також і інші методологічні підходи, серед яких чільне місце посідає цивілізаційний¹⁶⁶.

Ці ідеї й лягли в основу єдиного на даний час в українській історичній науці посібника з історії Середніх віків, який написаний згідно нових сучасних вимог до університетського викладання медієвістики¹⁶⁷.

За словами авторів, посібник враховує, як того і вимагає сучасна методика викладання історичних дисциплін, плюралістичне бачення історичного процесу, на що вказує також і відповідний аналіз з нових методологічних позицій таких ключових понять курсу як “Середні віки” та “феодалізм”.

Оскільки радянська історіографія майже всі європейські, а також окремі азіатські, африканські та латиноамериканські країни вважала феодальними, а відтак середньовічними, то поняттю Середні віки надавалося універсального, всесвітньо-історичного значення. Іншими

¹⁶⁵ Космина В.Г. Вступ до історії сучасної цивілізації: [навч. посіб.] / Віталій Григорович Космина. – Запоріжжя: Просвіта, 2001. – С. 40 – 42.

¹⁶⁶ Крижановська О.О. Історія Середніх віків: Вступ до історії західноєвропейського Середньовіччя: [навч. посіб.] / О.О. Крижановська, О.П. Крижановський. – К.: Либідь, 2004. – С. 3.

¹⁶⁷ Крижановська О.О. Історія Середніх віків: Вступ до історії західноєвропейського Середньовіччя: [навч. посіб.] / О.О. Крижановська, О.П. Крижановський. – К.: Либідь, 2004. – 368 с.

словами, феодальне Середньовіччя трактувалося як обов'язковий етап в історичному розвитку людства.

Відхід від методологічної монополії теорії формацій до принципу плюралізму, який є провідним у цивілізаційній методології, дозволив вченим більш об'єктивно підійти і до осмислення поняття феодалізму. Як наголошується в роботі, кожен дослідник, використовуючи це поняття, повинен враховувати також і конкретні культурно-історичні умови його становлення та розвитку (Європа, Схід тощо).

Закладений свого часу ще школою Анналів плюралістичний підхід до вивчення історії Середніх віків призвів до того, що на нинішньому етапі розвитку медієвістики можна констатувати відсутність єдиного розуміння сутності феодалізму, як то було прийнято в радянській історіографічній традиції. До цього необхідно додати, що і в самій школі Анналів немає наразі єдиної думки щодо визначення феномену феодалізму (М. Блок, Ж. Дюбі тощо).

Своє вирішення ця проблема знаходить у роботі через прийняття стадіального поділу історії, де феодалізм виступає однією з ланок історичного розвитку суспільства за традицією формаційної теорії. Проте, поряд з цим, наголошується на тому, що шляхи його становлення в різних регіонах були неоднаковими (одні народи перейшли до феодалізму від рабовласництва, інші – від первісності), хоча загалом цей перехід інтерпретується авторами як прогресивне явище, оскільки засвідчує поступальну ходу історії.

Запропонований французькою історичною школою “Анналів” варіант цивілізаційного підходу ліг в основу розведення авторами понять середньовічного Сходу і Заходу. За їх словами, попри всі регіональні і часові відмінності середньовічний Захід упродовж V – XV ст. протиставив себе грецькому Сходові й становив певну єдність, що й становить підґрунтя до методологічного поділу історії Середніх віків на історію Середньовічного Сходу та Європейське Середньовіччя¹⁶⁸.

Поєднання формаційної теорії та цивілізаційного підходу у вивченні середньовічного західнохристиянського феодального суспільства дістало свій розвиток в працях В.Г. Космини. За словами дослідника, середньовічне суспільство включало такі два несхожі

¹⁶⁸ Крижановська О.О. Історія Середніх віків: Вступ до історії західноєвропейського Середньовіччя: [навч. посіб.] / О.О. Крижановська, О.П. Крижановський. – К.: Либідь, 2004. – С. 4, 6 – 7, 14 – 16.

цивілізаційні компоненти як свій феодальний аграрний характер, особливості якого не дозволили йому підкорити міста, а також наявність європейських міст, які багато в чому нагадували античні поліси та були фактично їхніми цивілізаційними спадкоємцями. Саме міста, наголошує вчений, стали локомотивом усєї європейської історії та джерелом формування в Європі індустріального суспільства.

На відміну від формаційної теорії, де період Середньовіччя складає окрему феодальну формацію, дослідник визначає його, з точки зору цивілізаційного підходу, як період історичного розвитку Західної цивілізації. Її виникнення він відносить до кінця V ст. н.е., коли на руїнах Західної Римської імперії були утворені германські варварські королівства¹⁶⁹.

Прикладом широкого використання формаційної методології у поєднанні з визнанням цілісності історичного розвитку єдиної світової цивілізації виступають роботи київської дослідниці Е.М. Кучменко¹⁷⁰.

Найбільш повно провідні ідеї цієї концепції відображені у вивченні історії Сходу, де поняття Заходу і Сходу виступають на означення тогочасних центрів світової цивілізації, яким притаманні одні й ті ж історичні процеси середньовічної доби. Це положення дає змогу відійти від традиційного ототожнення поняття “Середніх віків” виключно з історією країн і народів Європи. Натомість, відзначає дослідниця, історики Сходу теж мають право вживати цей термін на тій самій підставі, на якій він увійшов у науковий обіг гуманістів Європи XV – XVII століть.

Використання формаційної методології в роботі склало основу для визначення Середніх віків як періоду становлення й розвитку феодального соціально-економічного ладу, що заступив попередній рабовласницький лад. Саме в цьому і полягає, за словами вченої, дійсний історичний зміст періоду Середньовіччя як періоду феодалізму.

Звертає на себе увагу тотожність поняття “Середні віки” і на Сході, і на Заході. За словами дослідниці, підставою до цього

¹⁶⁹ Космина В.Г. Вступ до історії сучасної цивілізації: [навч. посіб.] / Віталій Григорович Космина. – Запоріжжя: Просвіта, 2001. – С. 42, 45 – 46.

¹⁷⁰ Кучменко Е.М. Взаємовпливи Заходу і Сходу в контексті історії культури Європи та Америки (XVIII – XX ст.): [монографія] / Елеонора Миколаївна Кучменко. – К.: Знання, 1999. – 185 с.

виступають загальні для Сходу і Заходу історичні факти, що супроводжували процес утвердження і розвитку феодалізму. Це визначення цілком узгоджується з подальшим використанням у роботі таких елементів формаційної теорії як поняття економічного базису та надбудови.

Проте, загальний розвиток історії окреслюється вже не за принципом формаційного сходження, а як загальноцивілізаційний прогрес, який, проте, також має стадіальну природу. Причому перехід в його межах від нижчого до вищого ступеня історичного розвитку, наприклад, від рабовласництва до феодалізму, можливий, як і у формаційній теорії, лише за певних соціально-економічних умов¹⁷¹.

Обґрунтування принципової відмінності історії середньовічного Сходу від європейського Середньовіччя, посприяло тим самим і формуванню нового напрямку медієвістичних студій, предметом яких стало вивчення цивілізаційної специфіки східних країн у Середньовічний період.

Найбільш плідна робота в його розробці була зроблена В.А. Рубелем. На даний час вчений є автором єдиного в сучасній українській історичній науці посібника з історії середньовічного Сходу, написаного на основі методології цивілізаційного підходу до осмислення цього історичного феномену¹⁷².

В окресленні соціокультурного простору східних цивілізацій дослідник виходить з положення про принципову відмінність цивілізацій Сходу і Заходу, що обумовлено, насамперед, їхніми засадничими цінностями. Наприклад, центр європейської класичної цивілізації завжди ототожнюється з індивідумом, людиною, її правами та свободами, обов'язками і майном, життям і честю. В той час як поняття Сходу охоплює такі цивілізації, основами яких виступали: абсолютний примат колективних, общинних, державних інтересів над індивідуальними, значне (а іноді й тотальне) одержавлення економічного життя та деспотичний характер влади. Поряд з цим, відмінними є і шляхи розвитку. На Заході розвиток мав, певною мірою, циклічний характер – від античності, через феодалізм, до капіталізму, в межах якого були повністю відроджені й далі

¹⁷¹ Кучменко Е.М. Взаємовпливи Заходу і Сходу в контексті історії культури Європи та Америки (XVIII – XX ст.): [монографія] / Елеонора Миколаївна Кучменко. – К.: Знання, 1998. – С. 53, 58 – 69, 72 – 79.

¹⁷² Рубель В.А. Історія середньовічного Сходу: [навч. посіб.] / Вадим Анатолійович Рубель. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.

розвинуті фундаментальні основи греко-римського суспільства, частково деформовані в середньовічній Європі. В той час як розвиток традиційного Сходу позначався скоріше лінійним характером, без кардинальних зламів існуючих соціальних структур¹⁷³.

На відміну від радянської традиції ототожнення поняття феодалізму й середньовічного Сходу, в роботі, на основі цивілізаційної методології та використання новітніх розробок у галузі медієвістики школи Анналів, ці поняття чітко розмежовуються. За словами вченого, класичний феодалізм в політиці завжди пов'язувався з феодальною роздробленістю. Натомість на середньовічному Сході нормальним станом суспільства, політичним ладом, за якого всі потенції цивілізаційної структури східного типу виявлялися в повній мірі, залишалася централізована держава. Її безпосередньою опорою був повновладний бюрократичний апарат, а роздробленість сприймалася тимчасовим відхиленням від норми, хворобливим, регресивним, кризовим станом соціального організму. Таким чином, як відзначає дослідник, феодальний лад і східна цивілізація – це абсолютно різні типи людського суспільства, причому типи фундаментально протилежні, несхожі та несумісні.

Окреслена лінійність історичного розвитку Східних цивілізацій спонукала автора до пошуку відмінних стадіальних рис періоду Середньовіччя на Сході. Серед них він вказує на наявність якісних змін на етнічній карті Афро-Азійського регіону, збільшення географічних масштабів цивілізаційного ареалу на Сході, постання такого нового ідеологічного явища як транснаціональні та світові релігії, а також абсолютне за доби Середньовіччя культурне, економічне та технологічне домінування Сходу над Західною Європою¹⁷⁴.

Не дивлячись на дотримання принципу поділу світового цивілізаційного ареалу на Схід і Захід, вчений, однак, застерігає і від помилкового сприйняття Сходу як чогось монолітного та моноцивілізаційного. Наприклад, в Афро-Азійському регіоні часів Середньовіччя дослідник виділяє шість культурно-господарських “суперцивілізацій”, кожна з яких за масштабами, ментальними та

¹⁷³ Рубель В.А. Історія середньовічного Сходу: [навч. посіб.] / Вадим Анатолійович Рубель. – К.: Либідь, 1997. – С. 6 – 9.

¹⁷⁴ Рубель В.А. Історія середньовічного Сходу: [навч. посіб.] / Вадим Анатолійович Рубель. – К.: Либідь, 1997. – С. 9, 11 – 12, 14 – 15.

ціннісними орієнтирами, етнокультурними та соціально-економічними особливостями створює певну цивілізаційну спільноту.

Таким чином, в ході дослідження історії Середньовічного Сходу вчений використовує різні визначення поняття цивілізації, які мають, переважно, практичний інструментальний зміст. Це, наприклад, визначення цивілізації як етапу історичного розвитку суспільства, наступного за первісним (доцивілізаційним) періодом історії людства. Доповнюючи його формаційною стадіальністю, вчений виділяє таким чином цивілізації Середньовіччя. З іншого боку, це поняття локальних цивілізацій. За його допомогою автор розрізняє в масиві цивілізацій Середньовіччя цивілізації Сходу і Заходу, культурно-господарські “суперцивілізації” Афро-Азійського регіону, світ кочових цивілізацій, а також ареал “Чорної Африки”, який позначений домінуванням первісної периферії над цивілізаційними вогнищами¹⁷⁵.

Такий “синтетичний” характер власного варіанту цивілізаційного підходу став для вченого і методологічною основою в дослідженні соціокультурної специфіки Японської цивілізації. Як відзначається в роботі, досягнення стародавніми японцями цивілізаційного рівня стало можливим завдяки створенню ними розвиненої самобутньої культури, високоорганізованого суспільства та своєрідної державності. В той час визначальними особливостями розвитку цієї острівної цивілізації виступили чинники природно-географічного та етнокультурного характеру. Однак, при всіх своєрідностях, загальний вектор розвитку традиційної японської цивілізації вкладається, за словами дослідника, в поняття “далекосхідна суперцивілізація”, класична історія якої підпадає під координати східного шляху соціальної еволюції¹⁷⁶.

Окремий напрямок медієвістичних студій в сучасній вітчизняній історичній науці становить вивчення історії Візантійської цивілізації. Цей предмет є новим для вищих навчальних закладів України, адже за часів радянської влади візантиністика не вивчалася в жодному

¹⁷⁵ Рубель В.А. Історія середньовічного Сходу: [навч. посіб.] / Вадим Анатолійович Рубель. – К.: Либідь, 1997. – С. 13, 74, 421.

¹⁷⁶ Рубель В.А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність: [монографія] / Вадим Анатолійович Рубель. – К. “Аквілон-Прес”, 1997. – С. 3, 4 – 12.

університеті України, в той час як єдиним центром її дослідження був Інститут загальної історії при АН СРСР¹⁷⁷.

Першою спробою узагальнити сучасний стан розвитку візантиністики в українській історичній науці стало видання В.О. Балухом лекційного курсу з цього предмету. Як зазначається, метою посібника є висвітлення зародження, розквіту та падіння візантійської цивілізації. Головну її особливість автор вбачає в тому, що вона, на відміну від Вавилонської, Єгипетської, Китайської чи Римської імперій являла собою не політеїстичне, язичницьке утворення, а становила собою першу християнську багатонаціональну імперію, історія якої є невіддільною від історії Давньої церкви.

Поряд з цим, Візантія, в цивілізаційному відношенні, являла собою певний соціокультурний синтез ліній східного і західного розвитку. За словами дослідника, це історичне явище постало саме завдяки синтезові римського державного ладу та юридичної системи з грецькою культурою та християнською релігією, підґрунтям до чого виступило остаточне перенесення центру держави на елліністичний схід та перемога християнства.

Історія Візантії, наголошується в роботі, посідає особливе місце в історії світових цивілізацій, в той час як сама Візантійська імперія свого часу на цілі століття залишалася найбільшим центром світової цивілізації. Наприклад, цивілізаційну спадкоємність від Візантії перейняла Київська Русь, прийнявши християнство візантійського обряду, а разом із ним і численні культурно-освітні традиції, що отримали в нашій країні свій подальший розвиток¹⁷⁸.

Окремо слід виділити роботи вітчизняних істориків, присвячені проблемам методології медієвістичних студій. Основна увага в них звертається на необхідність використання передового досвіду, насамперед, західних дослідників історії Середньовіччя – творчої спадщини історичної школи “Анналів” (Л. Таран), застосування цивілізаційно-хронологічного принципу викладу матеріалу з історії Середніх віків (С. Дьячков), поєднання в контексті вивчення історичного феномену Середньовіччя різних альтернативних методологій історичного пізнання (Є. Сахновський) тощо. Проте слід

¹⁷⁷ Балух В.О. Візантиністика: Курс лекцій: [навчальне видання] / Василь Олексійович Балух. – Чернівці: Книги XXI, 2006. – С. 3, 11.

¹⁷⁸ Балух В.О. Візантиністика: Курс лекцій: [навчальне видання] – Чернівці: Книги XXI, 2006. – С. 3, 5, 17 – 18, 21.

відзначити, що такого роду праці складають швидше виняток, аніж правило, з огляду на що і до сьогодні сфера методології медієвістичних досліджень перебуває в своєму початковому стані, покладаючи розробку відповідної методологічної бази на плечі кожного окремо взятого дослідника¹⁷⁹.

Підводячи підсумки, можна визначити провідні варіанти застосування цивілізаційного підходу вітчизняними істориками щодо інтерпретації історичного розвитку цивілізацій у Давньому та Середньовічному періодах.

Яскравим прикладом методологічної розгубленості у галузі вивчення Давньої історії став вихід енциклопедичного словника В.Д. Гладкого “Давній світ”, де у визначенні ключових для курсу понять так і залишилася, по суті, методологія класичної теорії формацій.

В підручниках із всесвітньої історії використання цивілізаційного підходу дало можливість враховувати у висвітленні генези давніх цивілізацій, нарівні з економічними, також культурні та географічні чинники.

Не дивлячись на дев’ятнадцять років незалежного розвитку української орієнталістики, і досі єдиною узагальнюючою роботою з історії Стародавнього Сходу, де викладені певні методологічні орієнтири її вивчення, є підручник професора О.П. Крижанівського. Констатуючи відсутність якоїсь прийнятної і концептуально оформленої альтернативи застосуванню формаційної методології, автор звернувся до найбільш загального визначення цивілізації як етапу суспільного розвитку. Звідси цивілізації Стародавнього Сходу постають у роботі як локальні прояви єдиної людської цивілізації.

Поряд з орієнтологією, в сучасній вітчизняній історичній науці намітився розвиток і такого напрямку як амеріндологія (індіаністика). Проте і тут можна відзначити обмаль спеціальних праць, які були б створені на основі нових методологічних підходів.

¹⁷⁹ Таран Л.В. Школа “Анналів”, сучасні підходи в історичній науці / Л.В. Таран // Категоріальний апарат історичної науки: Харк. історіогр. збірник. – Х., 2000. – Вип. 4. – С. 34 – 43; Дьячков С. Проблемы преподавания истории Средних веков в общеобразовательной школе / С. Дьячков // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст.: мат. міжнар. наук. конф. – Чернівці, 2000. – С. 31 – 36; Сахновський Є. Середньовіччя як об’єкт альтернативних методологій історичного пізнання / Є. Сахновський // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст.: мат. міжнар. наук. конф. – Чернівці, 2000. – С. 24 – 28.

Автором єдиного наявного на сьогодні підручника, в якому зроблено спробу узагальнення з точки зору цивілізаційного підходу фактичного матеріалу з історії цивілізацій Доколумбової Америки, є професор В.А. Рубель. В своїй роботі він використовує різні визначення поняття цивілізації, проте їх спільними критеріями виступає традиційна “цивілізаційна тріада” наявності міст, писемності та державності.

Перші спроби використання цивілізаційного підходу намітилися і в дослідженні Античної історії. Це, зокрема, праці з історії Стародавнього Риму та Греції вітчизняних істориків В.О. Балуха та В.П. Коцура. Поняття цивілізації вчені використовують в своїй роботі як в смислі тяглості єдиної світової цивілізації, так і для позначення локальних Європейської, Давньоримської, Античної, Старогрецької цивілізацій. Основними цивілізаційними критеріями тут також виступають міста, державність та писемність.

В роботі історика В.Г. Космини має місце виділення Давньогрецької та Давньоримської субцивілізацій у складі єдиної Античної цивілізації. Проте надалі, в процесі аналізу самої цивілізаційної структури, вчений більше схиляється до традиційних пунктів формаційної теорії.

На даний момент єдиним спеціальним дослідженням, яке присвячене одній з головних складових цивілізаційної структури античної цивілізації – полісові – є робота професора В.В. Ставнюка. Вченим було запропоновано власний авторський підхід до вивчення античної історії, який ґрунтується на ідеї багатофакторності динаміки історичного розвитку античної цивілізації. Основною його вимогою є відмова від монополії якоїсь однієї методології на користь використання методологічних здобутків різних концептуальних підходів.

Єдиним посібником в сучасній українській історичній науці з історії Середніх віків, який написаний згідно сучасних вимог до її університетського викладання, є курс лекцій О.О. Крижанівської та О.П. Крижанівського. Задеклароване авторами використання плюралістичного бачення історичного процесу стало підґрунтям до певного синтезу елементів формаційної теорії та цивілізаційного підходу, у поєднанні з методологічними здобутками в галузі медієвістики французької історичної школи “Анналів”.

Важливим досягненням вітчизняних істориків став методологічний поділ історії Середніх віків на історію цивілізацій

Середньовічного Сходу та Європейське Середньовіччя, що поклало початок оформленню нового напрямку медієвістичних студій.

Однак деякі вітчизняні історики, поряд з цивілізаційним підходом, продовжують використовувати у висвітленні середньовічної історії також і методологію теорії формацій (В.Г. Космина, Е.М. Кучменко).

Найбільш плідна робота в розробці напрямку вивчення історії Середньовічного Сходу була зроблена професором В.А. Рубелем. На даний час вчений є автором єдиного в сучасній українській історичній науці посібника з цієї тематики, який написаний на основі використання методології цивілізаційного підходу. Також він є автором і єдиної спеціальної монографії, темою якої стало дослідження японської цивілізації епохи Середньовіччя.

Окремий напрямок вітчизняної медієвістики становить вивчення історії візантійської цивілізації. Першою спробою видання загальної роботи з цієї проблематики став лекційний курс В.О. Балуха. Дослідник поставив на меті представити процес розвитку Візантії як зародження, розквіт та падіння візантійської цивілізації. Серед її особливостей він відзначає, насамперед, міцну релігійну основу, а також високий рівень розвитку державності та культури.

Обмаль праць по тематиці Давньої та Середньовічної історії тісно пов'язана з недостатньою кількістю методологічних досліджень у цій галузі. Найбільш ґрунтовними тут видаються лише роботи дослідниці Л.В. Таран, яка є чи не єдиним на сьогодні фахівцем у галузі дослідження творчої спадщини французької історичної школи "Анналів".

3.2. Осмислення цивілізаційного розвитку історії Нового та Новітнього часів

Відхід від формаційної теорії у вивченні Давньої та Середньовічної історії зумовив, відповідно, такий же процес методологічної переорієнтації і у вивченні Нової історії.

З метою заповнення методологічної прогалини у вивченні історії Нового часу та більш-менш чіткого визначення основних термінів і понять, які відносяться до цього періоду, дослідниками В.О. Дрібницею та В.В. Крижанівською було видано відповідний словник-довідник, основним предметом висвітлення в якому став

період Раннього Нового часу XVI – XVIII ст. За словами авторів, передумовою до його створення стала повна відсутність україномовних біографічних та термінологічних довідників, які б охоплювали зазначений період всесвітньої історії.

В якості основи своєї роботи автори обирають цивілізаційний підхід, принагідно вказуючи на те, що саме він дозволив по-новому поглянути на роль і місце видатних особистостей, культури, релігії та ментальності в історичному процесі. До того ж використання цивілізаційного підходу дозволяє включити і людину, як вищу цінність, в процес історичного пізнання; врахувати матеріальні, духовні, культурні та релігійні особливості різних суспільств в їх історичній спадковості; подолати європоцентризм, притаманний класичній історичній науці і ствердити “полікультурний” характер людського суспільства.

Представлене в довіднику визначення цивілізації окреслює це поняття як історичний тип культури, локалізований у просторі та часі, або як етап історичного розвитку людства¹⁸⁰.

Поєднання елементів формаційної теорії та цивілізаційного підходу стало методологічним підґрунтям висвітлення періоду Нового часу в роботі історика В.Г. Космини. Вчений вводить поняття індустріальної фази суспільного поступу, яке надалі використовує в ході аналізу історичного розвитку Західної цивілізації. Таким чином, дослідник ототожнює Новий час з появою Новоевропейського суспільства. За його словами, унікальність Західної цивілізації, порівняно, наприклад, із Східною, полягала не тільки в специфічній організації середньовічного суспільства, а й у тому, що воно виявилось здатним до подальшої видозміни в характерному лише для нього напрямку. Передумовами цього виступили, насамперед, зрушення матеріального базису: зростання матеріального добробуту індивідів, розвиток міст тощо.

Використання формаційного принципу базису й надбудови, привело вченого до висновку, що в умовах індустріального суспільства, яке сформувалося в результаті промислового перевороту в європейських країнах у XIX ст., саме панівний статус

¹⁸⁰ Дрібниця В.О. Словник-довідник із всесвітньої історії. Ранній новий час, XVI – XVIII століття / В.О. Дрібниця, В.В. Крижанівська. – Біла Церква: КОПОПК, 2003. – С. 3 – 4, 196.

індустріального, або ж промислового виробництва і почав визначати зміст практично всіх сфер суспільного життя¹⁸¹.

Іншим прикладом застосування цивілізаційного підходу до вивчення історії Нового часу стала робота авторського колективу істориків під керівництвом Ю.А. Горбаня, присвячена висвітленню з нових методологічних позицій історії сучасного світу (XV – XX ст.).

Автори намагалися зробити горизонтальний зріз історичних подій, що відбувалися в період від XV до кінця XX століття, поклавши в основу свого аналізу принцип єдності історичного процесу. Його методологічним підґрунтям у роботі стала теорія модернізації (теорія трьох цивілізаційних хвиль), яка є досить співзвучною формаційній стадіальності.

Перебуваючи на позиціях європоцентризму, дослідники підкріплюють його такими поняттями цивілізаційної концепції А.Дж. Тойнбі як Західна цивілізація та вестернізація, доповнюючи їх при цьому і ключовими положеннями формаційної теорії – матеріально-економічний базис та надбудова, антагоністичні класи тощо. Це справило свій вплив на те, що поняття індустріальної цивілізації та Західної (Європейської) цивілізації виступають у роботі як тотожні. В той час як сам процес розповсюдження індустріалізму тлумачиться як процес поширення європейських цивілізаційних цінностей, повністю відповідаючи тойнбіанському поняттю вестернізації¹⁸².

Історичний розвиток Заходу визначається авторами як локомотив індустріальної цивілізації та цивілізаційного поступу людства взагалі. У відповідності до цього, його логічне завершення означатиме остаточну і цілковиту перемогу західних цивілізаційних цінностей. Такий висновок повністю відповідає концепції “кінця історії” Ф. Фукуями, ідеї якої також набули широкого поширення в роботі. Наприклад, автори поділяють цивілізаційний простір на Європейсько-Американську цивілізацію та позаєвропейський світ. Основою такого поділу виступає першість народів Європи та Північної Америки у здійсненні переходу від аграрного типу суспільства до індустріального, що справило свій вплив на долю всіх

¹⁸¹ Космина В.Г. Вступ до історії сучасної цивілізації: [навч. посіб.] / Віталій Григорович Космина. – Запоріжжя: Просвіта, 2001. – С. 47 – 53.

¹⁸² Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV – XX століть: [навч. посіб.] / [Горбань Ю.А., Білик Б.І., Дячук Л.В. та ін.]; за ред. Ю.А. Горбаня. – К.: Вікар, 2003. – С. 9 – 12, 23 – 26, 31, 40 – 54.

інших народів світу. Саме цей перехід, разом із створенням індустріальної цивілізації, заклав головні підвалини до європеїзації (вестернізації) світу та подальшого формування сучасної глобальної цивілізації, склавши, тим самим, головну особливість періоду Нового часу XVIII – XIX ст.¹⁸³

Спроби застосування цивілізаційного підходу в дослідженнях з історії Сходу періоду Нового часу привели до створення цілого напрямку, де Нова історія країн Азії та Африки розглядається з точки зору методології теорії цивілізацій.

Наприклад, в роботі В.П. Кириченка, яка присвячена висвітленню Нової історії країн Азії, Африки та Латинської Америки, відзначається, що формаційний підхід (хоча й із суттєвими застереженнями) можна застосовувати лише до історії Західної Європи, що ж до більшості країн Азії, Африки та Латинської Америки, то в них і в Новий час зберігалися докапіталістичні й навіть дофеодальні відносини¹⁸⁴.

На позиціях застосування формаційної теорії у поєднанні з елементами цивілізаційного підходу до історії Сходу побудована робота дослідниці Е.М. Кучменко, в центрі уваги якої постала історико-культурна спадщина країн Азії та Африки в Новий час.

Ключовою проблемою, яку ставить перед собою вчена, є визначення місця Східного Ренесансу в історії цивілізації. Проте, окреслюючи його історичну сутність, дослідниця вважає цілком прийнятним застосування у вивченні історії народів Сходу таких понять теорії формацій як феодалізм, капіталізм, клас, верства тощо¹⁸⁵.

Альтернативна точка зору на перебіг розвитку Нової історії країн Азії та Африки, що ґрунтується на широкому використанні цивілізаційного підходу, представлена в праці професора В.А. Рубеля. Метою його навчального посібника стало висвітлення з нових методологічних позицій історії постсередньовічних афро-

¹⁸³ Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV – XX століть: [навч. посіб.] / [Горбань Ю.А., Білик Б.І., Дячук Л.В. та ін.]; за ред. Ю.А. Горбаня. – К.: Вікар, 2003. – С. 78 – 79, 88, 128, 137 – 139.

¹⁸⁴ Кириченко В.П. Нова історія країн Азії, Африки та Латинської Америки: [навч. посіб.] / Василь Прохорович Кириченко. – К.: Либідь, 2003. – С. 4, 6.

¹⁸⁵ Кучменко Е.М. Історико-культурна спадщина країн Азії та Африки в новий час: [монографія] / Елеонора Миколаївна Кучменко. – К.: Стилос, 1998. – С. 45, 49, 83, 102 – 119.

азійських цивілізацій Нової доби. За словами автора, ця робота є тематичним, фактологічним, хронологічним і концептуально-теоретичним продовженням серії підручників і навчальних посібників з історії традиційного Сходу, які були підготовлені протягом останнього десятиріччя кафедрою історії Стародавнього світу та середніх віків Київського Національного університету імені Тараса Шевченка¹⁸⁶.

На відміну від прийнятого в рамках формаційної методології ототожнення історії Заходу і Сходу в межах єдиного періоду Нового часу, вчений виходить з того, що за своїми цивілізаційними ознаками тогочасні країни Азії та Африки продовжували розвиватися, хоча й за нових історичних умов, у межах традиційних для регіону реалій східнодеспотичного спрямування. Згідно цього положення, адекватне розуміння особливостей їхнього воєнно-політичного, етнодемографічного, суспільно-господарського та культурно-релігійного розвитку передколоніальної доби можливе лише в контексті єдиного бачення соціоеволюційних процесів на традиційному Сході в його хронологічній безперервності від часів давнини до кінця XIX ст.

Даний період існування означених цивілізацій вчений відносить до певного логічного завершення класичної афро-азійської історії, доки нав'язаний країнами Заходу колоніальний режим спричинив загальну трансформацію глибинних параметрів їхнього життя в інтересах світового капіталістичного господарства. Саме за умов світової колоніальної системи афро-азійська історія почала набувати абсолютно нових модернових ознак, котрі принципово різнили її від епохи традиційного Сходу.

В той час завершення епохи Середньовіччя (кінець XVII – початок XVIII ст.) позначилось для традиційних афро-азійських суспільств глибокою системною кризою, причини якої полягали у

¹⁸⁶ Рубель В.А. Нова історія Азії та Африки: Постсередньовічний Схід (XVIII – др. пол. XIX ст.): [навч. посіб.] / Вадим Анатолійович Рубель. – К.: Либідь, 2007. – С. 6; Його ж. Історія середньовічного Сходу: [навч. посіб.] / В.А. Рубель. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.; Його ж. Історія середньовічного Сходу: [тематична хрестоматія] / В.А. Рубель. – К.: Либідь, 2000. – 624 с.; Його ж. Історія середньовічного Сходу: [підручник] / В.А. Рубель. – К.: Либідь, 2002. – 467 с.; Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: [курс лекцій] / Олег Прокопович Крижанівський. – К.: Либідь, 1996. – 480 с.; Його ж. Історія Стародавнього Сходу: [підручник] / О.П. Крижанівський. – К.: Либідь, 2000. – 481 с.; 2-ге вид., стереотип. – К.: Либідь, 2002. – 481 с.

специфічності соціоісторичних цілей і пріоритетів розвитку класичних східних цивілізацій, еволюційні ресурси яких виявилися вичерпаними наприкінці XVII ст.¹⁸⁷

За висновком вченого, переживши Середньовіччя, традиційний Схід так і не вступив у Новий час, а потрапив у пастку постсередньовіччя, яке можна назвати епохою цивілізаційного в'янення деспотичної державності й суворо стратифікованого командно-адміністративного суспільства з розвиненою, бюрократично структурованою системою соціальних гарантій та обмежень. Все це доповнилось регресивною економічною стагнацією, перманентним і невідворотним падінням життєвого рівня та прогресуючим технологічним відставанням Сходу від Заходу.

Така оригінальна хронологічна періодизація історії Сходу впливає, насамперед, з авторського розуміння періоду Середньовіччя як епохи абсолютного воєнно-політичного, культурного, економічного й технологічного домінування Класичного Сходу над Заходом. Відповідно рубіжний перехід від середньовічної до постсередньовічної епохи на Сході дослідник датує кінцем XVII – початком XVIII ст., адже саме з початку XVIII ст. баланс сил у світі принципово змінився на користь індивідуалізованого західного способу життя, і саме з цього часу всі ознаки якісного переважання Заходу над Сходом почали виявляти себе на повну силу.

Поряд з цим, верхню межу постсередньовічності в історії будь-якої східної цивілізації визначається момент її колоніального (чи бодай напівколоніального) поневолення, оскільки відтоді для неї починається принципово новий, колоніальний період розвитку. Відповідно до цього, завершення на зламі XIX – XX ст. колоніального поділу світу зробило поліетнічний конгломерат цивілізацій традиційного Сходу вже надбанням історії¹⁸⁸.

Методологічна традиція “модернізаційного” тлумачення всесвітньо-історичного процесу де Нова історія постає як період індустріалізму, повністю переходить в працях вітчизняних істориків і

¹⁸⁷ Рубель В.А. Нова історія Азії та Африки: Постсередньовічний Схід (XVIII – др. пол. XIX ст.): [навч. посіб.] / Вадим Анатолійович Рубель. – К.: Либідь, 2007. – С. 6 – 7, 9 – 11.

¹⁸⁸ Рубель В.А. Нова історія Азії та Африки: Постсередньовічний Схід (XVIII – др. пол. XIX ст.): [навч. посіб.] / Вадим Анатолійович Рубель. – К.: Либідь, 2007. – С. 12 – 15, 539.

до вивчення Новітньої історії, яка ототожнюється з постіндустріальним періодом. Таке прихильне ставлення українських дослідників до концепції модернізації пов'язане, насамперед, з її подібністю до стадіальності формаційної теорії.

Наприклад, в навчальному посібнику із всесвітньої історії С.О. Голованова, модернізаційний розвиток світової цивілізації поєднується з елементами формаційного сходження, набуваючи рис і стадіально-поступального, і еволюційно-цілісного руху¹⁸⁹.

Темою роботи дослідника В.П. Горбатенка стало висвітлення взаємозв'язку між сучасними цивілізаційними процесами західного і незахідного світу та модернізаційними процесами в українському суспільстві. Головним підґрунтям дослідження стало положення про те, що саме модернізація справила основний формуючий вплив на загальну картину історії людської цивілізації. Для обґрунтування цієї думки вчений використовує системний підхід, що ставить перед необхідністю врахування цивілізаційного досвіду, де модернізація охоплює собою всі сфери суспільного розвитку¹⁹⁰.

Популярність концепції модернізації, зазначає дослідник, пов'язана, насамперед, з її відповідністю до сучасної специфіки всесвітньої історії. Саме сучасні модернізовані суспільства, запропонувавши характер і темпи самовдосконалення, виступають орієнтиром для суспільств, які з історичних причин відстали у своєму розвитку від апробованих і перевірених часом зразків організації людського співжиття.

Мету своєї наукової роботи дослідник вбачає у тому, щоб у контексті сучасних цивілізаційних процесів виявити закономірності, тенденції, пріоритетні цілі й особливості реформування українського суспільства, а також запропонувати відповідну концепцію соціально-політичного оновлення суспільного організму в Україні, який би найбільш повно відповідав характеру розвитку сучасної цивілізації. Розглядаючи модернізацію як цивілізаційний процес, автор, в першу чергу, аналізує досвід цивілізаційного поступу західного світу, який розглядає за поетапною схемою чотирьох періодів: доіндустріального (XVI – поч. XVII ст.), ранньоіндустріального (XVIII – поч. XX ст.),

¹⁸⁹ Голованов С.О. Всесвітня історія: [навч. посіб.]; за ред. Ю.М. Алексеєва / Сергій Олександрович Голованов. – К.: Каравела, 2005. – С. 259 – 267.

¹⁹⁰ Горбатенко В.П. Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів: дис. ... доктора політ. наук: 23.00.02 / Горбатенко Володимир Павлович. – К., 1999. – С. 5 – 9.

пізньоіндустріального (до кінця 60-х рр. ХХ ст.) та постіндустріального (з 70-х рр. ХХ ст.).¹⁹¹

Постіндустріальне суспільство, як наступний за періодом індустріалізму етап, постає також і темою окремих досліджень в сучасній українській історіографії. В аналізі специфіки цього поняття основна увага звертається, як правило, на його тотожність до певної соціально-економічної стадії історичного розвитку¹⁹².

Проблема адаптації українського суспільства до реалій постіндустріального світу стала темою роботи дослідників Г.І. Мернікова та А.І. Шевцова. Згідно бачення авторів, місце України в структурі постіндустріального світу визначається, насамперед, реальним станом та перспективами господарського комплексу, тобто економічними чинниками. Обумовлено це тим, що в постіндустріальному суспільстві саме трансформації глобальної економічної системи стають підґрунтям до окреслення відповідного місця національної держави в сучасному світі¹⁹³.

Переважно економічний характер постіндустріального етапу розвитку людської цивілізації став, на думку авторів, підґрунтям до такого негативного явища як глобалізаційне знеособлення, де поділ людства починає здійснюватись без будь-якого очевидного відношення до нації, території чи вірування.

Як відзначається в роботі, ключова роль у здійсненні “постіндустріальної революції” залишається за США. За словами

¹⁹¹ Горбатенко В.П. Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів: дис. ... доктора політ. наук: 23.00.02 / Горбатенко Володимир Павлович. – К., 1999. – С. 9, 17; Його ж. Парадигма модернізації / В.П. Горбатенко // Нова політика. — 1998. — № 4. — С. 41 – 51; Його ж. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: [монографія] / В.П. Горбатенко. — К.: Академія, 1999. – 239 с.

¹⁹² Мельник О.М. Деякі особливості еволюції постіндустріального суспільства / О.М. Мельник // Людство на межі тисячоліть: діалог цивілізацій: мат. наук.-практ. конф. – К., 2003. – С. 178 – 181; Новицький В.Є. Економічні ресурси економічного розвитку: [навч. посіб.] / В.Є. Новицький. – К.: НАУ, 2004. – 268 с.; Пахомов Ю.М. Національні економіки в глобальному конкурентному середовищі: [монографія] / Пахомов Ю.М., Лук’яненко Д.Г., Губський Б.В. – К.: Україна, 1997. – 237 с.; Філіпенко А.С. Економічний розвиток сучасної цивілізації: [навч. посіб.] / Антон Сергійович Філіпенко. – К.: Знання України, 2006. – 315 с.

¹⁹³ Мерніков Г.І. Україна в постіндустріальному світі. Реалії та перспективи: [монографія] / Г.І. Мерніков, А.І. Шевцов. – Д.: Регіональний філіал Нац. ін-ту стратегічних досл. у м. Дніпропетровську, 2007. – С. 5 – 8, 22 – 30, 122.

дослідників, це, фактично, й стало підґрунтям до того, що в сучасних умовах США постають єдиною світовою наддержавою та лідером Західного світу, впроваджуючи тим самим американський спосіб життя в якості універсальних цінностей, а також використовуючи і саму глобалізацію як прямий або (та) опосередкований процес реалізації своїх національних інтересів у світі.

Таким чином, перелік сценаріїв зовнішньополітичного позиціонування держав, які претендують на статус впливових на регіональному чи міжрегіональному рівні звужується до відомих альтернатив – або пошуку власного місця в геоекономічних проектах США, або конфронтації та виклику американському гегемонізму. В той час як поняття нейтральності, позаблоковості, так званої “багатовекторності” та інших форм квазі-незалежного зовнішньополітичного курсу можливі лише для країн “периферії” світу, до яких Україна, як центральноєвропейська країна, не відноситься¹⁹⁴.

Інший напрямок розробки концепції постіндустріального суспільства пов’язаний з його тлумаченням як відповідника сучасної інформаційної цивілізації. Згідно цього, сучасне інформаційне суспільство здебільшого визначається як цивілізація, в основі розвитку якої лежать знання та інформація, що виступають рушійною силою матеріального та духовного виробництва, науково-технічного прогресу та удосконалення міжособових взаємовідносин¹⁹⁵.

Найбільш детальний розвиток концепція інформаційної цивілізації отримала в роботах харківського історика В.М. Шейка.

¹⁹⁴ Мерніков Г.І. Україна в постіндустріальному світі. Реалії та перспективи: [монографія] / Г.І. Мерніков, А.І. Шевцов. – Д.: Регіональний філіал Нац. ін-ту стратегічних досл. у м. Дніпропетровську, 2007. – С. 27 – 30, 32 – 34, 121.

¹⁹⁵ Ковалевський В.О. Українське інформаційне суспільство: вимоги часу, ілюзія чи свідомий вибір? / В.О. Ковалевський // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 452; Галицька Т.В. Сталий розвиток у глобальному інформаційному суспільстві / Т.В. Галицька // Актуальні проблеми міжнародних відносин: зб. наук. пр. – Вип. 37: у 2-ох ч. – Ч. I. – К., 2002. – С. 24 – 25; Піскорська Г.А. Концепція інформаційного суспільства в урядових програмах і зовнішній політиці країн світу / Г.А. Піскорська // Актуальні проблеми міжнародних відносин: зб. наук. пр. – Вип. 37: у 2-ох ч. – Ч. I. – К., 2002. – С. 60 – 63; Дашутін Г.П. Цивілізаційно-глобалістський підхід до становлення інформаційного суспільства в Україні / Г.П. Дашутін // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 340.

Новим кроком у напрямку подальшого розвитку теорії цивілізацій в українській історичній науці стала спроба визначення дослідником співвідношення понять цивілізація та культура. Цивілізація, за його словами, виражає щось загальне, стабільне та являє собою систему відношень, закріплених у праві, традиціях, способах ділового і побутового поведіння, що утворюють механізм, який гарантує функціональну стабільність суспільства. В той час культура є відображенням індивідуального початку кожного соціуму. Звідси, якщо функція цивілізації – це забезпечення загальнозначущої, стабільної нормативної взаємодії, то культура відбиває, передає і береже індивідуальний початок у межах кожної спільноти¹⁹⁶.

Позитивні результати принесла подальша співпраця вченого з Ю.П. Богуцьким. В своїй спільній монографії вони, зокрема, вказують, що визначальними чинниками розв'язання проблеми розвитку цивілізації виступають, насамперед, культура, наука, освіта й застосування новітніх технологій. Відповідно до цього, сучасна цивілізація може розглядатися як “історично-цивілізаційна” проекція інноваційних наукових, технологічних та соціальних циклів на геопростір.

Основою запропонованої в роботі періодизації виступає розвиток “технологічної” історії суспільства. Вчені дотримуються думки про те, що на кожному з найвизначніших історичних етапів суспільного поступу виникала лідируюча галузь економіки, яка в подальшому формувала навколо себе її специфічну сферу. У відповідності до цього виділяються декілька великих періодів, що є досить подібними до формаційних стадій та, фактично, відповідають теорії модернізації – доаграрний, аграрний, передіндустріальний, індустріальний та постіндустріальний, кожному з яких відповідала своя технологічна хвиля. Перехід від одного періоду до іншого супроводжувався принциповою зміною характеру взаємовідносин людини і природи, що тягло за собою і зміну форм територіальної організації суспільства та становлення сучасної цивілізації¹⁹⁷.

Історичний шлях до інформаційної цивілізації позначений наявністю ряду взаємопов'язаних етапів, перехід між якими

¹⁹⁶ Шейко В.М. Культура. Цивілізація. Глобалізація. (кінець XIX – поч. XX ст.): в 2 т. / Василь Миколайович Шейко. – Х.: Основа, 2001. – Т. 1. – 2001 – С. 50.

¹⁹⁷ Шейко В.М. Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (др. пол. XIX – поч. XXI ст.): [монографія] / В.М. Шейко, Ю.П. Богуцький. – К.: Генеза, 2005. – С. 3, 54, 84 – 85, 106 – 107.

відбувається через глобальні наукові революції. Звідси інформаційна цивілізація, за визначенням дослідників, це якісно нова суспільно-політична формація, що йде на зміну матеріальній (техногенній) цивілізації та прогресивно забезпечує освоєння процесів інформатизації як неминучого і загального періоду розвитку суспільства, пізнання й освоєння інформаційної моделі світобудови, а також загального усвідомлення і прийняття єдності законів інформації у природі та суспільстві¹⁹⁸.

Розглядаючи цивілізацію як континуум культур, вчені відзначають, що генотип глобальної цивілізації формувалася в європейському регіоні як мутація (перетворення) традиційних культур. Таким чином, саме європейська раціональність заклала підвалини основної ознаки сучасної цивілізації – її техногенний характер¹⁹⁹.

Поряд з дослідженням характерних рис постіндустріального та інформаційного суспільства, широке розповсюдження цивілізаційний підхід отримав у галузі сучасної глобалістики. Зокрема відзначається, що цивілізаційний напрям у глобалістиці виступає як найбільш перспективний, оскільки він намагається вирішувати реальні проблеми, зумовлені процесом глобалізації сучасного світу, а не конструювати бажані можливості, як, наприклад, у світ-системному або інтегральному антропосоціогенетичному підходах²⁰⁰.

¹⁹⁸ Шейко В.М. Від техногенної цивілізації до інформаційної: виробництво та використання послуг і знань / В.М. Шейко // Вісник Книжкової палати. – 2000. – № 4. – С. 21 – 23; Його ж. Основні етапи та тенденції розвитку цивілізації / В.М. Шейко // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – Вип. 32. Історія. – 2000. – № 485. – С. 94 – 103; Його ж. Освіта в інформаційній цивілізації / В.М. Шейко // Вісник Книжкової палати. – 2000. – № 9. – С. 17 – 19; Шейко В.М. Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (др. пол. ХІХ – поч. ХХІ ст.): [монографія] / В.М. Шейко, Ю.П. Богуцький. – К.: Генеза, 2005. – С. 189 – 222.

¹⁹⁹ Шейко В.М. Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (др. пол. ХІХ – поч. ХХІ ст.): [монографія] / В.М. Шейко, Ю.П. Богуцький. – К.: Генеза, 2005. – С. 511; Шейко В.М. Континуум культур: проблеми взаємозалежності та співробітництва / В.М. Шейко // Культура України. – Вип. 6. Мистецтвознавство: зб. наук. пр. – Х., 2000. – С. 4 – 12.

²⁰⁰ Вітер І.І. Глобалістика – наука ХХІ століття / І.І. Вітер // Актуальні проблеми міжнар. відносин: зб. наук. пр. – Вип. 37: у 2-ох ч. – Ч. І. – К., 2002. – С. 87 – 88; Арутюнов В. Глобалістика як наука / В. Арутюнов // Людство на межі тисячоліть: діалог цивілізацій: мат. наук.-практ. конф. – К., 2003. – С. 126 – 130.

Найбільш повно розробка наукового напрямку глобалістики представлена в роботах відомого вітчизняного дослідника О.Г. Білоруса та очолюваного ним авторського колективу.

Вчений висунув робочу гіпотезу, що в процесі глобалізації формується нова особлива специфічна економічна мегасистема світового масштабу, яку він назвав “економічна система глобалізму”. Важливе місце у її обґрунтуванні дослідник відводить теорії формацій. За його словами, в колишньому СРСР в результаті абсолютизації та консервації догм марксизму-ленінізму після К. Маркса не генеровано жодної нової концепції чи, навіть, ідеї, тому стала консервативною і теорія імперіалізму. Поряд з цим, як відзначається в роботі, соціально-економічний досвід ХХ ст. показав, що ера імперіалізму не закінчилась, а лише отримала новий небачений і специфічний розвиток.

Таким чином, за останньою формаційною стадією капіталізму постає новий етап – глобалізму, як світової мегасистеми, що склалася в результаті інтенсивних процесів глобальних трансформацій, глобалізації розвитку і нової стадії інтеграції в рамках глобального капіталізму. Вчений застерігає від такого неправильного визначення глобалізації, де вона окреслюється лише як процес, в ході якого зникають географічні кордони соціальних і цивілізаційних систем, а населення світу дедалі більше усвідомлює зникнення цих кордонів та стає населенням глобального суспільства. Однобоким, на його думку, є і визначення глобалізації лише як розповсюдження західної моделі розвитку на весь світ і встановлення однополюсного світового порядку на базі визнання західної моделі розвитку зразковою. Натомість, зазначає дослідник, сучасний глобалізм є специфічною формою політичного і економічного імперіалізму ХХІ століття, являючи собою новий глобальний імперіалізм, що виник як симбіоз модернового державного імперіалізму з імперіалізмом глобальних корпорацій і міжнародних організацій²⁰¹.

²⁰¹ Білорус О. Сучасні процеси глобалізації / О. Білорус, В. Власов // Україна в глобалізованому світі: зб. наук. пр. – К., 2007. – С. 141; Білорус О.Г. Глобалізація і глобалізм: парадокси постіндустріальної цивілізаційної еволюції чи закономірність? / О.Г. Білорус // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 50; Його ж. Проблеми політичної економії глобалізму. Глобалізм як світова система імперіалістичної інтеграції / О. Білорус // Україна в глобалізованому світі: зб. наук. пр. – К., 2007. – С. 5, 9.

Метою авторського колективу під керівництвом О.Г. Білоруса став пошук позитивних та конструктивних напрямків глобалізації, а також відповідних шляхів та стратегій їхнього втілення в життя. Результати роботи вчених відображені у колективних монографіях, присвячених розробці та висвітленню політичних, економічних та соціальних аспектів глобалістики.

В основі авторської концепції полягає визначення глобалізації як об'єктивного соціального процесу, змістом якого є зростаючий взаємозв'язок і взаємозалежність національних економік, національних політичних і соціальних систем, національних культур та оточуючого середовища. У відповідності до цього, глобалістика виступає міждисциплінарною наукою, в якій саме міждисциплінарний підхід має стати найважливішим методологічним принципом²⁰².

Поряд з негативним ставленням до глобалізації як до “глобального імперіалізму”, серед відомих вітчизняних науковців існує тенденція і до її цілковитого неприйняття²⁰³.

Показовою в цьому плані є точка зору академіка П.П. Толочка. За словами вченого, не дивлячись на порівняно пізню появу наукових понять “цивілізація” і “глобалізація”, в реальному житті ці явища існували вже з часів зародження первинних цивілізаційних суспільств на Близькому Сході. Все це вказує тільки на те, наголошує далі дослідник, що рідко коли історичному досвіду вдавався природній синтез багатьох культур, в той час як частіше це було примусове розповсюдження в певному регіоні однієї культурної традиції, яка асимілювала в собі інші, яскравим прикладом чого виступає в історії Римська цивілізаційна спільність.

Таке тлумачення глобалізації закономірно приводить автора до концепції про сутичку цивілізацій. За його словами, цивілізація, поширюючись на певній території, раніше або пізніше входила у взаємодію з іншою, яка також розвивалася у подібних або відмінних

²⁰² Глобализация и безопасность развития: [монография] / [Белорус О.Г., Гончаренко М.О., Зленко В.А. и др.]; под ред. О.Г. Белоруса. – К.: КНЭУ, 2002. – С. 8, 24.

²⁰³ Євтух В.Б. Соціологічний аспект сучасних глобалізаційних процесів / В.Б. Євтух // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 57 – 62; Дяченко М.В. Проблеми культурної консолідації людства / М.В. Дяченко // Культура України. – Вип. 6. Мистецтвознавство: зб. наук. пр. – Х., 2000. – С. 12 – 17.

формах на дотичній території, що нерідко ставало причиною зіткнень між ними. Наприклад, розгром Візантії турками або Київської Русі монголо-татарами, а також тривале протистояння православно-візантійської і римо-католицької цивілізацій тощо.

Поряд з цим, наявне сьогодні переважаюче домінування Заходу, і головним чином США, заклало підґрунтя до впевненості західних демократій в абсолютних цінностях їхнього способу життя, а також у тому, що вони повинні стати універсальними для решти світу. Саме моноцентризм Заходу, який, по суті, являє собою одну з багатьох сучасних цивілізацій, і закладає основи для примусового впровадження глобалізації та перетворення її на “вестернізацію”.

Таким чином, виходячи з розуміння глобалізації як поширення західних цивілізаційних цінностей, вчений повністю відкидає доцільність її наукового вивчення в рамках окремої науки глобалістики. Навіть більше – посилаючись на очевидні факти, вчений вказує на те, що власне і самі розмови про закономірності процесів глобалізації світу являють собою не що інше, як спроби виправдати право сильного на вільний доступ до світових багатств, тобто одну з сучасних міфологем західної пропаганди, як і про свободу народів та демократію.

Натомість, з цивілізаційної точки зору світ постає, за своєю первинною сутністю, багатоликим, багатоукладним і суперечливим. Таким він, наголошує вчений, і має залишатися надалі. Необхідним підґрунтям до цього є відмова від глобалізації на користь поліцивілізаційного різноманіття світу, що є єдиною на сьогодні прийнятною альтернативою сучасному впровадженню моноцентричної західної концепції “кінця історії”²⁰⁴.

Характерною особливістю вітчизняних досліджень глобалізаційних процесів є прагнення надати їм відповідну оцінку в залежності від впливу, який вони справляють на подальший розвиток України. Наприклад, у роботі авторського колективу під керівництвом О.Г. Білоруса, на основі наукового аналізу геополітичного положення України, обстоюється думка про те, що інтеграція України в європейські економічні і політичні структури, як і в структури безпеки, історично зумовлена всім її національним і культурним розвитком. Відповідно до цього робиться і висновок про те, що співпраця з міжнародними економічними організаціями

²⁰⁴ Толочко П.П. Цивілізація и глобалізація / П.П. Толочко // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 39 – 44.

виявляється фактором економічної безпеки України та умовою її успішної інтеграції в світову економіку²⁰⁵.

В той час інша точка зору звертає увагу на негативні наслідки, які несе з собою глобалізаційне знеособлення для України. Зокрема відзначається, що глобалізація, ставши, по суті, синонімом уніфікації та стандартизації, загрожує цивілізаційній і культурній розмаїтості людства, що й досі вважається його дорогоцінним скарбом. В той час як Україні вона здатна принести не стільки підтримку, скільки руйнування та перетворення в лімітроф Західної Європи та Західної цивілізації²⁰⁶.

На хвилі зацікавлення глобалізаційною проблематикою, серед вітчизняних істориків поширилася і концепція “зіткнення цивілізацій” С. Хантінгтона. Попри всю контроверсійність її положень, більшість науковців вважає головну тезу американського політолога про передбачувану сутичку цивілізацій цілком правомірною. Зокрема не викликає заперечень думка, що саме соціокультурні відносини у світі є визначальними для всіх інших видів відносин – ідеологічних, політичних, економічних, військових тощо. Більше того, в ряді праць вказується на те, що функціональне зіткнення цивілізацій відбувається постійно в усіх куточках світу, якщо мати на увазі не безпосередньо військові конфлікти, а саме

²⁰⁵ Глобализация и безопасность развития: [монография] / [Белорус О.Г., Гончаренко М.О., Зленко В.А. и др.]; под ред. О.Г. Белоруса. – К.: КНЭУ, 2002. – С. 11.

²⁰⁶ Майборода О.М. Глобалізація і вектор політичного розвитку України / О.М. Майборода // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 139; Черныш А. Цивилизационный выбор Украины: испытание глобализацией / А. Черныш // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 2. – К., 2006. – С. 198, 205; Дмитренко М. Розвиток України в контексті глобалізації / М. Дмитренко // Україна в глобалізованому світі: зб. наук. пр. – К., 2007. – С. 128 – 131; Павленко Ю.В. Альтернативи цивілізаційного розвитку і Україна / Ю.В. Павленко // Актуальні проблеми міжнародних відносин: зб. наук. пр. – Вип. 37: у 2-ох ч. – Ч. I. – К., 2002. – С. 51 – 56; Його ж. Глобальні протиріччя та цивілізаційна природа України / Ю.В. Павленко // Людство на межі тисячоліть: діалог цивілізацій: мат. наук.-практ. конф. – К., 2003. – С. 31 – 42; Його ж. Українська модель у цивілізаційному вимірі / Ю.В. Павленко // Розбудова держави. – 2000. – № 1 – 6. – С. 114 – 121; Пахомов Ю. Цивілізаційні виклики і сучасна Україна / Ю. Пахомов // Політична думка. – 1997. – № 1. – С. 165 – 172; Його ж. Мировые цивилизации: проблемы и перспективы / Ю.Н. Пахомов // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 20 – 32.

зіткнення у певних сферах життєдіяльності людини і на різних рівнях: глобальному, регіональному, локальному, місцевому, груповому та, навіть, міжособистісному²⁰⁷.

Поетапний розвиток міжцивілізаційної конфронтації в процесі глобалізації досить докладно розглянуто в роботі В.Г. Космини. За словами дослідника, логіка глобалізації саме і передбачає повну інтеграцію та “уніфікацію” людства як послідовну культурно-цивілізаційну “вестернізацію” світу. Враховуючи закономірне наростання опору цьому процесові з боку незахідних цивілізацій, цілком правомірним виглядає висновок про міжцивілізаційну дезінтеграцію сучасного світу й пряме зіткнення (конфлікт) незахідних (передусім східних) цивілізацій і Заходу, хоча не виключає вчений і зіткнення між цивілізаціями західної гілки²⁰⁸.

Попри визнання цивілізаційної конфліктності в сучасному світі, твердження С. Хантінгтона про цивілізаційну розколотість України не набуло такої ж широкої підтримки. Відзначається лише, що через призму цього положення можна подивитися на такі цивілізаційні риси української дійсності, як, наприклад, досить відмінні в соціокультурному плані особливості Західної та Східної частин України, відмінності між пріоритетами їхнього населення в контексті подальшого розвитку державотворчого процесу тощо²⁰⁹.

В той час нечисленні критики цієї концепції вказують на взагалі некоректність ідеї про прийдешню сутичку цивілізацій та її неадекватність до реконструкції світової історії та аналізу українських реалій. Пов’язано це з тим, що можлива побудова стратегічних концепцій на її основі може зашкодити, насамперед, інтересам розвитку української держави. З іншого боку, описуване

²⁰⁷ Свистунов С. Функціональне зіткнення цивілізацій / С. Свистунов // Людство на межі тисячоліть: діалог цивілізацій: мат. наук.-практ. конф. – К., 2003. – С. 208 – 209; Лановенко О.П. Цивілізаційний “розлам” сучасного світу як передумова формування нового світопорядку / О.П. Лановенко // Актуальні проблеми міжнар. відносин: зб. наук. пр. – Вип. 37: у 2-ох ч. – Ч. I. – К., 2002. – С. 13 – 14; Гусаков В. Війна в Судані як приклад міжцивілізаційного конфлікту ХХІ століття / В. Гусаков // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 82 – 85.

²⁰⁸ Космина В.Г. Вступ до історії сучасної цивілізації: [навч. посіб.] / Віталій Григорович Космина. – Запоріжжя: Просвіта, 2001. – С. 64 – 73.

²⁰⁹ Смолянук В.Ф. Зіткнення цивілізацій: міф чи реальність? / В.Ф. Смолянук // Людство на межі тисячоліть: діалог цивілізацій: мат. наук.-практ. конф. – К., 2003. – С. 28; Сич О. Конфлікт цивілізацій: нова небезпека чи відродження старого протиборства? / О. Сич // Філософ. і соціол. думка. – 1996. – № 1 – 2. – С. 7.

С. Хантінгтоном явище цивілізаційної конфліктогенності ще не означає тенденції до зародження сутички культур. Навпаки – його можна також тлумачити і як таке, що передбачає саме тенденцію до розквіту незахідних цивілізацій, що цілком закономірно настає слідом за розквітом західної цивілізації з незначним часовим запізненням²¹⁰.

Не дивлячись на труднощі поєднання понять нації та цивілізації, в працях вітчизняних вчених цивілізаційна методологія досить широко застосовується як до вивчення історії міжнародних відносин, так і в дослідженнях сучасної геополітики. Обумовлено це тим, що тільки розгляд з цивілізаційних позицій дає змогу зрозуміти сутність геополітики на сучасному етапі, коли в світі відбуваються глобальні процеси. З іншого боку, сама цивілізаційна теорія, окрім науково-філософського значення, має ще й своє суто прагматичне спрямування, яке полягає в прямому зв'язку з динамікою міжнародних відносин, особливо в критичні у військово-політичному відношенні моменти, слугуючи своєрідною матрицею осмислення останніх²¹¹.

За словами академіка І.Ф. Кураса, сьогодні геополітика розглядається в новому вимірі – співвідношенні глобалізаційних процесів і збереженні національної самобутності. Відповідно до цього, застосування цивілізаційного підходу у вивченні геополітичних студій передбачає наявність як поняття держави, так і поняття цивілізації. До того ж сам цивілізаційний аналіз

²¹⁰ Проблема конфліктів і концепція майбутньої сутички цивілізацій / Вагапов В.Б., Гончаренко О.М., Косевцов В.О., Лисицин Е.М. // Наука і оборона. – 2001. – № 3. – С. 17, 22; Лисицин Е.М. Чи є вірною ідея С. Хантінгтона про прийдешню сутичку цивілізацій? / Е.М. Лисицин // Відкрите суспільство: Україна у світовій цивілізації: мат. засідання Дискусійного клубу укр. наук. інтелігенції (22 червня 1999 року) – К., 1999. – С. 57, 65.

²¹¹ Сирота Р. Студії з історії міжнародних відносин ХХ століття / Р. Сирота // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми: [колективна моногр. за ред. Л. Зашкільняка]. – Л.: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2004. – С. 325; Ялі М. Цивілізаційна парадигма в дослідженні системи міжнародних відносин / М. Ялі // Дослідження світової політики: зб. наук. пр. / відп. ред. Є.Є. Камінський. – Вип. 31. – К., 2005. – С. 228 – 229, 239; Василенко М.Д. Україна: міжнародні зв'язки: [навч. посіб.] / М.Д. Василенко, С.Д. Василенко. – О.: Юридична література, 2004. – С. 37.

геополітичної ситуації, наголошує вчений, повинен здійснюватись, у першу чергу, з точки зору України²¹².

В ході визначення особливостей геополітичного положення України, основна увагу звертається, переважно, на такі аспекти як власна національна ідентичність та природна геополітична вісь, а також спільність історичної долі з Європою та Росією. Таке бачення пов'язане, насамперед, з тим фактом, що саме на території України розташований як географічний центр Європи, так і геополітичний полюс Євразії (Крим). Згідно цього, з позицій класичної геополітики українську геостратегію характеризують дві головні парадигми: євразійська та євроатлантична, підґрунтям яких виступає специфіка геополітичних координат України – її належність водночас і до Європи, і до Євразії²¹³.

Особливості геополітичного розташування України обумовлюють і основні напрямки її відносин із світовим співтовариством. Головними тут виступають: інтенсивна інтеграція у світові і, насамперед, європейські політичні та економічні структури; налагодження регулярного політичного і економічного діалогу з США, що відповідає рівню стратегічного партнерства; розвиток двосторонніх відносин із західноєвропейськими державами, а також з Росією, яка виступає одним з важливих факторів, що суттєво впливають на політику і економіку нашої держави²¹⁴.

Проте слід визнати, що на вибір сучасного вектору розвитку вітчизняних геополітичних студій найбільший вплив чинять не науково-дослідні, а саме політичні чинники. Пов'язано це з тим, що прийняття політичних рішень, а особливо у галузі зовнішньої політики, вимагає, відповідно, і свого наукового обґрунтування,

²¹² Курас І.Ф. Етнополітологія: Перші кроки становлення: [монографія] / Іван Федорович Курас. – К.: Генеза, 2004. – С. 67.

²¹³ Іваненко В.В. Геополітичні детермінанти зовнішньополітичного курсу України / В.В. Іваненко, О.С. Осельська // Світова цивілізація і міжнародні відносини. – 2001. – № 1. – С. 20 – 21; Рудич Ф.М. Геополітичний вибір України: прагнення і реалії / Ф.М. Рудич // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 2. – К., 2006. – С. 147; Дем'яненко Б. Рубіжність як фактор глобалізаційних та регіоналізаційних орієнтацій України / Б. Дем'яненко, В. Дем'яненко // Україна соборна: [зб. наук. статей]. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 35.

²¹⁴ Білопалій В.В. Міжнародні відносини України як чинник консолідаційних процесів у суспільстві / В.В. Білопалій, С.Г. Руденко // Світова цивілізація і міжнародні відносини. – 2002. – № 1. – С. 143 – 147.

стимулюючи тим самим розвиток того чи іншого напрямку геополітичних досліджень.

Ще у лютому 1992 р. Україна підписала Гельсінкський заключний акт, тобто юридично оформила своє приєднання до загальноєвропейського процесу. Поряд з цим, з перших років незалежності набула чинності Угода про співробітництво Європейського Союзу і України, яка передбачає ряд реформ у відповідності до європейських стандартів, що має стати підґрунтям до майбутнього членства України в ЄС²¹⁵.

Таким чином, європейський вибір України був визначений ще на етапі формування основ зовнішньої політики нашої держави. У відповідності до цієї лінії геополітичних пріоритетів, в рамках вітчизняних геополітичних студій панівною стала саме розробка й наукове обґрунтування євроінтеграційного вектору, який переважна більшість українських науковців визначає як взагалі єдиний. Причому стратегія відносин з Росією також розглядається як така, що має підпорядковуватись курсу європейської інтеграції України²¹⁶.

Розташування України в самому географічному центрі Європи стало ще однією підставою до сприйняття її європейського напрямку розвитку як природного, у порівнянні з іншими. В той час зміст самої євроінтеграції тлумачиться як рух до “загальнолюдських” цінностей демократизму, ринкових відносин та світових культурних надбань, які вважаються досягненнями виключно європейської цивілізації. Звідси закономірним виглядає висновок про те, що для того, щоб повернутися до “загальнолюдської” цивілізації, необхідно повернутися до Європи, перебудувавши власне суспільство відповідно до “загальнолюдських” європейських цінностей²¹⁷.

²¹⁵ Василенко М.Д. Україна: міжнародні зв'язки: [навч. посіб.] / М.Д. Василенко, С.Д. Василенко. – О.: Юридична література, 2004. – С. 92, 96.

²¹⁶ Рудич Ф.М. Геополітичний вибір України: прагнення і реалії / Ф.М. Рудич // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 2. – К., 2006. – С. 150; Барановський Ф. Чинники та мотиви європейської інтеграції України / Ф. Барановський // Політичний менеджмент. – 2007. – № 6. – С. 115 – 124; Гальчинський А.С. Україна – на перехресті геополітичних інтересів: [монографія] / Анатолій Степанович Гальчинський. – К.: Знання України, 2002. – С. 10.

²¹⁷ Василенко С.Д. Європейський процес і Україна: [монографія] / Світлана Дмитрівна Василенко. – О.: ІСЦ Політехн. ун-ту, 1996. – 138 с.; Її ж. Україна: геополітичні виміри в загальноєвропейському процесі: [монографія] / Світлана Дмитрівна Василенко. – О.: ОДМА, 2000. – 206 с.; Її ж. Європейський вибір

За словами директора Національного інституту стратегічних досліджень А.С. Гальчинського, європейська модель розвитку цивілізаційного процесу є неповторною завдяки тому, що включає в себе, окрім економічних, передусім особливості духовного потенціалу суспільства, які і є головними рушійними силами цивілізації, в той час як економіка виконує по відношенню до них лише підпорядковану функцію. Таким чином, у понятті “західна модель” в якості своєрідного еталону здійснюваних перетворень викристалізовується найбільш раціональне зерно, а саме західноєвропейські цінності. Тому, на переконання вченого, західноєвропейська модель є нині і, без сумнівів, залишатиметься і у майбутньому найвищим досягненням сучасного цивілізованого розвитку²¹⁸.

Євроінтеграційне спрямування зовнішньополітичного курсу України стало підґрунтям і до формування напрямку вітчизняної окциденталістики, предметом вивчення якої стала історія Західної Європи, що все частіше ототожнюється з історією Європейської цивілізації. Не останню роль зіграло в цьому і політичне рішення Парламентської асамблеї Ради Європи від 22 січня 1996 р. рекомендувати національним міністерствам включити в програми викладання курси, пов’язані з відтворенням процесу формування європейської ідентичності, що стало своєрідним “сигналом” як для освітньої системи України, так і для вітчизняних науковців.

Все більшої очевидності набуває те, що внаслідок впроваджуваної ЄС політики створюється нова європейська колективна ідентичність, функції якої суттєво відрізняються від функцій ідентичності національної. Мета її формування полягає, насамперед, в легітимації ЄС як наддержавного інституту, поступовій модифікації свідомості народів Європи стосовно політичної спільності, до якої вони належать, формуванні та забезпеченні

України: [монографія] / Світлана Дмитрівна Василенко. – О.: “ВидавІнформ” ОНМА, 2003. – 212 с.; Василенко М.Д. Україна: міжнародні зв’язки: [навч. посіб.] / М.Д. Василенко, С.Д. Василенко. – О.: Юридична література, 2004. – С. 5, 13 – 14, 93 – 94, 104, 111.

²¹⁸ Гальчинський А.С. Україна – на перехресті геополітичних інтересів: [монографія] / Анатолій Степанович Гальчинський. – К.: Знання України, 2002. – С. 7 – 8, 55 – 67; Кудряченко А.І. Місце сучасної Європи у цивілізаційних процесах / А.І. Кудряченко // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 130 – 131.

підтримки інтеграційних процесів з боку громадян країн-членів, в подоланні існуючих в Європі націоналізмів та захисті Європи від уніфікуючих хвиль глобалізації²¹⁹.

Наприклад, в підручнику з історії Європейської цивілізації за редакцією професора В.Й. Голуба вказується, що метою курсу є забезпечення слухачів базовими знаннями з історії європейської цивілізації в найбільш фундаментальних вимірах: формування та розвиток основних держав Європи, їх соціальних структур, економічних і політичних систем, культури, науки та мистецтва. При цьому Європейська цивілізація, за визначенням авторів, це цілісне суспільне утворення, що виникло і існує на підставі спільних для всіх європейських країн політичних, економічних, соціальних і культурних процесів, ідей та концепцій²²⁰.

Найбільшого поширення в українській історичній науці набув напрямок дослідження регіону Центрально-Східної Європи. Зумовлено це, насамперед, його географічною близькістю до України, з огляду на що проблема наукового обґрунтування її європейського статусу набуває свого “природного” і найбільш простого вирішення.

З іншого боку, певним “каталізатором” розвитку цього напрямку стала і діяльність самого Євросоюзу по відношенню до тих посткомуністичних країн, які знаходяться в його сфері впливу. Для їх відмежування від Східної (тобто російської і, за означенням, комуністичної) Європи саме і були спеціально створені такі поняття як “Центральна Європа” або “Центрально-Східна Європа”. Причому все це було спроектовано не лише в минуле, але й, передусім, – у сучасне й майбутнє, адже гасло “повернення до Європи” мало велику принадну силу для тих сміливців, які наважувалися кинути виклик комуністичному режимові і особистою боротьбою намагалися наблизити його кінець.

Поряд з цим, крах Радянського Союзу і соціалістичної системи, з одного боку, і створення Європейського Союзу, з іншого, дали привід до серйозного перегляду старих поглядів на Європу та її

²¹⁹ Пелагеша Н.Є. Європейська ідентичність: зміст, функції, механізми формування / Н.Є. Пелагеша // Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур: мат. третьої міжнар. наук. конф. (22 – 23 травня 2007 р.) – Острог, 2007. – С. 123 – 125.

²²⁰ Історія європейської цивілізації: [навч. посіб.] / [Голуб В.Й., Коваленко Л.Т., Печенюк І.С. та ін.]; за ред. В.Й. Голуба. – К.: НАОУ, 2007. – С. 3, 9 – 11.

історичні кордони, а також її місце у новому світовому порядку. Згідно сучасних поглядів, Європа уявляється такою, що складається з двох регіонів – західного та східного. Таким чином розширення Європейського Союзу, витoki якого знаходяться на заході Європи, виглядає як приєднання до себе країн східної частини Європи. Цей процес, своєю чергою, окреслює певний формат еволюції посткомуністичного світу та визначає основоположні параметри нової ролі країн Центрально-Східної Європи з одного боку, та Росії – з іншого, відкриваючи перед Україною альтернативні шляхи вибору стратегічних партнерів та історичного поступу в цілому²²¹.

Будучи політично заангажованою, концепція Центрально-Східної Європи розрахована на зміну векторів історичного розвитку як питомих європейських країн (Чехії, Польщі тощо), так і на введення до сфери європейського впливу, на противагу впливу російському, України. Насамперед, це дозволить повністю контролювати її державне життя, не включаючи повністю до складу ЄС, а з іншого боку – Україна стане бажаною буферною зоною між країнами європейської культури та Росією. Обумовлено це тим, що процес євроінтеграції, в основі якого полягають не тільки політичні та економічні мотиви, а ще й культурно-цивілізаційні, теж має свої глибинні цивілізаційні кордони, до яких Україна (з точки зору Європи, а не вітчизняних політиків) не входить²²².

Лише поодинокі критики концепції Центрально-Східної Європи вказують на те, що подібні компаративістські дослідження та сприйняття цих доволі штучних “європейських просторів” є не зовсім таки доречними для українських гуманітаріїв. На думку харківського історика В. Маслійчука, сприйняття польської моделі “Центрально-Східної Європи” в українській гуманітарній думці є досить хибним і невірним, насамперед, у галузі “політичної історії”. Пов’язано це з тим, що центральноєвропейські держави пройшли трішки інакший шлях, ніж Україна і українці (особливо стосовно існування

²²¹ Історія європейської цивілізації: [навч. посіб.] / [Голуб В.Й., Коваленко Л.Т., Печенюк І.С. та ін.]; за ред. В.Й. Голуба. – К.: НАОУ, 2007. – С. 9; Іваненко В.В. Геополітичні детермінанти зовнішньополітичного курсу України / В.В. Іваненко, О.С. Осельська // Світова цивілізація і міжнародні відносини. – 2001. – № 1. – С. 18.

²²² Шинкаренко Т.І. Проблеми розширення Європейського Союзу – цивілізаційний аспект / Т.І. Шинкаренко // Актуальні проблеми міжнародних відносин: зб. наук. пр. – Вип. 37: у 2-ох ч. – Ч. I. – К., 2002. – С. 79.

національної аристократії та усвідомлення державницької традиції). З іншого боку, задля подібних студій вчений рекомендує українським гуманітаріям сконструювати власний простір, назвавши його “Східною Європою”, “Міжєвропою”, “Східно-Південною Європою” тощо, і в центр подібних досліджень ставити, у першу чергу, українську територію (з печенігами, половцями, Кримським ханством тощо) й зону контактів спільноти на цій території з сусідами, історію сусідніх спільнот та утворення держав (Молдову, Румунію, Білорусь, Польщу, Росію)²²³.

Фундаментальним підґрунтям Центрально-Східноєвропейських студій в українській історичній науці став вихід посібника з історії Центрально-Східної Європи за редакцією Л.О. Зашкільняка, авторами розділів у якому виступили провідні вітчизняні історики.

В основу своєї праці дослідники поклали регіонально-епохально-інформаційний підхід, який передбачає поєднання найважливішої інформації про народи і країни Центрально-Східної Європи на кожному з історичних етапів цивілізаційного поступу континенту в цілому. За його допомогою вони прагнули показати не тільки взаємини народів і держав на тлі поширення та сприйняття провідних цивілізаційних ідей, а й подати важливу інформацію про основні віхи та події з історії народів регіону²²⁴.

В роботі відзначається, що і регіональний поділ Європи, і виокремлення Європейського континенту є, передусім, інтелектуальною конструкцією, до якої вдаються вчені, щоб пояснити події й оцінити матеріальні та духовні здобутки або втрати людства. Проте з позицій історичної ретроспективи не можна зауважити того факту, що тут здавна стикалися різні цивілізаційні потоки, які йшли зі сходу, заходу, півдня, півночі і створювали складну та неповторну ситуацію “пограниччя” культур, яка відбивалася на розвитку як народів і країн регіону, так і континенту в цілому.

При усій своїй єдності, зазначають дослідники, всесвітня історія знаходила вияв, насамперед, у послідовному і синхронному розвитку культурних систем – цивілізацій. Звідси головною підставою до самостійного вивчення історії Центрально-Східної

²²³ Маслійчук В. Концепція “Східно-Центральної Європи” Вернера Конце в контексті “європеїзації” сучасної української історичної науки / В. Маслійчук // Історія та історіографія в Європі. – К., 2003. – Вип. 1 – 2. – С. 214.

²²⁴ Історія Центрально-Східної Європи: [навч. посіб.] / за ред. Л. Зашкільняка. – Л.: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2001. – С. 3 – 4, 7.

Європи виступає позиціонування її як особливої зони формування єдиної європейської цивілізації. Проте вказується і на певне розходження історичних шляхів еволюції, з одного боку, Західної Європи, а з іншого – Центральної та Східної Європи, які відмінним чином проходили процес трансформації від середньовічних суспільних структур до новочасних. Це проявилось у певних особливостях історичного шляху народів Центрально-східноєвропейського регіону (від традиційних землеробських суспільств до модерних індустріально-міських), який характеризувався специфічними рисами на відміну від народів Західної Європи²²⁵.

Поряд із застосуванням цивілізаційного підходу до визначення зовнішніх векторів подальшого історичного розвитку України та її приналежності до тієї чи іншої цивілізації, в сучасній українській історичній науці з'явилася ідея обґрунтування власної української цивілізаційної самобутності. Найбільш фундаментальним дослідженням в цьому аспекті є концепція української цивілізації М.І. Михальченка, що була використана як методологічна основа роботи авторами “Цивілізаційної історії України”²²⁶.

За висновком вченого, можна створити багато класифікацій типів цивілізації в межах світової цивілізації відповідно до різних критеріїв. Окреслюючи цивілізаційну ідентичність України, дослідник використав, поряд з таким домінантним критерієм типологізації цивілізацій як культура, також і інші – етнічні, політичні, географічні, економічні, ідеологічні та релігійні критерії. У своїй роботі вчений спирався на положення про те, що у світі існують різні типи цивілізацій: глобальні, регіональні та осередкові (російською – “очаговые”). Поряд з цим, в основі цивілізації можуть полягати соціально-економічні уклади, релігії, раси, системи цінностей та ідеології. Причому територіально цивілізація може збігатися як з національними кордонами, так і виходити за них, або

²²⁵ Історія Центрально-Східної Європи: [навч. посіб.] / за ред. Л. Зашкільняка. – Л.: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2001. – С. 3 – 4, 7 – 8; Центральна і Східна Європа в XV – XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження проф. Д. Похилевича / [за ред. Л. Зашкільняка і М. Крикуна]. – Л.: Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, 1998. – С. 4.

²²⁶ Горелов М.Є. Цивілізаційна історія України: [нариси] / Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. – К.: ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2006. – С. 12 – 13.

навіть охоплювати цілу Землю, як світова цивілізація. Наприклад, коли світ став єдиною глобальною цивілізацією, будь-який народ, будь-яка країна є її складовою.

У відповідності до цього, за словами вченого, кожна нація, формуючи себе, формує і свою цивілізацію як частину світової. Звідси кожна нація – це окрема, унікальна цивілізація, модель якої може бути переважно етнічною або політичною (громадянсько-територіальною).

Під цю класифікацію підпадає і українська цивілізація, яка спочатку зароджувалася як етнічна, потім існувала як політична цивілізація в періоди повноцінної державності України, а деякий період (1919 – 1991 рр.) вона існувала як сурогат політичної нації. В процесі переходу між етапами етнічності й політичності кожна нація творить осередкову, регіональну цивілізацію, яка є частиною субрегіональної і світової цивілізації²²⁷.

Така класифікація цивілізаційного поступу є, на думку автора, цілком прийнятною, адже людство пройшло довгий шлях від прадавніх локальних (інколи від мікролокальних) до регіональних (в політичному і географічному змістах), а потім і до глобальних цивілізацій. Сучасну всесвітню цивілізацію складають також і інші локальні чи регіональні цивілізації – китайська, японська, індійська, євразійська (з центром у Росії), в той час як українська цивілізація за своїми параметрами може вважатися одночасно і локальною, і регіональною.

У світлі такого підходу бачення політичної, економічної, соціальної і культурної проблематики крізь призму української регіональної цивілізації являє собою, за словами вченого, новий науковий напрямок, який може бути використаний як ключ до розуміння багатьох проблем сучасної України.

Поряд з цим, підґрунтям до виділення регіональних, локальних та інших цивілізацій виступає утворення на початку ХХІ століття нової конфігурації цивілізацій, яка вже не вкладається у формулу “західна – не західні цивілізації”. Натомість, глобалізація всесвітньої цивілізації, як відзначає дослідник, супроводжується регіоналізацією цивілізацій, створенням нових субрегіональних цивілізацій, які класифікуються за релігійним, економічним, політичним та іншими

²²⁷ Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи: [монографія] / Микола Іванович Михальченко. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2004. – С. 276 – 277, 282 – 284, 300.

критеріями, сплеском активності локальних цивілізацій на державній та етнічній основах: держави-цивілізації, етноси-цивілізації тощо²²⁸.

Підсумовуючи, можна зробити висновок про те, що у вивченні історії Нового та Новітнього часу характерною рисою використання цивілізаційного підходу є його поєднання з елементами теорії формацій.

Доповненням до цього подекуди виступає європоцентристська точка зору, як, наприклад, у роботі авторського колективу істориків під керівництвом Ю.А. Горбаня, що присвячена висвітленню історії сучасного світу (XV – XX ст.).

Застосування цивілізаційного підходу до дослідження історії Сходу періоду Нового часу привело до створення цілого напрямку, де Нова історія країн Азії та Африки розглядається в рамках теорії цивілізацій. Проте й тут такий методологічний перехід відбувається, як правило, із застосуванням елементів формаційної теорії (В.П. Кириченко, Е.М. Кучменко).

Альтернативною у цьому напрямку є авторська точка зору В.А. Рубеля. На основі широкого використання цивілізаційного підходу вчений робить висновок про те, що, переживши Середньовіччя, традиційний Схід так і не вступив у Новий час, а потрапив у пастку Постсередньовічного періоду, який характеризується цілковитою перевагою Заходу, на відміну від Східного домінування в Середні віки.

Методологічна традиція “модернізаційного” тлумачення всесвітньо-історичного процесу, де Нова історія постає як період індустріалізму, переходить в працях вітчизняних істориків і до вивчення Новітньої історії, яка набуває вже рис наступної постіндустріальної стадії. Прихильне ставлення українських дослідників до теорії модернізації зумовлене, насамперед, її стадіальним характером, що є дуже подібним до стадіальності теорії формацій, а також більшою увагою до соціально-економічних чинників.

Специфіка аналізу вітчизняними дослідниками постіндустріального суспільства або постіндустріальної цивілізації полягає у їх розгляді або в економічній площині, або як синонімів понять інформаційного суспільства чи інформаційної цивілізації.

²²⁸ Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи: [монографія] / Микола Іванович Михальченко. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2004. – С. 290 – 291.

Характерною рисою цих напрямків є прагнення співвіднести їх результати з сьогоднішніми реаліями історичного розвитку України.

В цьому ж контексті безпосереднього відношення до майбутнього України започаткований і напрямок наукового вивчення сучасного явища глобалізації, який оформився у нову наукову дисципліну – глобалістику (О.Г. Білорус).

Вплив проголошеного Україною курсу на євроінтеграцію посприяв формуванню в українській історичній науці нового напрямку – окциденталістики, предметом якої виступає історія Західної Європи, що ототожнюється з європейською цивілізацією. Причому з огляду на географічну близькість до України, найбільшого поширення серед вітчизняних істориків набула концепція Центрально-Східної Європи, як особливої зони формування європейської цивілізації.

Новим кроком у сучасній вітчизняній історичній науці став диференційований підхід до визначення поняття цивілізації, запропонований М.І. Михальченком. Згідно нього, в рамках сучасної світової цивілізації існують також глобальні, регіональні та осередкові цивілізації. Саме це положення і стало підґрунтям до виділення вченим регіональної української цивілізації, яка посідає особливе соціокультурне місце на сучасному етапі розвитку світової історії.

Підводячи підсумки, можна вказати на певні характерні риси застосування цивілізаційного підходу в сучасній вітчизняній історіографії в галузі вивчення всесвітньої історії.

Ставши самостійною та, фактично, порвавши колишні тісні зв'язки з російськими науковими центрами, українська історична наука опинилася сам на сам з тими проблемами, що свого часу монополюючи розв'язувались у Москві і серед яких головними є забезпечення джерельною базою та розробка методологічного підґрунтя.

Відповідно українським історикам, які спеціалізуються з історії Давнього Сходу, Античності та Середньовіччя, доводиться сьогодні самостійно заповнювати наявну обмаль фактологічного матеріалу, а також методологічний вакуум у цих сферах, розпочинаючи свої дослідницькі пошуки, фактично, “з нуля”.

Наразі ситуація ускладнюється також і тим, що сучасне дослідження всесвітньої історії Давнього та Середньовічного періодів вимагає нових, відмінних від формаційних методологічних засобів.

Потреба в цьому продиктована як вимогами розробки власного методологічного підґрунтя незалежної національної історичної науки, так і суспільною думкою, у сприйнятті якої повернення до методології теорії формацій виглядає, насамперед, як неспроможність до продукування нових ідей та нездатність чи небажання відійти від цього методологічного пережитку радянського минулого.

Саме в цій ситуації і стався вибір на користь цивілізаційного підходу. Проте причина тут полягає не в його прозорості й зрозумілості, а зовсім в іншому. По-перше, це його радикальна альтернативність до формаційної теорії, з огляду на що науковець, який декларує в своєму дослідженні належність до цивілізаційних позицій, виглядає, принаймні, відповідним до сучасних вимог часу. По-друге, це можливість, як це не парадоксально, поєднання цивілізаційного підходу з елементами теорії формацій, насамперед, її стадіальним баченням історичного процесу. Причому підґрунтя до такого поєднання заклали ще самі класики формаційної теорії (Ф. Енгельс, Л. Морган), використовуючи поняття цивілізації у його чисто умовному та найбільш загальному смислі на позначення наступного за первісністю (варварством) етапу суспільного розвитку. Іншими словами, початок періоду цивілізації – це початок відліку історії організованого людського суспільства, який продовжується і до сьогодні. Сюди ж відносяться і так часто вживані поняття людської цивілізації та єдиної світової цивілізації, в межах яких і виділяються вже знайомі періоди Давньої історії, Середніх віків, Нового та Новітнього часу.

Перше, що необхідно відзначити, це практично повна відсутність, за винятком деяких робіт (В.В. Ставнюк, В.А. Рубель, В.О. Балух тощо), праць спеціального характеру, які висвітлювали б соціально-економічні, культурні, ментальні або інші аспекти історії тої чи іншої цивілізації (прикметно, що виняток тут становить тільки Європейська цивілізація). Яскравою ілюстрацією в цьому плані виступає наявна нині ситуація у таких галузях вивчення всесвітньої історії як історія Стародавнього Сходу та медієвістика – важко сказати, чи є сьогодні в Україні спеціалісти, наприклад, з шумерології, урартології чи еламістики, або англійського чи французького середньовіччя. Враховуючи вісімнадцятирічний досвід незалежного існування української історичної науки, це наводить на думку про наявність певних “гальмівних” тенденцій у професійній розробці цієї проблематики та, навпаки, протекціонізму тих

досліджень, які хронологічно відносяться до сучасного періоду та відповідають поточній політичній ситуації в Україні та світі.

На основі проведеного аналізу історіографічних джерел можна виявити ряд чинників, що впливають та формують специфіку застосування цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії в галузі вивчення всесвітньої історії. Серед них основне місце посідають:

- Брак джерельної бази та відповідного методологічного забезпечення, з огляду на місцезнаходження основних дослідницьких центрів, починаючи ще з радянських часів, у Москві (наприклад, з історії Стародавнього Сходу та Середніх віків);
- Спадкоємний зв'язок сучасної української історіографії з радянською історичною наукою, згідно якого, на фоні спроб застосування методології цивілізаційного підходу, надто різкого розриву з традицією формаційної теорії не відбулося;
- Відсутність з боку держави належної фінансової підтримки історичних досліджень чисто наукової проблематики, тобто таких, що не несуть якоїсь практичної, окрім суто наукової, значимості для української держави (наприклад, в таких галузях історичної науки як вітчизняна орієнталістика (історія Стародавнього Сходу) та медієвістика (історія Середньовіччя));
- Проголошення на офіційному державному рівні курсу України на євроінтеграцію, що викликало, з одного боку, об'єктивну потребу відповідних наукових досліджень у галузі окциденталістики (вивчення історії Західної Європи, яка ототожнюється з Європейською цивілізацією), а з іншого – призвело до таких негативних наслідків, як надмірна “євроінтеграційна” ідеологізація та політизація історичної науки, що, на відміну від радянського минулого, має переважно неофіційний, прихований та негласний характер;
- Зустрічна відповідна діяльність Європейського Союзу, спрямована на поширення, з одного боку, власних західних цивілізаційних цінностей під виглядом “загальнолюдських”, а, з іншого, на створення ілюзії “європейськості” в країнах, які соціокультурно відрізняються від Західної Європи, проте знаходяться в її сфері впливу. Головним засобом досягнення цієї мети в Україні є проведення широкої “наукової кампанії” по обґрунтуванню євроінтеграційного курсу як єдиного шляху до цивілізації та цивілізаційних цінностей, у відповідності з чим Україні, яка прагне

будь-що набути членства в ЄС, надаються відповідні рекомендації (наприклад, рішення Парламентської асамблеї Ради Європи від 22 січня 1996 р. рекомендувати національним міністерствам включити в програми викладання курси, пов'язані з відтворенням процесу формування європейської ідентичності, Болонський процес як відповідність “європейським” стандартам освіти тощо);

На основі означених чинників можливо визначити характерні риси використання цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії в дослідженнях із всесвітньої історії. Серед них:

- Практично повний пріоритет євроінтеграційної парадигми, що проявляється як у майже одностайному визнанні вітчизняними науковцями прогресивності Європейської цивілізації, так і в підтримці ідеї про європейську цивілізаційну ідентичність України (наприклад, віднесення її до штучно створеного простору Центрально-Східної Європи);
- Зосередження основних досліджень із всесвітньої історії переважно в столиці (наприклад, автори єдиних в Україні підручників з історії Стародавнього Сходу та Середніх віків – це професори Київського національного університету імені Тараса Шевченка) і, натомість, тенденція до “периферизації” інших університетських центрів та “перепрофілювання” їх в установи звичайного викладацького характеру, що не передбачають якоїсь фундаментальної науково-дослідної роботи, окрім краєзнавчих або, принаймні, регіональних студій;
- Майже повна відсутність спеціальних робіт, які були б присвячені розробці альтернативних до формаційної теорії напрямків методології дослідження всесвітньої історії. Наприклад, за словами єдиного вітчизняного історика, який ґрунтовно займається висвітленням наукових методів французької історичної школи “Анналів” Л.В. Таран, в жодному з трьох Київських історичних інститутів НАН України – Інституті історії України, Інституті археології, Інституті політології та національних відносин (сучасний Інститут політичних і етнонаціональних досліджень – авт.) – немає відділу з теорії та методології історії²²⁹;

²²⁹ Таран Л.В. Школа “Анналів”, сучасні підходи в історичній науці / Л.В. Таран // Категоріальний апарат історичної науки: Харківський історіографічний збірник. – Х., 2000. – Вип. 4. – С. 38.

- Неготовність переважної більшості вітчизняних істориків відійти від усталених формаційних методологічних позицій, з огляду на традиційність та звичність їхнього застосування. У відповідності до цього, використання цивілізаційного підходу здійснюється поряд з елементами теорії формацій, причому або відкрито, на що вказує в роботі і сам дослідник, або приховано, попри декларування дотримання цивілізаційної методології;
- Використання саме тих елементів цивілізаційного підходу, які не суперечать формаційній теорії та можуть застосовуватись разом із нею в рамках певного методологічного синтезу (наприклад, теорія модернізації, найбільш загальне визначення поняття цивілізації як наступного за первісністю етапу суспільного розвитку, поняття єдиної людської чи світової цивілізації тощо);
- Суб'єктивний характер використання поняття цивілізації вітчизняними дослідниками в залежності від власної інтерпретації, уподобань та взагалі сприйняття цивілізаційної методології, з огляду на що воно набуває переважно “інструментального” змісту, який має смисл лише в рамках конкретного дослідження;
- Прагматичний характер дослідження Нового та Новітнього періодів всесвітньої історії, який проявляється у прагненні до їх висвітлення виключно через співставлення з майбутніми перспективами для України;
- Пріоритетність та відповідна масовість досліджень, темою яких виступають глобалістичні, геополітичні та євроінтеграційні орієнтації України та, натомість, фактичний “розвал” таких фундаментальних галузей вітчизняної історичної науки як орієнталістика, медієвістика, теорія та методологія історії, перетворення історіографії на “біографістику” тощо;
- Різке розходження кількісних показників досліджень по різних темах всесвітньої історії: наприклад, їхня обмаль з проблем Давньої та Середньовічної історії на противагу кількісному зростанню у вивченні Нового та, особливо, Новітнього періодів, з висвітлення яких і починається, як правило, обґрунтування європейського шляху України.

Аналіз кількісної різнонаправленості праць вітчизняних істориків у галузі всесвітньої історії засвідчує, що темою більшості з них виступає обґрунтування або європейської сутності України, або її євроінтеграційного курсу. Відповідно до цього, можна зробити висновок про сучасну тенденцію до, по суті, утилітарного, за

аналогією до радянських часів, використання вітчизняних досліджень із всесвітньої історії задля наукового обґрунтування головного політичного мейнстріму – євроінтеграції.

В той час єдиною концепцією, в якій зроблено спробу відобразити цивілізаційну унікальність України є концепція української цивілізації М.І. Михальченка. Її ідеї лягли в основу написання “Цивілізаційної історії України” М.Є. Гореловим, О.П. Моцею та О.О. Рафальським. Проте в широкому загалі переважна більшість вітчизняних істориків, на жаль, не надає серйозного значення ідеї про цивілізаційну самобутність України, натомість залишаючи цю сферу наукових досліджень для різних історичних містифікацій.

ВИСНОВКИ

В сучасний період розвитку української історіографії найбільш актуальними в дослідницькому плані постають теми, що довгий час замовчувались або були піддані фальсифікації за радянських часів. Потреба їх осмислення з точки зору нових методологічних позицій і зумовила собою застосування цивілізаційного підходу на противагу традиційній їх інтерпретації в світлі теорії формацій.

Процес відмежування від традицій радянської історіографії (теорії формацій) та початок використання альтернативного до неї цивілізаційного підходу тісно пов'язані з політичним процесом входження Україною в добу своєї Незалежності. Це й обумовило те, що і подальший розвиток цивілізаційного підходу вже в умовах сучасної української історіографії здійснюється під безпосереднім впливом як зовнішньо-, так і внутрішньополітичних процесів. Позначені вони, насамперед, розширенням Європейського Союзу, складними взаємовідносинами з Росією та пошуками Україною власної як геополітичної, так і цивілізаційної орієнтації.

Відображенням євроінтеграційних прагнень України стало поширення впливу євроінтеграційної парадигми в процесі використання цивілізаційного підходу, причому як у дослідженнях з української, так і всесвітньої історії. Підґрунтям цього виступили, з одного боку, мета якомога швидшого розриву з радянським минулим та Росією, яка, фактично, й ідентифікувалася з цим минулим через міф “про трьох братніх народів”, а, з іншого, політика розширення Європейського Союзу та офіційне проголошення Україною курсу на євроінтеграцію.

Поряд з цим, ідея європейської ідентичності України, претендуючи на роль новітнього національного історичного міфу, закономірно стикається з проблемою співвідношення з провідною в українській історіографії національно-державницькою парадигмою, яка, сформувавши ще на початку ХХ ст. єдиний національний гранднатив, відповідно і мала до цього часу всі права на монопольне формування національної історичної свідомості. Однак виходячи з того, що для обґрунтування процесу євроінтеграції найбільш прийнятним виступає цивілізаційний підхід, пріоритет у цій дилемі було віддано йому. Насамперед, цивілізаційний підхід має більші евристичні можливості в плані співвіднесення національної держави як із сучасною глобальною історією, так і з історією певної

цивілізації, наприклад, європейської, інформаційної тощо. В той час основною функцією національно-державницької парадигми, в контексті використання цивілізаційного підходу, стало “постачання” тих чи інших виділених в її рамках подій чи періодів української історії (Київська Русь, Переяславська рада, національно-визвольні змагання початку ХХ ст. тощо). Таким чином національно-державницька парадигма окреслює рамками схеми національного гранднративу певний простір для використання цивілізаційного підходу до історії України, звідки цивілізаційний підхід набуває характеристик практичного методологічного інструменту до осмислення конкретних історичних подій та періодів історії України.

Альтернативним до євроінтеграційної парадигми є використання цивілізаційного підходу для обґрунтування цивілізаційної самобутності України. Проте, з огляду на поширення в його контексті історичної міфології, белетристики, а то й взагалі історичних фальсифікацій, що спрямовано, перш за все, на його пряму дискредитацію як наукового напрямку, цей підхід є найменш розробленим в сучасній українській історіографії.

За підсумками проведеного дослідження можна зробити наступні висновки:

- Аналіз стану наукової розробки проблеми засвідчує, що, не зважаючи на значну кількість робіт, які репрезентують своїм змістом аналіз окремих концепцій цивілізаційного підходу або його безпосереднє використання, праці, які б комплексно і системно розкривали процес його історіографічного розвитку в сучасній українській історичній науці є практично відсутніми. Основною характеристикою наявної джерельної бази є її міждисциплінарний характер, де поряд з історіографічними джерелами присутні праці прикладного історичного характеру з культурології, історіософії, політології, соціології тощо, які відіграють у дослідженні допоміжну функцію. Обумовлено це як міждисциплінарністю самої теми роботи, де вивчення цивілізаційного підходу знаходиться на стикові багатьох суміжних до історичної науки соціо-гуманітарних дисциплін, так і сучасними тенденціями розвитку як світової, так і української історіографії.
- В рамках розробленої історіографічної моделі визначено найзагальніші фактори становлення цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії. Проведений з їх урахуванням аналіз історіографічних джерел дозволяє виділити загальні риси

практичного використання цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії. Серед них:

- використання поняття єдиної загальнолюдської або світової цивілізації;
 - використання стадіального визначення цивілізації (діахронний зріз цивілізаційного процесу – наприклад, постіндустріальна цивілізація, інформаційна цивілізація тощо);
 - використання поняття локальних цивілізацій (компаративістський підхід, де виділяються локальні цивілізації та культури, наприклад, Антична, Західна, Європейська тощо);
 - комплексне розуміння цивілізації французької історичної школи “Анналів” (структурний аналіз цивілізації);
 - використання прийнятого в рамках теорії формацій найбільш загального визначення поняття цивілізації як наступного за первісністю (варварством) етапу суспільного розвитку;
 - використання елементів теорії формацій (наприклад, загальної лінійно-поступальної схеми розвитку історії, формаційної періодизації, поняття економічного базису тощо) з огляду на що цивілізаційний підхід набуває характеристик цивілізаційно-формаційного;
 - використання спільно з поняттям цивілізації і поняття культури, або як тотожного, або як протилежного йому за змістом;
 - поєднання цивілізаційного підходу з елементами теорії глобалістики та геополітичних студій;
 - застосування в ході цивілізаційного аналізу культурологічних та політологічних методів;
 - увага в контексті аналізу цивілізаційної структури до таких чинників як культура, ментальність, роль особистості тощо;
 - акцентування уваги на першорядній ролі культури та релігії в цивілізаційній структурі, з огляду на що цивілізаційний підхід набуває характеристик соціокультурного.
- Надзвичайно важливу роль у розвиткові цивілізаційного підходу відіграє сучасна історіографічна ситуація в українській історичній науці. Її вплив надає вітчизняним варіантам цивілізаційного підходу таких рис як:
 - використання елементів національно-державницької парадигми, наприклад, понять “етнос”, “народ”, “нація”, “держава” тощо;
 - використання схеми національного гранднративу;

– вплив зовнішньо- і внутрішньополітичних процесів в Україні на розробку цивілізаційного підходу та тенденція до переведення його в сферу нормативної історіографії;

– широке використання євроінтеграційної парадигми як напрямку обґрунтування європейської ідентичності України.

- Найбільший пласт досліджень вітчизняних істориків, в контексті вивчення Давнього періоду української історії, присвячений періодові енеоліту, де особливе місце, з точки зору застосування цивілізаційного підходу, посідає історичний феномен Трипілля. В його інтерпретації виділяються, як основні, два підходи. У першому з них, що має свої витoki з радянської історіографічної традиції, Трипілля постає як типова енеолітична археологічна культура, особливостями якої виступають наявність порівняно великого ареалу поширення, а також матеріальна та духовна розвинутість. Натомість прибічники другого підходу окреслюють історичний феномен Трипілля як утворення цивілізаційного або протоцивілізаційного типу. Причому, не дивлячись на свою різноплановість, підґрунтям і першого, і другого підходу до інтерпретації історичного феномену Трипілля (і як культури, і як цивілізації або протоцивілізації) виступає одна й та ж методологічна основа, де поняття цивілізації постає в рамках визначення, поданого ще Л. Морганом та Ф. Енгельсом – як етап суспільного розвитку, який приходить на зміну первісності (варварству), критеріями чого виступають елементи так званої “цивілізаційної тріади” – наявність міст (протоміст), писемності (протописемності) та державності (протодержавності).

Основною темою досліджень Середньовічного періоду української історії, в яких використовується цивілізаційний підхід, виступає вивчення історичного розвитку Київської Русі. Тут, порівняно з традиційним для радянської історіографії визначенням її як першої східнослов'янської або Давньоруської держави, що подекуди й сьогодні зустрічається в підручниках чи навчальних посібниках, можна виділити кілька основних напрямків, які сформувалися під впливом методологічних переорієнтацій, викликаних застосуванням цивілізаційного підходу. Згідно них Київська Русь постає або в межах Слов'янської чи Східно-Православної цивілізації, або як складова Європейської цивілізації, або як зовсім окреме цивілізаційне утворення локального характеру. Причому саме напрямок європейської ідентифікації Києво-руського періоду української історії відзначається наразі найбільш

інтенсивним розвитком. В той час спільною рисою цих напрямків є співвіднесення цивілізаційного підходу з національно-державницькою парадигмою, де, згідно схеми національного гранднарративу, Київська Русь постає першою праукраїнською державою.

В Ранньомодерному періоді історії України в якості основної теми, до якої застосовується цивілізаційний підхід, виступає дослідження цивілізаційної ідентичності українського козацтва. В розробці цього питання можна виділити два основні напрямки. Перший з них пов'язаний з обґрунтуванням ідентифікації українського козацтва як невід'ємної складової історичного розвитку Європейської цивілізації, де воно виступає як вітчизняний аналог середньовічних європейських орденів. Також підставою до визначення європейської цивілізаційної ідентичності українського козацтва постає його географічна локалізація на Східній окраїні Степового (Великого) Кордону Європейської цивілізації в руслі концепції “фронтір-студій”. Основою другого напрямку виступають спроби визначення українського козацтва як унікального історичного феномену, що має свою власну цивілізаційну специфіку в контексті розвитку української історії. Проте і тут вченим, які працюють над розробкою цього напрямку, не вдалося уникнути ототожнень з ходом історії Європейської цивілізації.

Вузловою точкою історії України періоду Нового часу, до якої найбільш повно застосовується цивілізаційний підхід, стала подія Переяславської ради. Фальсифікація цієї теми за радянських часів викликала вже в сучасній українській історіографії широкий інтерес та актуальність свого нового прочитання, де історичний вибір України 1654 року постає як вибір цивілізаційної орієнтації. В цьому контексті виділяються, як основні, два напрямки, розбіжності між якими пов'язані, переважно, з оцінкою впливу цієї події на подальший хід української історії. Згідно першого напрямку, який є традиційним ще з часів радянської історіографії, Переяславська рада постає як знакова подія, що докорінно вплинула на весь історичний розвиток як України і Росії, так і всієї Східної Європи загалом. Натомість другий напрямок, основою якого виступає сприйняття європейської ідентичності України, спрямований на більш критичне тлумачення Переяслава. В його рамках Переяславська рада постає як “нонсенс” української історії, тобто подія, яка, маючи історично неприродний характер, вирвала Україну з Європейської цивілізації,

ставши тим самим на заваді її європейській історичній еволюції. З іншого боку, спільною рисою, яка об'єднує обидва ці напрямки є практично одностайне визнання негативного в цивілізаційному плані впливу Переяславської ради на весь подальший хід української історії та, на противагу цьому, позитивний її характер для подальшого історичного розвитку Росії.

В рамках періоду Новітньої історії України основною подією, в дослідженні якої найбільш широко використовується цивілізаційний підхід, виступають національно-визвольні змагання початку ХХ ст. Провідним методологічним підґрунтям до їх нового осмислення, що має на меті охоплення якомога більшого числа факторів, які вплинули на їх хід та наслідки щодо подальшого розвитку української історії, виступає поєднання цивілізаційного підходу та елементів теорії формацій в межах синтетичної моделі цивілізаційно-формаційного підходу.

Осмислення цивілізаційної сутності Радянського Союзу стало поки що предметом дослідження лише в історіософському аспекті. Проте й тут намітились два основні напрямки, один з яких передбачає інтерпретацію СРСР як радянської цивілізації, в той час як інший вказує на відсутність у Радянського Союзу будь-яких цивілізаційних ознак.

- Особливої актуальності в сучасній українській історіографії набуло визначення цивілізаційної ідентичності України. Головними тенденціями, які склали підґрунтя до формування дослідницьких напрямків цієї лінії застосування цивілізаційного підходу, стали, з одного боку, прагнення до якомога швидшого усунення радянської історіографічної традиції акцентування уваги на тісному взаємозв'язку української історії з російською в рамках загальної історії СРСР, а з іншого – паралельний цьому процес європейської інтеграції України та відповідна потреба його наукового обґрунтування. Згідно цього, історіографічне позиціонування України як складової такої цивілізації, що соціокультурно співпадає з Росією, являє собою серед наявних праць українських вчених швидше виняток, проте, навіть і тут вже не Росія, а саме Україна постає її цивілізаційним центром. Найбільш широкого поширення в сучасній українській історіографії набув напрямок обґрунтування європейської ідентичності України, в якому виділяються три основні варіанти: Україна як безпосередня складова Європейської цивілізації; концепція Серединної або Центрально-Східної Європи; концепція

“фронтир-студій”, де Україна постає як східна частина Великого Степового кордону Європейської цивілізації. Іншою лінією визначення цивілізаційної ідентичності України є її розгляд в рамках цивілізаційних координат Сходу і Заходу, де вона постає або як маргінальна перехідна територія між Сходом і Заходом; або як центр взаємодії Східних і Західних цивілізаційних впливів, що виступають діалектичним рушієм її історії; або як унікальна цивілізація, що постала в результаті синтезу соціокультурних впливів Сходу і Заходу. Причому найбільш популяризованою тут виступає концепція маргінального, перехідного статусу України, в той час як спроби окреслення її унікальної цивілізаційної сутності піддаються широкій історичній міфологізації та дискредитації. З огляду на це, лише незначна частина вітчизняних істориків дотримується концепції самобутньої української цивілізації, де Україні відводиться особливе соціокультурне місце на сучасному етапі розвитку світової історії. Проте слід відзначити, що об’єднання національного і цивілізаційного вимірів, наприклад, в контексті визначення цивілізаційної ідентичності України, відповідає сучасним тенденціям осмислення історичної реальності, результатом чого став відхід від абсолютного визначення поняття цивілізації до акцентування уваги на його інструментальній функції.

- Провідними напрямками Давнього періоду всесвітньої історії, в розробці яких широко використовується цивілізаційний підхід є історія Стародавнього Сходу (орієталістика), амеріндологія (індіаністика) та Антична історія (історія Стародавньої Греції та Риму). Характерною рисою застосування тут цивілізаційного підходу стало використання найбільш загального визначення поняття цивілізації, яке було запропоноване свого часу ще Л. Морганом і Ф. Енгельсом. Згідно нього, цивілізація являє собою етап суспільного розвитку, що приходить на зміну первісності (варварству), критеріями чого виступають елементи так званої “цивілізаційної тріади” – наявність міст, писемності та державності.

В такому ж загальному змісті постає поняття цивілізації і в розробці вітчизняного напрямку медієвістики, де, поряд з цим, широко використовуються також елементи теорії формацій та методологічні здобутки у цій галузі французької історичної школи “Анналів”. Важливим досягненням вітчизняних істориків стала розробка на основі використання цивілізаційного підходу таких

нових напрямків як історія Середньовічного Сходу та візантиністика (історія Візантійської цивілізації).

Порівняно з вивченням Давнього та Середньовічного періодів, найбільша кількість досліджень вітчизняних науковців, в яких використовується цивілізаційний підхід, присвячена осмисленню процесу становлення сучасного світу, підвалини якого почали формуватись у Нову епоху та отримали свій подальший розвиток у Новітній період світової історії. Основними напрямками тут виступають розробка теорії модернізації, концепцій сучасного постіндустріального суспільства та інформаційної цивілізації. Пріоритет саме цих напрямків зумовлений, перш за все, їх принциповою подібністю та можливістю методологічного поєднання з елементами теорії формацій, головним підґрунтям чого виступає спільне стадіальне бачення розвитку історії. Також їх спільною рисою використання в сучасній вітчизняній історичній науці є прагнення співвіднести події всесвітньої історії з особливостями поступу української історії.

В цьому ж контексті безпосереднього співвідношення з українськими історичними реаліями започаткований і напрямок глобалістики – наукової дисципліни, предметом вивчення якої виступає сучасне явище глобалізації.

Поєднання геополітичних студій і цивілізаційного підходу, поряд з проголошенням Україною курсу на євроінтеграцію, стало підґрунтям до формування в українській історичній науці напрямку окциденталістики, предметом дослідження якої виступає історія Західної Європи, яка ототожнюється з Європейською цивілізацією. Найбільшого поширення в цьому напрямку набула концепція Центрально-Східної Європи, що зумовлено, насамперед, географічною близькістю цього європейського регіону до України.

Узагальнюючи здобуті результати, можна вказати на те, що цивілізаційний підхід в сучасній українській історіографії відіграє роль практичного методологічного інструменту, застосування якого відбувається переважно в руслі євроінтеграційної парадигми, яка в світлі зовнішньополітичного курсу України на вступ до Європейського Союзу, виступає наразі серед вітчизняних істориків як провідна.

- Виходячи з результатів проведеного дослідження, перспективи подальшого використання цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії необхідно пов'язати з:

- відходом від надмірної політизації та адміністрування історичної науки, що надасть більших можливостей для творчого розвитку різноманітних методологічних напрямків, включаючи урізноманітнення використання і самої теорії цивілізацій;
- акцентуванням уваги на розробці сфери методології вітчизняних історичних досліджень, яка відіграє фундаментальну роль у творенні векторів подальшого розвитку національного історіографічного процесу;
- звільненням історичних досліджень від сучасних ідеологічних нашарувань;
- зверненням до соціокультурної специфіки національного історіографічного процесу, що пов'язано з потребою пошуку відповідного синтезу його фундаментальних засад з основними напрямками розвитку сучасної світової історіографії;
- потребою формування власних варіантів теорії цивілізацій, де відправною точкою аналізу сучасного цивілізаційного різноманіття має стати Україна та її власна соціокультурна специфіка. Основою в цьому повинно стати вироблення власних авторських підходів до поняття цивілізації, плюралістичний характер визначення якого закладений у самому цивілізаційному підході до історії.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД: МИНУЛЕ ЧИ МАЙБУТНЄ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ?

Які існують методологічні напрямки дослідження історії в сучасній українській історіографії? Навряд чи можна дати вичерпну відповідь на це питання. Причиною цьому – майже повна відсутність ґрунтовних робіт, темою яких були б ті чи інші питання методології історичного дослідження або теоретичної історіографії. В той час зрозуміло, що без розробки цих фундаментальних галузей історичної науки будь-який її поступ у майбутнє є приреченим, адже саме вони і задають вектори її подальшого розвитку.

Порівнювати для прикладу широту методологічних розробок західної та сучасної української історіографії завчасно є справою невдячною. Різноманіття західних концепцій різко контрастує з монотонністю вітчизняного історіографічного горизонту. А поряд з тим сучасна глобалізація висуває перед українськими істориками все нові й нові вимоги до осмислення всесвітньо-історичного процесу, де головним питанням постає вже не розкриття його знеособлених законів, а, натомість, визначення напрямків його подальшого розвитку як по відношенню до України, так і людства в цілому.

Найбільш повно цим вимогам відповідає цивілізаційний підхід, так широко вживаний сьогодні західною історіографією в ході вивчення та прогнозування подальшого ходу глобалізаційних процесів. Поряд з цим впадає в очі практично повна відсутність історіографічних досліджень стану розробки цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії, адже пік його популярності, який припадає на початок 90-х років ХХ століття, залишився позаду. Саме в цей час стався розрив з перевантаженою ідеологічним наповненням формаційною теорією радянського зразка, зумовивши тим самим потребу пошуку адекватної їй методологічної заміни.

Прихильне ставлення вітчизняних науковців до теорії цивілізацій у період “пострадянської” реконструкції української історіографії початку 1990-х років пояснюється тим, що вона а) як і теорія формацій давала цілісне уявлення про хід всесвітньо-історичного процесу від давнини до сучасності; б) завдяки поняттям полілінійності історичного розвитку та культурно-цивілізаційної дискретності світової історії давала змогу позбутися моністичного

бачення історичного руху, тим самим складаючи найбільш прийнятну альтернативу формаційній теорії.

Проте, не дивлячись на досить широке зацікавлення практичним використанням цивілізаційного підходу, розвиток його теоретичного підґрунтя, подібний за ґрунтовністю роботам Ю.В. Павленка та І.В. Бойченка, пішов далі на спад.

Зі сфери осягнення загальноісторичних процесів, цивілізаційний підхід в роботах українських істориків початку ХХІ століття почав зміщуватись у сферу прикладної методології вивчення окремих студій з історії України та всесвітньої історії, втрачаючи тим самим свій історіософський потенціал.

На сьогоднішній момент практично повна відсутність нових теоретико-методологічних розробок цивілізаційної теорії призвела до того, що вона перетворилась із “цивілізаційної методології” на “цивілізаційну термінологію”. Адже досить часто саме поняття цивілізації використовується нині просто як данина моді, без будь-якого свого наукового обґрунтування. Наприклад, досить важко встановити, який конкретний зміст мають такі найбільш широко вживані сьогодні і в науці, і в політиці поняття як “європейська” чи “світова” цивілізація, “європейські” чи “цивілізаційні” цінності людства тощо.

Оглядаючи двадцятирічний розвиток цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії, необхідно відмітити його низхідний характер – від зацікавленості у 1990-х до, у кращому випадку, формального застосування в 2011-му. Виникає питання, чим же викликане таке нехтування цією ще досить новою і не вповні осмисленою та опрацьованою в українській історіографії методологією?

Відповідь на це питання пов'язана з розкриттям основних складностей на шляху концептуального сприйняття цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії. Серед них часто вказують на:

А) Різноманіття цивілізаційних концепцій.

На відміну від вивіреної лінійної стрункості формаційної теорії, особливо в її радянському варіанті, існує кілька провідних концепцій цивілізаційного підходу – М.Я. Данилевського, О. Шпенглера, А.Дж. Тойнбі, французької історичної школи “Анналів”, сучасні модернізаційні моделі “стадій економічного росту” В. Ростоу, “постіндустріального суспільства (цивілізації)” Д. Белла та

Д. Гільберта, “надіндустріальної цивілізації” А. Тоффлера, “технотронної цивілізації” З. Бжезінського, “інформаційної цивілізації” М. Маклюена й Е. Масуди тощо. Причому кожна з цих побудов виходить з різних тлумачень цивілізації, залишаючись проте в рамках цивілізаційної парадигми осягнення світової історії. Наприклад, А.Дж. Тойнбі віддає перевагу локальним цивілізаціям, відкидаючи поняття єдиної світової. Натомість представники новітніх модернізаційних схем виходять з єдності людської цивілізації, використовуючи в своїх роботах модель її стадіального розвитку від доаграрної до сучасної постіндустріальної / інформаційної стадій. Підґрунтям до такої відмінності всіх цивілізаційних концепцій виступає авторська індивідуальність визначення ключового поняття цивілізації.

Б) Багатозначність поняття цивілізації.

У порівнянні з більш-менш усталеним визначенням суспільно-економічної формації, відсутність єдиного визначення цивілізації часто вважається за ознаку відсутності наукової точності цього поняття. Найбільш ґрунтовно провідні варіанти його значення викладено в роботах Б.С. Єрасова, де вчений узагальнив їх у межах двох паралельних напрямків. Один з них – комплексний матеріалістичний підхід, в основі якого економіка та спосіб господарювання, інший – культурно-історична школа, де пріоритет віддано культурним та духовним чинникам²³⁰.

Як правило взаємозв’язок між поняттям цивілізації й тою чи іншою сферою людської діяльності (економікою, культурою тощо), яка покладена в основу його визначення, тлумачиться за критерієм тотожності теорії до реальності. Вкорінене навіть на підсвідомому рівні таке сприйняття впливає з установки на те, що наочна єдність оточуючого світу повинна мати і своє єдине істинне визначення. Зрозуміло, що це свідчить аж зовсім не на користь різноманіття цивілізаційних бачень історії, з чого випливає наступна причина неприйняття цивілізаційного підходу.

В) Питання про об’єктивну реальність цивілізацій.

Характерними для цієї лінії критики є слова відомого французького соціолога Р. Арона про те, що “проблема полягає в

²³⁰ Єрасов Б.С. Цивілізації: Универсалии и самобытность / Борис Сергеевич Єрасов; [отв. ред. Н.Н. Зарубина]. – М.: Наука, 2002. – С. 12 – 39, 48 – 85; Його ж. Єрасов Б.С. Цивілізація: смысл слова и определение термина / Б.С. Єрасов // Цивілізації. Вып. 4. – М.: МАЛП, 1997. – С. 169 – 187.

неможливості дати однозначну відповідь, існують цивілізації чи ні, адже їх можна розглядати або як історичну реальність, або як історичну химеру”²³¹.

У порівнянні з конкретністю поняття держави, яка обмежена вповні реальними політичними кордонами, цивілізація заздальгідь являє собою продукт творчої абстракції історика. А це, в свою чергу, впливає не на користь поширення цивілізаційного підходу, особливо враховуючи негативне ставлення до “суб’єктивного” чинника в історичному пізнанні в сьогоднішній українській історичній науці, де ще й досі в історичних працях наголошується на власній “об’єктивності” дослідження. Тому вчений, як правило за допомогою включення до її складу держав, етносів, культур, економічних укладів тощо прагне будь-що “заземлити” поняття цивілізації, втиснувши його в якісь більш-менш осяжні рамки.

Проблема вирішення перерахованих вище складностей засвоєння цивілізаційного підходу полягає в тому, що кожна з них, будучи суперечністю з точки зору будь-якої теорії протилежної до цивілізаційної (наприклад, формаційної), в той же час може тлумачитися як позитивна якість в рамках теорії, яка є спорідненою з цивілізаційною (наприклад, культурологічної). Так, різноманіття цивілізаційних концепцій може тлумачитися як позитивний момент, що відображає нелінійність цивілізаційної теорії. Поряд з цим, багатозначність поняття цивілізації, на думку ряду вітчизняних істориків, закладена в самому цивілізаційному розумінні історії і покликана, насамперед, протистояти спробам його абсолютизувати, тим самим знову повторивши спробу видати певну макроконцепцію за єдино правильну теорію цивілізаційного розвитку²³².

Прикметно, що питання про реальність цивілізацій виникає тільки тоді, коли поняття держави і цивілізації порівнюються між собою як однопорядкові. Проте, як вказував свого часу ще А.Дж. Тойнбі, між ними існує не тільки кількісна (просторово-

²³¹ Aron R. L’histoire et ses interpretations. Entretiens autour de A. Toynbee sous la dir. – Paris, 1961. – P. 42.

²³² Бурдо Н.Б. Трипілля як феномен цивілізаційного процесу в історії Давньої Європи / Н.Б. Бурдо // Мат. та досл. з археології Східної України. Від неоліту до кіммерійців: [зб. наук. пр.]; за ред. С.М. Санжарова. – Вип. 7. – Луганськ, 2007. – С. 36; Склярєнко Д. Цивілізація // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: [навч. посіб.] / [голов. ред. В.М. Литвин]. – К.: Вища школа, 2002. – С. 406 – 408.

часова), але й якісна відмінність. За словами британського мислителя, цивілізації є невидимими (умосяжними), з огляду на свою духовну сутність, проте можуть бути досягнені як найменші поля історичного дослідження. В цьому можна переконатися реконструюючи історію будь-якої окремої національної держави, що ставить перед проблемою розширення просторових меж дослідження та сходження на вищий, ніж держава, рівень абстрагування, яким є рівень цивілізації, до якої вона належить²³³. З іншого боку, реальність цивілізацій підтверджується наочним спостереженням ходу та наслідків сучасної глобалізації, де підґрунтям до об'єднання країн виступають спільні цивілізаційні цінності, в той час як різні цивілізаційна ідентичність стає передумовою культурної, політичної та, подекуди, військової конфронтації (С. Хантінгтон).

Таким чином, критика цивілізаційного підходу з точки зору відмінної від нього методології (так звана “міжконцептуальна критика”) не передбачає якої б то не було конструктивності. Вона так і залишиться критикою, де кожен залишиться із своєю власною думкою, яка відповідає його власним методологічним позиціям. Яскравим прикладом цього виступає, наприклад, західна та радянська тойнбіана. В той час для того, щоб дістатися суті відповіді на питання про адекватність цивілізаційного підходу до вимог методології сучасного історичного дослідження, необхідно зійти на більш загальний рівень філософії науки.

Насамперед треба згадати, що наука, як і будь-яка інша людська діяльність, теж є змінним історичним явищем. Неспростовне доведення цього викладено в роботах Т. Куна, І. Лакатоса, П. Фейєрабенда тощо ще в середині ХХ століття. З тих пір змінилася не тільки наукова картина світу, але й саме поняття науки та наукової діяльності. На зміну класичній науці прийшла неокласична, потім неокласична та постнеокласична.

Головними підвалинами класичної науки є поняття незалежної від суб'єкта пізнання об'єктивної реальності, причинно-наслідковий автоматизм, фундаменталізм як поняття про непорушний центр-базис реальності (наприклад, поняття базису та надбудови в теорії формацій), спрямованість на єдину абсолютну неспростовну істину, постулювання “дзеркальної” відповідності знання до дійсності тощо.

²³³ Тойнби А.Дж. Постижение истории: [сборник] / Тойнби Арнольд Джозеф / [пер. с англ. А.Е. Жаркова]. – М.: Прогресс, 1991. – С. 21 – 42.

Ера класичної науки закінчилася на початку ХХ століття. Причому від її принципів некласику відділяють не тільки методологічні відмінності, але й світоглядний та загальнокультурний бар'єри²³⁴. Хронологічно цивілізаційний підхід відноситься саме до цього часу, являючи собою типово некласичну концепцію історії. В той час теорія формацій, особливо в первинній редакції К. Маркса та Ф. Енгельса, несе на собі відбиток образу класичної науки.

Тут слід, однак, застерегти від думки про неадекватність чи застарілість теорії формацій, про що так часто декларувалося в 1990-х роках, та й сьогодні подекуди вважається за “правило хорошого тону” ще раз “штовхнути вбитого лева”. Неадекватним є не формаційне бачення історії, а неприйнятною є монополізація, а тим більше ідеологізація, будь-якої наукової теорії, що рано чи пізно призводить до її перетворення на “служницю політики”. В той час теорія формацій, як і теорія цивілізацій, – це, фактично, дві існуючі на даний час глобальні візії історичного руху. І кожного разу, коли дослідник починає осмислювати розвиток світової історії в усій її історіософській цілісності, він обов'язково приходять до використання або формаційної теорії, або цивілізаційного підходу, або, що найбільш імовірно, їхньої комбінації.

Підґрунтям до появи цивілізаційного осмислення історії стали такі установки некласичної науки як можливість абстрактного моделювання історичної реальності, підкреслення ролі творчої свідомості історика в ході осмислення та побудови відповідної власному розумінню моделі історичного розвитку, принцип нелінійності історичного руху, та вимога радикального усунення будь-якого монополізму з концептуальної сфери, навіть у визначенні самого поняття цивілізації.

Усвідомлення відмінностей між етапами історії науки веде до висновку про те, що критика цивілізаційної теорії ведеться, зазвичай, з позицій класичної науки. Цивілізаційному підходові, який має всі риси некласики, висуваються вимоги класичної науки, що заздалегідь приречено на поразку і непорозуміння. Сюди відносяться і вказівки на концептуальне різноманіття цивілізаційного осмислення історії та багатозначність поняття цивілізації і, найголовніше, вимоги до наочного переконання (на зразок чітких державних кордонів) в об'єктивності існування цивілізацій. Зрозуміло, що в рамках

²³⁴ Див.: Философия науки: [учеб. пособие для вузов] / [под. ред. С.А. Лебедева]. – М.: Академический Проект; Альма Матер, 2007. – С. 78 – 128.

некласичної науки зазначені пункти не являють собою суперечностей, а, натомість, виступають її природними ознаками.

Таким чином, складності поширення цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії пов'язані, перш за все, з тим, що вона ще й досі перебуває в полоні принципів класичної науки, причому ще й обтяжених “позитивістською точкою зору”, яка дісталася у спадок з часів радянської історичної науки. Яскраво свідчать про це численні декларації вимог безсторонності та об'єктивності дослідження історії, вимога усунення “суб'єктивності” з історичного пізнання, де історик має відігравати роль “дзеркала”, яке “об'єктивно” відображає неспотворені власною суб'єктивністю історичні події. Зрозуміло, що в контексті сучасних уявлень про суб'єкт-об'єктні відносини в історичній науці такий підхід представляється реально неможливим²³⁵.

В той час світова наука вступила у свою нову фазу розвитку. Сучасний етап неокласики та постнеокласики висуває перед істориком вже не стільки завдання відкриття “того, що сталося насправді”, з неможливістю чого західна історіографія вже змирилася, а, насамперед, вимогу визначення провідних напрямків світоорієнтування людини в сучасних умовах та їх узгодження з історичним досвідом. Принципом сьогоднішньої науки стає не класичне знання-мета, а знання-засіб, де вчений вже не просто пізнає світ заради відкриття знеособленої істини, а пізнає його для людини і через людину.

Якнайбільш повно цим принципам відповідає цивілізаційне осмислення світової історії – і минулої, і сучасної. Кожна цивілізація має свій більш-менш стійкий напрямок розвитку. Наприклад, у О. Шпенглера це “гештальт” культури, у А.Дж. Тойнбі – стиль цивілізації. Відповідно до цього можна чіткіше визначитися з майбутніми лініями світового розвитку, де кожній цивілізації відповідає свій напрямок.

Високий рівень узагальнення цивілізаційного підходу дозволяє використовувати в його рамках також і таксономічно нижчі поняття держави, народу, етносу. Співвіднесені з тією чи іншою цивілізацією вони позбавляються колишньої атомарної ізольованості у всесвітній

²³⁵ Див.: Яремчук В. Загальний образ минулого України: підходи сучасної української історіографії / В. Яремчук // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми: [колективна монографія]; за ред. Л. Зашкільняка. – Л.: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2004. – С. 76.

історії та пов'язаної з нею непрогнозованості власного історичного руху. Натомість тепер можна спрогнозувати напрямок історичного розвитку будь-якої держави чи народу, адже їхній історичний поступ цілком співвідноситься з напрямком історичного розвитку тієї цивілізації, до якої вони належать. Яскравим прикладом тут виступає явище євроінтеграції. Навряд чи можна зрозуміти його суть, просто перераховуючи держави, які об'єдналися в Європейський Союз. В той час, зовсім інше враження складається, коли застосувати цивілізаційний підхід. Такий вищий рівень узагальнення відразу дозволяє побачити, що держави-члени Євросоюзу – це, як правило, ті країни та народи, яким притаманні соціокультурні цінності Західної цивілізації, що так часто задалегідь видаються за “загальноєвропейські” або “загальнолюдські”.

Така здатність цивілізаційного підходу виявляти лінії розвитку не тільки на рівні поняття цивілізації, але й на рівні понять держави та народу, найбільш повно відповідає сучасним потребам світоорієнтування в складних процесах глобалізації. Виявлення власної цивілізаційної ідентичності дозволяє кожній країні позбутися хаотичності в зовнішньополітичних зв'язках, надавши їм цілком впорядкованого напрямку згідно більш загальних цивілізаційних пріоритетів. Особливо це важливо для впорядкування зовнішньополітичних орієнтацій України, де усвідомлення власної цивілізаційної самобутності нарешті дасть змогу вийти із зачарованого кола “між Сходом і Заходом”.

Підводячи підсумки, можна однозначно стверджувати, що цивілізаційний підхід – це крок вперед сучасної української історіографії, який знаменує собою перехід від ери класичної науки до некласичних моделей осмислення історичного процесу. Перспективність застосування цивілізаційного підходу пов'язана, насамперед, з тими прогностичними можливостями, які він надає в плані світоорієнтування в сучасних світових процесах, що позначені інтенсивною глобалізацією. Він дозволяє вийти за рамки мислення в поняттях держави, розкриваючи більш загальні цивілізаційні основи міждержавної взаємодії на основі усвідомлення власної цивілізаційної ідентичності.

Завдяки найвищому рівню узагальнення, цивілізаційний підхід А) систематизує таксономічно нижчі поняття держави, етносу, народу, культури тощо; Б) пояснює історичні процеси від локальних

(міждержавних) до світових (міжцивілізаційних); В) прогнозує їх результати.

В свою чергу, подальші розробки цивілізаційної теорії в українській історичній науці пов'язані з розвитком дослідницької роботи в галузі теоретичної історіографії та методології історії. На жаль, розвиток цих напрямків наукової діяльності не є наразі пріоритетним в сучасній українській історичній науці. Все менше молодих науковців цікавиться проблемами теорії та методології історичного пізнання, так і залишаючись у звичній канві позитивістського сприйняття історії. Проте зрозуміло, що без наполегливої праці над постійним оновленням та удосконаленням власного методологічного інструментарію, його постійною корекцією відповідно до вимог поточного часу й наявного стану розвитку світової історичної, філософської, філософсько-історичної та історіософської думки будь-який поступ вперед і кожного історика, і історичної науки загалом є приреченим. Опанування передових західних історичних концепцій та створення відповідних їм рівню власних методологічних підходів до осмислення історії – саме в цьому і полягає майбутнє сучасної української історичної науки.

ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

“ЦИВІЛІЗАЦІЯ” І “СОЦІОКУЛЬТУРА”: СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

В українській історичній науці використання цивілізаційного підходу до визначення цивілізаційної ідентичності України традиційно обмежується вибором між Європейською цивілізацією або Росією. Ґрунтується він, з одного боку, на бажанні українських політиків будь-що “прибитися” до якоїсь “цивілізаційної отари”, а з другого – українських науковців будь-що ці наміри “науково” обґрунтувати. Установка на “цивілізаційну орієнтацію” впливає також із вкоріненого віками комплексу меншовартості та тривалого під’імперського існування в статусі колонії чи “меншого брата”. Вилилося це сьогодні у панічний страх заявити про свою українську унікальність на повний голос, побоюючись залишитись в жорстокому глобалізованому світі один на один з такими “цивілізаційними монстрами” як Європа чи Росія. Така позиція і української політики, і української науки, нагадує відомого “премудрого піскаря” з однойменної казки М.Є. Салтикова-Щедріна, який прагнув “прожити життя так, щоб ніхто й не помітив”, зарившись у нору якоїсь “спорідненої” цивілізації та назвавшись, наприклад, “європейцями”, замість українців. Прикметно в цьому плані і те, що сама ідея про цивілізаційну самобутність України піддається в українській (!) же науці або нищівній критиці, або вульгарній міфологізації, відлякуючи українських науковців навіть і від думки про “таке”. В той час концепції Європейської чи Російської цивілізації є досить широко пропагованими і сприймаються як щось “само собою зрозуміле”.

Подібне ототожнення України або з Європою, або з Росією являє собою дослідницький “глухий кут”, адже тягне за собою, по-перше, загрозу політичного маніпулювання історіографією, а, по-друге, заздальгідь ставить Україну в положення “підпорядкованої частини” іншої цивілізації, вибір якої здійснюється досить часто або апріорно, або згідно того ж таки поточного політичного курсу. Натомість, українська історична наука повинна здобувати такі результати, які мали б практичний та прогностичний характер саме для України та її подальшого розвитку. Звідси й точкою відліку в ній повинна стати саме Україна, а метою застосування цивілізаційного

підходу – визначення перспектив її майбутнього історичного поступу в сучасному світі. Проте чи йде мова про “українську цивілізацію”?

Слід відзначити, що концепція “української цивілізації” має великий потенціал, виділяючи Україну серед інших цивілізацій та акцентуючи увагу, насамперед, на її цивілізаційній самобутності. Проте, з іншого боку, несе в собі прикрий прецедент, коли кожна нація може оголосити себе унікальною цивілізацією. Це тягне за собою невиправдане розпорошення самого поняття цивілізації, коли воно починає подрібнюватись на цивілізації не тільки локальні, але й регіональні чи мікроцивілізації. Іншою крайністю є взагалі повне неприйняття навіть думки про будь-яку цивілізаційну самобутність України. Навпаки, ідея використання цивілізаційного підходу до осмислення власної цивілізаційної ідентичності України по відношенню до решти цивілізацій потребує свого подальшого удосконалення та наукового обґрунтування.

Класичними цивілізаційними схемами розвитку світової історії, в яких подано найбільш повні класифікації цивілізацій, є концепції О. Шпенглера та А.Дж. Тойнбі. Перша з них заклала підвалини цивілізаційного підходу, а друга і досі є неперевершеним його узагальненням. Проте, не дивлячись на поставлену в них мету охоплення всього всесвітньо-історичного поступу, не важко побачити, що в кожній з них більше уваги приділено Західній цивілізації. Наприклад, твір О. Шпенглера так і називається “Занепад Заходу” (“*Der Untergang des Abendlandes*”), в той час як А.Дж. Тойнбі, серед усіх сучасних “надломлених” цивілізацій, привілей єдиної “живої” надає тільки Західній.

Така увага до Заходу, не дивлячись на деклароване авторами неприйняття європоцентризму, може бути пояснена тільки одним – і О. Шпенглер і А.Дж. Тойнбі є представниками саме Західної цивілізації. Більше того, О. Шпенглер розуміє “Захід” як проекцію Німеччини, називаючи західноєвропейську цивілізацію “фаустівською” та вказуючи на Ф. Ніцше й І.В. Гете як головних натхненників свого бачення історії²³⁶. А.Дж. Тойнбі, в свою чергу, акцентує увагу на різниці між національними традиціями історичного пізнання, протиставляючи “німецькому апріорному методу”

²³⁶ Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: в 2 т. / Шпенглер Освальд / [пер. с нем., вступ. ст. и примеч. К.А. Свасьяна]. – М.: Мысль, 1998. – Т. 1: Гештальт и действительность. – 1998. – С. 126.

О. Шпенглера власний “англійський емпіризм”²³⁷. Таким чином, кожен з них хоч і прагне охопити цілісним поглядом історичний розвиток всього світу, все одно свідомо ототожнює себе із власним народом – німецьким чи англійським.

Пов’язано це з тим, що в своєму осягненні світової історії кожен історик виходить з тієї “точки зору на світ”, до якої він належить і в якій, по суті, знаходиться – з точки зору культури та світогляду власного народу. На це свого часу звернув увагу Б. Кроче, зазначаючи, що будь-яка із “загальних історій” є, насамперед, “приватною історією”, яка покликана до життя приватним інтересом епохи чи нації вийти за вузькі рамки власної історії задля “загального”, тобто більш широкого погляду²³⁸. Цю закономірність можна прослідкувати і в процесі сучасної розробки цивілізаційного підходу в західній історіографії. Наприклад, в концепціях постіндустріального суспільства або інформаційної цивілізації їх еталонним представником виступає Захід (Західна Європа та США), а в концепції “кінця історії” Ф. Фукуями перемога західних цінностей лібералізму взагалі виступає в ролі “фіналу” світової історії.

Іншими словами, цивілізаційна та національно-культурна “суб’єктивність” історика являє собою досить поширене явище в сучасній світовій історіографії. Тому виглядає такою ж природною і мета осмислення світового поступу з точки зору України та використання для цього відповідних і якнайбільш вдало “національно-орієнтованих” методологічних моделей. Причому така методологічна основа повинна виступати дослідницькою програмою як для вивчення “внутрішньої” історії України, так і для осягнення історії України в широкому цивілізаційному масштабі.

В створенні такої цивілізаційної методології необхідно врахувати наступні положення. По-перше, неадекватність апріорного окреслення цивілізації та наступного за цим “втискування” до її простору держав, народів, етносів тощо. Наприклад, проголошення Російської цивілізації з усіма наступними наслідками подальшого обґрунтування наявності таких її “невід’ємних” складових як Україна та Білорусь. По-друге, неадекватність оперування в межах певної

²³⁷ Тойнби А.Дж. Цивілізація перед судом історії: [збірник] / Тойнби Арнольд Джозеф / [пер. с англ. Е.Д. Жарков, А.Д. Харитонович, И.Е. Киселёва]. – [2-е изд.]. – М.: Айрис-пресс, 2003. – С. 271.

²³⁸ Кроче Б. Теория и история историографии / Кроче Бенедетто / [пер. с ит. И.М. Заславской]. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1998. – С. 35 – 37.

цивілізації поняттям держави, яке має політичний зміст, з огляду на те, що навіть в межах однієї держави її громадяни можуть суттєво різнитися в етнічному, культурному чи релігійному плані. Яскравим прикладом цього явища виступає Росія та похідна від неї концепція Російської цивілізації, адже Росія, як держава, являє собою федерацію різних в культурному та релігійному відношенні народів.

Наявну велику кількість визначень цивілізації та розробок цивілізаційних класифікацій обумовлюють, насамперед, змоглядність (інтелігібельність) поняття цивілізації та його цілковита залежність від дослідницької установки історика. На відміну від цього, поняття народу має цілком незаперечну очевидність, адже про існування Російської, Євразійської чи будь-якої іншої цивілізації ще можна сперечатися, а от констатація наявності українського або, наприклад, російського народу навряд чи в кого викликає сумніви.

Традиційним є положення про те, що народ творить свою культуру та свій власний неповторний світогляд. Проте тут існує і обернена взаємозалежність – також і світогляд творить даний народ. Причому розрізнити ці два процеси чи встановити їх першість один відносно одного видається неможливим. Що виникає раніше – народ, який є носієм світогляду, чи світогляд, який виступає основою виникнення цього народу?

Таку тісну і нерозривну взаємозалежність народу і світогляду можливо передати лише за допомогою одного цілісного поняття. Таким поняттям виступає поняття соціокультури. Соціокультура (буквально – суспільство-культура) – це спосіб існування народу у формі цілісності народ-світогляд. Воно означає, що кожен народ формується на основі певного світогляду, будучи в той же час його безпосереднім творцем і носієм. Використання поняття соціокультури передбачає неможливість як встановлення першості виникнення народу або світогляду, так і взагалі строгого й методологічно адекватного їх розмежування в рамках єдиної соціокультурної реальності.

Таким чином, поняття соціокультури відображає ту ситуацію, коли народ не може існувати без власного світогляду, в той час як світогляд не може існувати без народу, який є його носієм. Звідси будь-які якісні зміни світогляду або якісного / кількісного складу народу зумовлюють собою зміну всієї цілісності соціокультури. При цьому слід відзначити, що “світогляд” в контексті поняття соціокультури розуміється в своєму найбільш широкому смислі,

тобто як неповторне бачення світу, його унікальний образ, створений даним народом, завдяки чому цей народ перетворюється на окремий історичний світ.

Структурними елементами соціокультури, як цілісності народу і світогляду, виступають релігія, мова та історична пам'ять. Вибір саме цих елементів зумовлений тим, що вони повністю забезпечують потребу народу як у власній самоідентифікації, так і визначенні подальших шляхів свого розвитку.

Релігія, як елемент соціокультури, виконує в її структурі функції світобачення народу. Причому інтегрувати народ в єдину цілісність, надавши йому єдиного світобачення, може лише монотеїстична релігія, в той час як язичницькі культури вже за своїм “багатобожним” визначенням є витвором або різних племен чи етнічних груп, або їх об'єднань. Право на формування світобачення народу надає релігії той факт, що саме на основі релігійного почуття або, за визначенням А.Дж. Тойнбі, відношення людини до кінцевої духовності реальності, формуються головні підвалини людського співжиття – поняття “добра” і “зла”, норми “людської” і “протилюдської” поведінки, а також починає усвідомлюватись власне саме поняття людського життя та сутності людини.

Людське співжиття являє собою, насамперед, комунікацію, яка здійснюється за допомогою мови. Причому первинна важливість мови проявляється навіть тоді, коли людина просто мислить. Тобто очевидним є те, що людина сприймає і себе, і оточуючий її світ через мову, навіть більше – це повинна бути не тільки зрозуміла, але, і це найголовніше, рідна і природна людині мова, смисл слів якої сприймається не тільки розумом, але й на якомусь підсвідомому, чуттєвому рівні через неповторні лексичний, граматичний, синтаксичний та семантичний тощо виміри. Іншими словами, мова відіграє в структурі соціокультури роль фундаментальної основи світосприйняття, адже тільки її засобами народ сприймає і себе, і оточуючий світ, творить її засобами свою назву та поняття про свою унікальність і окремішність.

Буття народу починається із власної самоідентифікації, відокремлення “себе” від “інших”. Роль такої рефлексії відіграє історична пам'ять народу, у функції якої входить його світоорієнтування. Виходячи з набутого історичного досвіду, народ, з одного боку, визначає подальші перспективи свого історичного поступу, а, з іншого, пов'язує свій сучасний стан із минулим. За

допомогою історичної рефлексії, якою виступає історична пам'ять, народ усвідомлює себе та свою унікальність, тим самим виробляючи стратегію свого “орієнтування” серед інших народів.

Слід сказати, що поряд із своїм соціально-історичним походженням в якості “народної пам'яті”, історична пам'ять має своє цілком осяжне втілення в історичних творах, які фіксують та інтерпретують історичні події згідно притаманної даному народу історичної свідомості та історичного мислення. Звідси можна відзначити, що велика роль історичної науки в підтримці історичної пам'яті дає підстави, і, особливо, сьогодні, для застосування маніпуляційних технологій та ідеологічного впливу до формування та функціонування історичної пам'яті українського народу, складаючи небезпеку зміни його самоідентифікації.

Логічна наступність структурних елементів соціокультури визначається на основі хронологічної послідовності їхнього формування. Наприклад, прийняття християнства на українських землях Київської Русі спричинилося до появи писемності та складання давньокиївської (давньоруської) і церковнослов'янської писемно-літературних мов, а звідси і до завершення формування української мови на рубежі XI – XII століття²³⁹. Християнство, як нове світобачення, та писемність, як стійка основа мовного світосприйняття, стали підвалинами до власної історичної рефлексії та пов'язаної з нею самоідентифікації. Таким чином набув реальних обрисів, на відміну від побутування до того усних легенд і переказів, процес становлення історичної пам'яті українського народу, фіксація якої почалася в писемних джерелах і, насамперед, в літописах.

Взаємопов'язаність історичного досвіду України, Росії та Білорусі, а також спільність православ'я як провідного елемента їхніх соціокультур спонукає до певних узагальнень та сходження на більш вищий, ніж соціокультура, рівень абстракції. Цим загальним рівнем виступає поняття цивілізації. Такий шлях від одиничного (соціокультура) до загального (цивілізація), який ґрунтується на очевидності буття народу, дозволяє уникнути апріорності у визначенні поняття цивілізації.

²³⁹ Див.: Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі “спільної колиски”: [науково-популярне видання] / Григорій Петрович Півторак. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 152 с.

Цивілізація “складається” із подібних соціокультур, поряд з цим виступаючи їх “спільним знаменником”. Це означає, що соціокультури пов’язані між собою в контексті цивілізації через спільне світобачення, яким виступає єдина для всіх них релігійна основа, в той час іншими своїми елементами (мова, історична пам’ять) вони різняться між собою. Виділення релігії, в якості основи взаємозв’язку схожих соціокультур, дозволяє віднести її до сутнісної основи цивілізації. Звідси цивілізація, являючи собою спільну для складових її соціокультур перспективу світобачення, виступає первинним фундаментом їхнього буття. Пов’язано це з тим, що в структурі соціокультури саме релігія, як світобачення, виступає основою для подальшого формування цілісного світосприйняття (мови) та історичної рефлексії (історичної пам’яті).

Таким чином визначення поняття цивілізації являє собою сходження від таксономічно нижчого по відношенню до нього поняття соціокультури, натомість в хронологічній послідовності реального історичного процесу становлення цивілізаційної основи (релігії), передує формуванню соціокультур. Тобто не дивлячись на вторинність у гносеологічному визначенні, згідно історичних реалій поняття цивілізації є первинним по відношенню до поняття соціокультури. Наприклад, спочатку на українських землях поширюється православ’я, яке й стало принесеною з Візантії “цивілізаційною іскрою”, і лише потім починаються процеси подальшої інтеграції української соціокультури – поява її мовної основи та складання історичної пам’яті на основі власної історичної самоідентифікації.

В той час якщо виходити з наперед встановленого поняття цивілізації – тобто від загального до одиничного – то це тягне за собою лише його подальшу абсолютизацію. Наприклад, попереднє проголошення існування Східноправославної цивілізації вимагає подальшої “цивілізаційної уніфікації” складових її українського, російського та білоруського народів, адже виходячи з своєї апріорності, це поняття не в змозі пояснити суттєвих відмінностей між їхніми мовами та історичною пам’яттю.

Тісний взаємозв’язок між поняттями цивілізації і соціокультури ґрунтується на тому, що в той час як історичну динаміку цивілізації можна пояснити за допомогою поняття соціокультури, історичні зміни певної соціокультури можливо пояснити лише за допомогою поняття цивілізації. Наприклад, як пояснити те, що спільне державне

життя в рамках Російської імперії та Радянського Союзу українського та російського народів, які відносяться до однієї православної цивілізації, призвело лише до трагічних наслідків, насамперед, для українців?

В контексті єдиної цивілізації український і російський народи пов'язані між собою через православ'я, проте відрізняються один від одного такими соціокультурними елементами як мова та історична пам'ять, складаючи тим самим різні "історичні світи" – соціокультури. В цьому плані слід відзначити, що історична пам'ять не являє собою "дзеркальний" відповідник історичного досвіду, як це подекуди можна зустріти в сучасній історичних працях. Історична пам'ять пов'язана, насамперед, із власною самоідентифікацією народу, хоч і виходить при цьому з його історичного досвіду. Цим пояснюється той факт, що, не дивлячись на спільний історичний досвід, історичні пам'яті українського і російського народів радикально відрізняється одна від одної – українці, переважно, ідентифікують себе з Козаччиною, в той час як росіяни більш віддані монархічним традиціям власної історії.

З іншого боку, на основі лише поняття соціокультури, неможливо пояснити історичних змін всередині самої соціокультури. Наприклад, відмінності Заходу і Центру / Сходу України, де Захід є греко-католицьким і більш орієнтований на Західну цивілізацію, в той час Центр / Схід є традиційно православним. За цими ознаками Захід України неможливо однозначно вписати до простору української соціокультури. Проте з цивілізаційної точки зору Захід України являє собою ареал поширення впливу "чужої" Західної цивілізації, на що вказує віднесення греко-католицизму, насамперед, до католицизму (визнання папської зверхності).

Таким чином, взаємозв'язок понять соціокультури і цивілізації дозволяє уникнути абсолютизації кожного з них, ставлячи перед потребою їх спільного використання та усуваючи так часто сьогодні пропаговану ідею про необхідність об'єднання України із державами "своєї" цивілізації – чи то Європейської, чи то Російської. Наприклад, в концепціях Російської, Євразійської чи Східноправославної цивілізацій, які сьогодні є досить поширеними в російській історичній науці, поняття цивілізації досить часто, свідомо чи несвідомо, набуває характерних рис поняття держави і ототожнюється з "великим союзом" держав-супутників, накладаючи

далі на кожну з них обов'язок “союзницького співжиття”, звичайно під зверхністю Росії.

З іншого боку, поняття соціокультури виводить Україну з вузьких рамок державницького сприйняття, де головною метою її історії традиційно проголошується досягнення національної держави, тим самим щоразу знов і знов підкреслюючи тривалий “бездержавний” статус та надаючи підстав для дискусій про “неісторичність” українського народу. Натомість розгляд історії України з точки зору понять соціокультури та цивілізації виводить її на рівень однієї з ключових складових світової історії. Наприклад, якщо застосувати концепцію А.Дж. Тойнбі про материнсько-дочірні відносини спадкоємності між цивілізаціями через церкву-лялечку, то Київ та українські землі є типовим цивілізаційним центром, що сформувався в результаті прийняття православ'я, яке і стало тією “цивілізаційно-організуючою” церквою-лялечкою переданою від Візантійської цивілізації. Також залишається незаперечним фактом, що саме з Києва відбувалось подальше поширення православ'я, а з ним і православної цивілізації, на решту території сучасних Росії та Білорусі, не дивлячись на прагнення російських істориків та політиків присвоїти собі Києво-руську спадщину.

Підводячи підсумки, можна вказати на те, що взаємозв'язок між поняттями цивілізації і соціокультури можна уявити собі як мозаїчну картину, де кожна мозаїчна частинка, уособлюючи собою кожну соціокультуру, є абсолютно окремою і неповторною, в той час як їхнє поєднання утворює собою цілісну картину – цивілізацію. Причому зрозуміло, що будь-яке прагнення одної мозаїчної частинки знівелювати іншу на свій лад, прикладом чого є прагнення Росії до русифікації України, закономірно може призвести лише до знищення малюнку картини-цивілізації, призвівши її тим самим до повної деградації та зникнення. Цивілізація існує доти, доки зберігається унікальність кожної із складових її соціокультур, тоді як їхня конфронтація веде тільки до цивілізаційної дезінтеграції.

Врахування поняття соціокультури у тісному взаємозв'язку із поняттям цивілізації дає змогу орієнтувати цивілізаційний підхід на висвітлення актуальних питань соціокультурної ідентичності України не з позицій її орієнтації на Європу чи Росію, а з точки зору саме України як цивілізаційного центру. Така прагматичність використання цивілізаційного підходу в сучасній українській історичній науці ґрунтується на тому положенні, що кожна витворена

в межах національної історіографії методологія повинна відповідати, у першу чергу, національним потребам визначення місця та ролі власного народу як у поточному моменті світового розвитку, так і світовій історії загалом, стверджуючи тим самим його неповторність та унікальність.

Мета розробки концепції “соціокультурної” історії України та необхідність докладного вивчення основних структурних елементів її соціокультури – релігії, мови, історичної пам’яті – дозволяє згуртувати в цьому дослідницькому процесі широке коло науковців з різних галузей знань – релігієзнавства, мовознавства, історичної науки, філософії тощо, тим самим надаючи можливість врахувати в рамках цілісної концепції різні грані неповторності українського народу та унікальність його історичного розвитку.

Актуальним завданням сучасної української історичної науки є вихід за рамки національно-державницького розуміння історії України, яке щоразу підкреслює її тривалу “бездержавність” та перебування в колоніальному статусі, на рівень осмислення України як унікальної соціокультури і цивілізаційного центру, з якого розпочалося розповсюдження православ’я на східнослов’янських теренах. Це дасть змогу не тільки подолати комплекс “меншовартості” нашої історії у порівнянні із західноєвропейською чи російською, але й представити українську соціокультуру як невід’ємну складову світової історії, роль якої в історичному сходженні православної цивілізації є першочерговою.

СЛОВНИК ВИКОРИСТАНИХ ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

Вестернізація (від англ. “westernization” – дослівно “озахіднення”) – поширення в світі впливу Західної цивілізації: західного світогляду, західних моделей суспільного та економічного розвитку, західної культури тощо. Термін введений А.Дж. Тойнбі.

Гранднаратив (національний гранднаратив) – загальноприйнята істориками певної країни схема, в рамках якої минуле структуровано за певною хронологічною, географічною та подієвою канвою, де кожен частковий епізод починає сприйматися / тлумачитися як суголосний “сенсові” цілої історії. В сучасній українській історіографії основою національного гранднаративу виступає “Історія України-Руси” М.С. Грушевського.

Література: Яковенко Н. Вступ до історії: [науково-популярне видання] / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2007. – С. 180.

Євроінтеграційна парадигма (авт. *) – модель створення концепції української історії, в якій Україна постає складовою Європейської цивілізації. Характерними рисами євроінтеграційної парадигми в сучасній українській історіографії виступають: прагнення довести європейську ідентичність України та спільність української історії з історією Західної Європи, ототожнення історичного досвіду України із західноєвропейським (європейське Відродження, європейське Просвітництво тощо), ототожнення української культури із західноєвропейською, телеологічність (мета історії України – це досягнення західноєвропейського рівня культури, економіки та ін.).

Євроінтеграція (європейська інтеграція) (авт.) – 1) об’єднання європейських країн у формі “Європейського Союзу” на основі належності до Західної цивілізації; 2) процес утворення і подальшого розширення Європейського Союзу.

Європейська ідентичність (авт.) – 1) належність до Західної цивілізації; 2) наявність тотожного західноєвропейському історичного досвіду та західноєвропейського світогляду.

* авт. – авторське визначення, яке використовується в даній роботі.

Європейська цивілізація (*авт.*) – 1) в найбільш широкому сенсі вживається на позначення сукупності країн Західної Європи як певної цілісності, основою якої виступає спільність історичного досвіду та світогляду; 2) те ж саме, що і Західна цивілізація.

Західна цивілізація (Захід) (*авт.*) – 1) включає в себе країни Західної Європи і США; 2) фактично є синонімом Європейської цивілізації, але із включенням до свого складу США.

Історіографічна концепція – обґрунтована на основі історіографічних фактів система поглядів або доведена точка зору у висвітленні чи оцінці певних процесів, явищ в історичній науці.

Література: Калакура Я.С. Українська історіографія: [курс лекцій] / Ярослав Степанович Калакура. – К.: Генеза, 2004. – С. 33.

Історіографічна ситуація – це певний фрагмент історіографічного процесу в конкретному просторово-часовому вимірі, вона характеризує його дискретність, уривчастість. Історіографічна ситуація відображає властиві окремому історичному моменту або періоду прикмети історичного пізнання. Якщо категорія “історіографічний процес” характеризує історичне пізнання з позицій динаміки та цілісності, то категорія “історіографічна ситуація”, навпаки, – з позицій статичності на певному відрізку часу. Дефініція “історіографічна ситуація”, сформульована А.Є. Кертманом, базується на тому, що автор чітко виділяє дві групи процесів, які впливають на розвиток історичної науки: “внутрішні” і “зовнішні”. “Зовнішніми” він називає “обставини”, “процеси”, “сторони” – це те середовище, в якому розвивається наука, умови її існування: соціально-економічні, політичні процеси, соціальне замовлення, характер ідеологічної боротьби, політика уряду щодо науки, загальна методологія наукового пізнання і т. ін. “Внутрішні” процеси, вивчення яких є завданням історіографічного дослідження, пізнаються як “приватні історіографічні процеси”. Вони складають “різні сторони” єдиного історіографічного процесу і за змістом являють собою: накопичення знань про минуле, розширення проблематики, зростання джерельної бази, збагачення методики і техніки дослідження, розвиток методології, уточнення і перегляд концепцій, зміни в кадровому складі наукових установ, принципах організації науки і т. ін. Історіографічна ситуація – це стан історичної

науки, що складається в результаті синхронізації певних стадій (або рівнів) розвитку приватних (відносно-самостійних) історіографічних процесів, а також “зовнішніх” процесів, які впливають на розвиток історичної науки.

Література: *Історіографічний словник:* [навч. посіб. для студентів іст. ф-тів ун-тів] / [С.І. Посохов, С.М. Куделко, Ю.Л. Зайцева та ін.]; за ред. С.І. Посохова. – Х.: Східнорегіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – С. 88 – 90.

Історіографічне джерело – 1) це текст наративного чи документального характеру, який містить інформацію про минулі події та явища і постає як результат свідомої пізнавальної діяльності суб’єкта у певних соціально-культурних обставинах. У такому випадку кожний історичний текст є водночас і історіографічним, тобто таким, що є продуктом творчості (конструювання) особи, незалежно від того, усвідомлює вона це чи ні. Кожний такий текст у відкритій (експліцитній) чи прихованій (імпліцитній) формі містить і зберігає інформацію про світогляд творця тексту, його уявлення про минуле і способи його пізнання, соціокультурні орієнтації, середовище тощо. Для виявлення авторських поглядів, здебільшого прихованих за понятійно-категоріальним апаратом і оціночними судженнями, необхідно вміти “розшифрувати” такий текст, а також віднайти у джерелах соціально-культурні та ідеологічні інспірації дослідника; 2) під історіографічним джерелом слід розуміти специфічну групу джерел, які містять інформацію про історіографічний процес і водночас постають доробком цього процесу.

Література: *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія: [посіб. для студ. іст. спец-тей ун-тів] / Леонід Зашкільняк. – Л.: ПАІС, 2007. – С. 14 – 15; *Колесник І.І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX століття): [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів] / Ірина Іванівна Колесник. – К.: Генеза, 2000. – С. 37.

Історіографічний процес – це об’єктивний, цілісний процес генези та розвитку історичного пізнання, накопичення та удосконалення історичних знань. На перебіг історіографічного процесу мають вплив зовнішні, соціокультурні, та внутрішні чинники. Історіографічний процес обіймає не тільки історію ідей, концепцій, методів, а також історію наукових інституцій, організаційних структур.

Історіографічний процес сприймається в узагальнюючому або конкретно-часовому вимірі: “світовий історіографічний процес”, “античний історіографічний процес”, “французький історіографічний процес”, “історіографічний процес в Україні”.

Література: Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття): [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів] / Ірина Іванівна Колесник. – К.: Генеза, 2000. – С. 36.

Історіографія – це спеціальна історична дисципліна, яка вивчає процес виникнення, сприйняття і поширення історичних знань, змін в організації і методах їх отримання, виконанні певних соціальних функцій.

Література: Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: [посіб. для студ. іст. спец-тей ун-тів] / Леонід Зашкільняк. – Л.: ПАІС, 2007. – С. 16.

Концепція (від лат. conceptio) – система доказів певного положення, провідний задум, певний спосіб розуміння, трактування будь-якого явища. У історичному дослідженні термін “концепція” використовується також для позначення сукупності історіографічних фактів.

Література: *Історіографічний словник:* [навч. посіб. для студентів іст. ф-тів ун-тів] / [С.І. Посохов, С.М. Куделко, Ю.Л. Зайцева та ін.]; за ред. С.І. Посохова. – Х.: Східнорегіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – С. 121 – 123.

Метанаратив (або “метанарація”, “метарозповідь”, “велика історія”) – поняття філософії постмодернізму, яке фіксує в своєму змісті феномен існування концепцій, що претендують на універсальність, домінування в культурі і “легітимують” знання, різноманітні соціальні інститути, певний образ мислення.

Література: *Новейший философский словарь.* – Мн.: Книжный Дом, 2003 – 1280 с.

Методологічний інструментарій історіографа – це система принципів (правил), методів, прийомів, способів і засобів історіографічного пізнання.

Література: Калакура Я.С. Українська історіографія: [курс лекцій] / Ярослав Степанович Калакура. – К.: Генеза, 2004. – С. 26.

Напрямок в історичній науці – ув’язується з певними методологічними орієнтирами, специфікою розуміння рушійних сил історичного процесу. Українська історіографія мала в своєму арсеналі такі напрями, як романтичний, народницький, державницький, соціально-економічний, консервативний та ін.

Література: Калакура Я.С. Українська історіографія: [курс лекцій] / Ярослав Степанович Калакура. – К.: Генеза, 2004. – С. 34.

Національний гранднарратив – див. “Гранднарратив”.

Національний історичний міф – набір чи система уявлень про національне минуле, знакових історичних суспільно значущих символів, які мають стабільну морально-політичну цінність і є необхідною нормативною складовою національної ідентичності.

Література: Касьянов Г. “Націоналізація” історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) / Г. Касьянов // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми: [колективна монографія]; за ред. Л. Зашкільняка. – Л.: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2004. – С. 65.

Національний історіографічний процес (український історіографічний процес) – історіографічний процес, який ідентифікується з національно-етнічними ознаками українців, невіддільний від їх етногенезу, від формування української нації і національної свідомості, від генези української історичної думки. Див. також: “Історіографічний процес”.

Література: Калакура Я.С. Українська історіографія: [курс лекцій] / Ярослав Степанович Калакура. – К.: Генеза, 2004. – С. 32.

Національно-державницька парадигма (авт.) – модель створення концепції історії України шляхом поєднання народницького (М.С. Грушевський) і державницького (В.К. Липинський) напрямів на основі єдиного національного гранднарративу. Характерними рисами національно-державницької парадигми виступають: телеологічність (мета української історії – формування нації та створення незалежної держави), есенціалізм (українська нація визначається як постійно наявна в історії), етноцентричність (український народ, етнос, нація є головним суб’єктом історії), ідея ексклюзивності української історії (сприйняття факту присутності інших етносів і націй як фону для

власної історії), лінійність і абсолютизація тяглості історії “етносу – народу – нації”, наявність національного історичного міфу.

Література: Касьянов Г. “Націоналізація” історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) / Г. Касьянов // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми: [колективна монографія]; за ред. Л. Зашкільняка. – Л.: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2004. – С. 64 – 65.

Нормативна історіографія – це той сектор історичних розробок, який встановлював і встановлює історіографічний канон, який морально-політично і матеріально підтримується державою та обслуговує офіційну ідеологію, чи її ерзац, як це сталося в українському випадку.

Література: Касьянов Г. “Націоналізація” історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) / Г. Касьянов // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми: [колективна монографія]; за ред. Л. Зашкільняка. – Л.: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2004. – С. 60.

Парадигма (від грец. paradeigma – приклад, зразок) – концептуальна схема, модель постановки проблем та їх вирішення, яка панує протягом певного історичного періоду. Термін був уведений Т. Куном.

Література: *Історіографічний словник:* [навч. посіб. для студентів іст. ф-тів ун-тів] / [С.І. Посохов, С.М. Куделко, Ю.Л. Зайцева та ін.]; за ред. С.І. Посохова. – Х.: Східнорегіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – С. 185 – 191.

Підхід – це поняття більш широке, ніж поняття методу. Ядро підходу складають ті чи інші теоретичні тези, поняття, принципи. Підхід виступає концептуальною основою більш конкретних методологічних приписів. У порівнянні з поняттям методу: 1) Підхід – це менш оформлене методологічне утворення. Тому поняття “підхід” нерідко використовується в тих ситуаціях, коли та чи інша предметна область науки є ще методологічно недосконалою. В цьому випадку ми шукаємо підходи до проблеми. Цілком можливою є ситуація, коли вже намічений підхід, але ще немає чітко проробленого методу; 2) Підхід – це менш директивне методологічне утворення. Як правило, підхід завчасно має або передбачає

альтернативи у вигляді інших підходів. Тому поняття “підхід” нерідко використовується в тих ситуаціях, коли виключена сама можливість єдиної методології (наприклад, в деяких гуманітарних напрямках); 3) Підхід – це більш велике методологічне утворення. В рамках одного підходу може використовуватися ціла сукупність методів. Тому поняття “підхід” нерідко використовується в тих ситуаціях, коли вихідна методологічна ідея може бути реалізована різноманітними методами. Наприклад, може йти пошук оптимального методу в рамках того чи іншого підходу.

Література: Ушаков Е.В. Введение в философию и методологию науки: [учебник] / Евгений Владимирович Ушаков. – М.: Издательство “Экзамен”, 2005. – С. 58.

Принцип наступності (спадкоємності) наукового пізнання – віддзеркалює логіку розвитку знань, за якою нове знання продовжує або замінює старе. Наступність виступає однією із закономірностей розвитку історичної науки, пізнання якої дозволяє історіографу виявити провідні його тенденції, встановити співвідношення старих і нових знань, реальну величину їх примноження. Кожен новий етап розвитку української історичної думки спирається на досягнення попередніх етапів, на критичне їх переосмислення, виступає логічним продовженням, поглибленням вивчення як окремих проблем, так й історії в цілому.

Література: Калакура Я.С. Українська історіографія: [курс лекцій] / Ярослав Степанович Калакура. – К.: Генеза, 2004. – С. 28 – 29.

Соціокультура (буквально – суспільство-культура) (*авт.*) – спосіб існування народу у формі цілісності народ-світогляд. Це означає, що кожен народ формується на основі певного світогляду, будучи в той же час його безпосереднім творцем і носієм. Використання поняття соціокультури передбачає неможливість як встановлення першості виникнення народу або світогляду, так і взагалі строгого й методологічно адекватного їх розмежування в рамках єдиної соціокультурної реальності. Будь-які якісні зміни світогляду або якісного / кількісного складу народу зумовлюють собою зміну всієї цілісності соціокультури. Структурними елементами соціокультури виступають релігія, мова та історична пам’ять.

Соціокультурна спрямованість національного історіографічного процесу (авт.) – 1) розвиток українського історіографічного процесу відповідно до українського світобачення та специфіки історичного мислення; 2) відповідність розвитку українського історіографічного процесу особливостям української соціокультури.

Сучасна українська історіографія (авт.) – період розвитку української історіографії, який розпочався з 1991 року – часу проголошення незалежності України, який поклав початок самостійному інституційному та методологічному розвитку української історичної науки.

Теорія модернізації – низка всеохопних соціальних доктрин (теорії “стадій економічного росту” В. Ростоу, “постіндустріального суспільства” Д. Белла і З. Бжезінського тощо), основним концептом яких виступає бачення змісту історичного розвитку в переході від традиційного (аграрного) до модерного (індустріального) суспільства з усіма соціальними, політичними, економічними й культурними наслідками, котрі з цього випливають. Головними серед них є промисловість, місто, ринок, демократія, культурний плюралізм. Теорія модернізації постулює єдино можливий шлях суспільної еволюції за західним – європейсько-американським – взірцем, підпорядковуючи йому всю різноманітність цивілізаційних проявів.

Література: *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія: [посіб. для студ. іст. спец-тей ун-тів] / Леонід Зашкільняк. – Л.: ПАІС, 2007. – С. 46 – 47.

Теорія формацій (формаційна теорія) (авт.) – соціально-історична концепція, основи якої були закладені К. Марксом та Ф. Енгельсом. В роботі поняття “теорії формацій” означає той її варіант, який існував в СРСР у вигляді ідейно-політичної доктрини марксизму-ленінізму та відігравав роль офіційного методологічного підґрунтя радянської історичної науки.

Теорія цивілізацій (авт.) – сукупність теоретичних моделей цивілізаційного підходу.

Українська історіографія – спеціальна галузь історичної науки, яка вивчає тенденції розвитку історичних знань, української історичної

думки, діяльність наукових осередків та центрів історичної науки, внесок визначних українських істориків у збагачення історичних знань не лише з історії України, але й світової історії.

Література: Калакура Я.С. Українська історіографія: [курс лекцій] / Ярослав Степанович Калакура. – К.: Генеза, 2004. – С. 11.

Цивілізаційна ідентичність (авт.) – належність до певної цивілізації.

Цивілізаційна спадкоємність (авт.) – історичний зв'язок між двома цивілізаціями суміжних поколінь, основою якого виступає релігія. Таке розуміння цивілізаційної спадкоємності вперше було запропоноване А.Дж. Тойнбі.

Цивілізаційний підхід (авт.) – концептуальна основа історичного дослідження, фундаментальним підґрунтям якої виступає поняття цивілізації. Див.: “Підхід”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Монографії

1. *Ахиезер А.С.* Российская цивилизация: содержание, границы, возможности: [монография] / А.С. Ахиезер, В.В. Ильин. – М.: Высшая школа, 2000. – 258 с.
2. *Ахиезер А.С.* Россия: критика исторического опыта. (Социокультурная динамика России): в 2 т. / А.С. Ахиезер. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. –
 - Т. 1 : От прошлого к будущему. – 1997. – 804 с.
 - Т. 2 : Теория и методология: [словарь]. – 1998. – 594 с.
3. *Балух В.О.* Історія античної цивілізації: у 3-х т. – Чернівці: ТОВ Вид-во “Наші книги”, 2007. –
 - Т. 1. Стародавня Греція: [підручник] – 2007. – 656 с.
4. *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV – XVIII ст. / Бродель Фернан / [пер. з фр. І. Філіпчук]. – К.: Основи, 1995. –
 - Т. 1 : Структури повсякденності: Можливе і неможливе. – 1995. – 551 с.
 - Т. 2 : Ігри обміну. – 1997. – 585 с.
 - Т. 3 : Час світу. – 1998. – 631 с.
5. *Булгаков В.* Степан Рудницький – теоретик “Чорноморсько-Балтійського” геополітичного вектора України / В. Булгаков // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького: [монографія]. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – С. 107 – 115.
6. *Вайнтруб І.В.* Священні лики цивілізацій: [монографія] / Ірина Володимирівна Вайнтруб – К.: Техніка, 2001. – 512 с.
7. *Василенко С.Д.* Європейський вибір України: [монографія] / Світлана Дмитрівна Василенко. – О.: “ВидавІнформ” ОНМА, 2003. – 212 с.
8. *Василенко С.Д.* Європейський процес і Україна: [монографія] / Світлана Дмитрівна Василенко. – О.: ІСЦ Політехн. ун-ту, 1996. – 138 с.
9. *Василенко С.Д.* Україна: геополітичні виміри в загальноєвропейському процесі: [монографія] / Світлана Дмитрівна Василенко. – О.: ОДМА, 2000. – 206 с.
10. *Вергунов В.А.* Культура землеробства як фактор цивіліогенезу: [наукове видання] / В.А. Вергунов, В.М. Костев. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 72 с.
11. *Відейко М.Ю.* Трипільська цивілізація: [науково-популярне видання] / Михайло Юрійович Відейко. – К.: Академперіодика, 2003. – 184 с.
12. *Відейко М.Ю.* Трипільські протоміста. Історія досліджень: [монографія] / Михайло Юрійович Відейко. – К.: НАН України; Ін-т археології, 2002. – 144 с.
13. *Вовк С.М.* Сторінки історії та культури Праукраїни. Кн. 3. / Вовк С.М., Шилов Ю.О., Наливайко С.І. – Чернівці: Прут, 2003. – 304 с.

14. *Выхристюк Л.П.* Древние боги американских индейцев. Кто они? / Любовь Петровна Выхристюк. – Винница, 2004. – 95 с.
15. *Гальчинський А.С.* Україна – на перехресті геополітичних інтересів: [монографія] / Анатолій Степанович Гальчинський. – К.: Знання України, 2002. – 180 с.
16. Глобалізація и безопасность развития: [монографія] / [Белорус О.Г., Гончаренко М.О., Зленко В.А. и др.]; под ред. О.Г. Белоруса. – К.: КНЭУ, 2002. – 789 с.
17. Глобальні трансформації і стратегії розвитку: [монографія] / [Білорус О.Г., Лук'яненко Д.Г., Гончаренко М.О. та ін.]; ред. О.Г. Білорус. – К.: НАН України, Ін-т світової економіки і міжнародних відносин, 1998. – 416 с.
18. *Глотов Б.Б.* Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу: [монографія] / Борис Борисович Глотов. – Д.: Дніпропетровський регіональний ін-т управління УАДУ при Президентові України, Вид-во “Моноліт”, 2002. – 218 с.
19. *Головко В.* Історіографія кризи історичної науки. Український контекст: [монографія] / Володимир Головко. – К.: Ін-т історії НАН України, 2003. – 232 с.
20. *Горбатенко В.П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: [монографія] / Володимир Павлович Горбатенко. – К.: Академія, 1999. – 239 с.
21. *Горелов М.Є.* Цивілізаційна історія України: [нариси] / Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. – К.: ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2006. – 632 с.
22. *Джеджора О.* Історія Європейської цивілізації / О. Джеджора. – Л.: Вид-во ЛБА, 1999. – Ч. 1: До кінця XVIII ст. – 1999. – 434 с. – (Серія історичних видань № 1).
23. Диалог Тойнби – Икеда: Человек должен выбрать сам / [пер. Б. Губман и др.]. – М.: ЛЕАН, 1998. – 448 с. – (Современная философия и проблемы земной цивилизации).
24. *Ерасов Б.С.* Цивилизации: Универсалии и самобытность / Борис Сергеевич Ерасов; [отв. ред. Н.Н. Зарубина]. – М.: Наука, 2002. – 524 с.
25. *Журавський В.С.* Україна на шляху до інформаційного суспільства / Журавський В.С., Родіонов М.К., Жиляєв І.Б.; заг. ред. М.З. Згуровський. – К.: Політехніка, 2004. – 482 с.
26. *Залізняк Л.* Від склавинів до української нації: [монографія] / Леонід Залізняк. – К.: Бібліотека українця, 2004. – 242 с.
27. *Залізняк Л.* Найдавніше минуле України: [монографія] / Леонід Залізняк. – К.: Наукова думка, 1997. – 84 с.
28. *Залізняк Л.* Нариси стародавньої історії України: [монографія] / Леонід Залізняк. – К.: Абрис, 1994. – 256 с.
29. *Залізняк Л.* Передісторія України X – V тис. до н.е.: [монографія] / Леонід Залізняк. – К.: Вид-тво “Бібліотека українця”, 1998. – 305 с.
30. *Залізняк Л.* Походження українського народу: [монографія] / Леонід Залізняк. – К.: ПБП “Фотовідеосервіс”, 1996. – 80 с.

31. *Залізник Л.* Україна серед світових цивілізацій: [монографія] / Леонід Залізник. – К.: Знання, 2001. – 72 с. – (Б-ка українознавця).
32. *Зашкільняк Л.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука / Л. Зашкільняк // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми: [колективна монографія]; за ред. Л. Зашкільняка. – Л.: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2004. – С. 24 – 43.
33. Історія українського козацтва: [науково-популярне видання]: нариси у 2 т. / редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. –
Т. 1. – 2006. – 800 с.
Т. 2. – 2007. – 724 с.
34. *Касьянов Г.* “Націоналізація” історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) / Г. Касьянов // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми: [колективна монографія]; за ред. Л. Зашкільняка. – Л.: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2004. – С. 57 – 73.
35. *Кислюк К.В.* Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції: [монографія] / Костянтин Володимирович Кислюк. – Х.: ХДАК, 2008. – 288 с.
36. *Клочко В.І.* Озброєння та військова справа давнього населення України (5000 – 900 рр. до Р.Х.): [монографія] / Віктор Іванович Клочко. – К.: АртЕк, 1996. – 337 с.
37. Колізії антропологічного розмислу: [монографія] / [В.Г. Табачковський, А.М. Дондюк, Г.І. Шалашенко та ін.]. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 155 с.
38. *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.): [монографія] / Володимир Васильович Кравченко. – Х.: Основа, 1996. – 376 с.
39. *Кремень В.Г.* Україна: альтернативи поступу: Критика історичного досвіду: [монографія] / Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. – К.: ARC UKRAINE, 1996. – 793 с.
40. *Кремень В.* Україна в контексті глобалізму / В. Кремень, В. Ткаченко. – К.: Промінь, 1998. – 298 с.
41. *Кремень В.Г.* Україна: проблеми самоорганізації: в 2 т. / Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. – К.: Промінь, 2003. –
Т. 1. Критика історичного досвіду. – 2003. – 384 с.
Т. 2. Десятиріччя суспільної трансформації. – 2003. – 464 с.
42. *Кремень В.Г.* Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації: [монографія] / В.Г. Кремень, В.М. Ткаченко. – К.: Видавничий центр “Друк”, 1999. – 448 с.
43. *Крисаченко В.С.* Україна на сторінках Святого Письма та витяги з першоджерел, що засвідчують процес поширення християнства на теренах України від Апостола Андрія до князя Володимира: [науково-довідкове видання] / Валентин Семенович Крисаченко. – К.: Наукова думка, 2000. – 487 с.

44. *Кроче Б.* Теория и история историографии / Кроче Бенедетто / [пер. с ит. И.М. Заславской]. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1998. – 192 с.
45. *Курас І.Ф.* Етнополітологія: Перші кроки становлення: [монографія] / Іван Федорович Курас. – К.: Генеза, 2004. – 734 с.
46. *Кучменко Е.М.* Взаємовпливи Заходу і Сходу в контексті історії культури Європи та Америки (XVIII – XX ст.): [монографія] / Елеонора Миколаївна Кучменко. – К.: Знання, 1999. – 185 с.
47. *Кучменко Е.М.* Історико-культурна спадщина країн Азії та Африки в новий час: [монографія] / Елеонора Миколаївна Кучменко. – К.: Стилос, 1998. – 320 с.
48. *Леп'явко С.А.* Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.): [монографія] / Сергій Анатолійович Леп'явко. – Запоріжжя: РА “Тандем – У”, 2001. – 64 с. – (Запорозька спадщина; Вип. 12).
49. *Лешкович Н.* Дослідження історії Росії (період від давнини до кінця XVIII ст.) / Н. Лешкович // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: [колективна монографія]; за ред. Л. Зашкільняка. – Л.: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2004. – С. 363 – 376.
50. *Литвин В.* Україна: Європа чи Євразія? / Володимир Литвин. – К.: Лі-Терра, 2004. – 512 с.
51. Людина в цивілізації XXI століття: проблема свободи: [монографія] / [В.Г. Табачковський, М.О. Булатов, Т.В. Лютий та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005. – 271 с. – (Проект “Наукова книга”).
52. Людина в есенційних та екзистенційних вимірах: [монографія] / [В.Г. Табачковський, А.М. Дондюк, Г.І. Шалашенко та ін.]; відп. ред. В.Г. Табачковський. – К.: Наукова думка, 2004. – 244 с. – (Проект “Наукова книга”).
53. *Мартинюк С.Є.* Генезис інформаційної цивілізації: [монографія] / Світлана Євгенівна Мартинюк. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – 192 с.
54. *Масненко В.В.* Історична думка та націотворення в Україні (кін. XIX – перша третина XX ст.): [монографія] / Віталій Васильович Масненко. – Київ; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.
55. *Масненко В.В.* Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років: [монографія] / Віталій Васильович Масненко. – Київ; Черкаси: Брама – ІСУЕП, 2000. – 284 с.
56. *Мерніков Г.І.* Україна в постіндустріальному світі. Реалії та перспективи: [монографія] / Г.І. Мерніков, А.І. Шевцов. – Д.: Регіональний філіал Нац. ін-ту стратегічних досл. у м. Дніпропетровську, 2007. – 168 с.
57. *Михальченко М.І.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи: [монографія] / Микола Іванович Михальченко. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2004. – 488 с.
58. *Мицик В.Ф.* За законом світового ладу: Трипільська цивілізація і світогляд українського народу: [наукове видання] / Вадим Федорович Мицик. – К.: МАУП, 2007. – 328 с.

59. *Мостяєв О.* Ідея Східноєвропейської цивілізації в контексті геополітичної доктрини С. Рудницького / О. Мостяєв // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького: [монографія] – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – С. 115 – 131.
60. *Моця О.П.* Південна “Руська земля”: [монографія] / Олександр Петрович Моця. – К.: “КОРВІН ПРЕСС”, 2007. – 264 с.
61. *Орлова И.Б.* Евразийская цивилизация. Социально-историческая ретроспектива и перспектива: [монографія] / Орлова Ирина Борисовна. – М.: Норма, 1998. – 275 с.
62. *Павленко Ю.В.* История мировой цивилизации. Философский анализ: [монографія] / Юрий Витальевич Павленко. – К.: Феникс, 2002. – 760 с.
63. *Павленко Ю.В.* Пути и перепутья современной цивилизации: [монографія] / Павленко Ю.В., Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б. – К.: Благотворительный фонд содействия развитию гуманитар. и эконом. наук “Международный деловой центр”, 1998. – 432 с.
64. *Панарин А.С.* Россия в цивилизационном процессе (между атлантизмом и евразийством): [монографія] / Панарин Александр Сергеевич. – М.: Высшая школа, 1995. – 262 с.
65. *Пахомов Ю.М.* Національні економіки в глобальному конкурентному середовищі: [монографія] / Пахомов Ю.М., Лук’яненко Д.Г., Губський Б.В. – К.: Україна, 1997. – 237 с.
66. Переяславська рада 1654 року: [історіографія та дослідження] / [гол. ред. П. Сохань]. – К.: Смолоскип, 2003. – ХХ, 890 с.
67. Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для українського народу: [аналітичні оцінки Національного ін-ту стратегічних досліджень] / [А. Гальчинський, С. Здіорук, В. Крисаченко та ін.]. – К.: НІСД, 2004. – 25 с.
68. *Півторак Г.П.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов’янських зі “спільної колиски”: [науково-популярне видання] / Григорій Петрович Півторак. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 152 с.
69. *Попович М.* Європа-Україна – праві і ліві: [монографія] / Мирослав Попович. – К.: Київське братство, 1997. – 108 с.
70. *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX століть: [монографія] / Володимир Арнольдович Потульницький. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.
71. *Приходнюк О.М.* Степове населення України та східні слов’яни (др. пол. I тис. н.е.): [монографія] / Олег Михайлович Приходнюк. – Чернівці: Прут, 2001. – 284 с.
72. *Рафальський О.О.* Переяславський договір України з Росією 1654 року. Ретроспективний аналіз: [монографія] / Олег Олексійович Рафальський. – К.: Генеза, 2004. – 296 с.
73. *Реєнт О.П.* Перша світова війна і Україна / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – 480 с.
74. *Рижкова С.А.* Знання та технології в історичних просторах культури: [монографія] / Світлана Анатоліївна Рижкова. – К.: Либідь, 2005. – 580 с.

75. Ричка В. “Київ – Другий Єрусалим” (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі): [монографія] / Володимир Ричка. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 243 с.
76. Ричка В.М. Києво-руські студії / Ричка Володимир Михайлович. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – 138 с.
77. Ричка В.М. Київська Русь: проблема етнокультурного розвитку (конфесійний аспект): [монографія] / Володимир Михайлович Ричка. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 35 с.
78. Ричка В.М. Церква Київської Русі (соціальний та етнокультурний аспект): [монографія] / Володимир Михайлович Ричка. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – 199 с.
79. Россия между Западом и Востоком: мосты в будущее: [монографія] / [под ред. Н.П. Шмелёва]. – М.: АСТ, 2003. – 271 с.
80. Рубель В.А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність: [монографія] / Вадим Анатолійович Рубель. – К.: “Аквілон-Прес”, 1997. – 256 с.
81. Сахаров А.Н. Россия: Народ. Правители. Цивилизация: [монографія] / А.Н. Сахаров. – М.: АСТ, 2004. – 359 с.
82. Сирота Р. Студії з історії міжнародних відносин ХХ століття / Р. Сирота // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми: [колективна монографія]; за ред. Л. Зашкільняка. – Л.: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2004. – С. 325 – 349.
83. Ставнюк В.В. Становлення афінського поліса: [монографія] / Віктор Володимирович Ставнюк. – К.: “Аквілон-Плюс”, 2005. – 216 с.
84. Ставнюк В.В. Фемістокл і Афіни: діяльність Фемістокла в контексті еволюції афінського поліса: [монографія] / Віктор Володимирович Ставнюк. – К.: “Прайм-М”, 2004. – 248 с.
85. Стельмах С.П. Історична думка в Україні ХІХ – початку ХХ століття: [монографія] / Сергій Петрович Стельмах. – К.: ВЦ “Академія”-97, 1997. – 175 с.
86. Табачковський В.Г. Людина в есенційних та екзистенційних вимірах: [монографія] / [В.Г. Табачковський, А.М. Дондюк, Г.І. Шалашенко та ін.]; відп. ред. В.Г. Табачковський. – К.: Наукова думка, 2004. – 244 с. – (Проект “Наукова книга”).
87. Табачковський В.Г. Колізії антропологічного розмислу: [монографія] / [В.Г. Табачковський, А.М. Дондюк, Г.І. Шалашенко та ін.]. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 155 с.
88. Табачник Д. Шляхи інноваційного розвитку України: [монографія] / Дмитро Табачник. – К.: Либідь, 2004. – 258 с.
89. Таран Л.В. Французька, російська й українська історіографія (70-ті рр. ХІХ – поч. ХХІ ст.): [монографія] / Лідія Валентинівна Таран. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – 247 с.
90. Теплицкий Ю.М. “Запад – Восток” и феномен славянской цивилизации: [монографія] / Юрий Михайлович Теплицкий. – Луганск: Изд-во Восточноукр. гос. ун-та, 1999. – 313 с.

91. *Теплицкий Ю.М.* Славянство в контексте геополитических отношений “Запад – Восток” на рубеже X – XX столетий: [монографія] / Юрий Михайлович Теплицкий. – Луганск: Изд-во Восточноукр. гос. ун-та, 1998. – 304 с.
92. *Тищенко К.М.* Етномовна історія прадавньої України: [монографія] / Костянтин Миколайович Тищенко. – К.: “Аквілон-плюс”, 2008. – 480 с.
93. *Ткаченко В.М.* Україна: на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки): [монографія] / В.М. Ткаченко, О.П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 160 с.
94. *Ткаченко В.М.* Україна: історіософія самоорганізації: [монографія] / Василь Миколайович Ткаченко. – К.: Ін-т історії України АН України, 1994. – 42 с.
95. *Ткаченко В.М.* Україна: проблеми самоорганізації (начерки новітньої доби): [монографія] / Ткаченко В.М., Реєнт О.П., Головатюк В.М. – К.: Ін-т історії України АН України, 1995. – 104 с.
96. *Ткачук Т.* Семіотичний аналіз трипільсько – кукутенських знакових систем (мальований посуд): [монографія] / Т. Ткачук, Я. Мельник. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – 238 с.
97. *Тодоров І.* Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти: [монографія] / Ігор Тодоров. – Д.: ДонНУ, 2006. – 268 с.
98. *Тойнбі А.Дж.* Дослідження історії: [скорочена версія томів I – VI Д.Ч. Сомервелла] / А.Дж. Тойнбі / [пер. з англ. В. Шовкун]. – К.: Основи, 1995. – Т. 1. – 614 с.
99. *Тойнбі А.Дж.* Дослідження історії: [скорочена версія томів VII – X Д.Ч. Сомервелла] / А.Дж. Тойнбі / [пер. з англ. В. Митрофанов, П. Тарашук]. – К.: Основи, 1995. – Т. 2. – 401 с.
100. *Тойнби А.Дж.* Постигание истории: [сборник] / Тойнби Арнольд Джозеф / [пер. с англ. А.Е. Жаркова]. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
101. *Тойнби А.Дж.* Постигание истории: [избранное] / Тойнби Арнольд Джозеф / [пер. с англ. Е.Д. Жарков]; ред. пер. В.И. Уколова, Д.Э. Харитонович – М.: Айрис Пресс, 2006. – 638 с. – (Библиотека истории и культуры).
102. *Тойнби А.Дж.* Цивилизация перед судом истории: [сборник] / Тойнби Арнольд Джозеф / [пер. с англ. И.Е. Киселёва, М.Ф. Носова]. – М.: Прогресс, Культура; Спб: Ювента, 1995. – 478 с. – (Историческая библиотека).
103. *Тойнби А.Дж.* Цивилизация перед судом истории: [сборник] / Тойнби Арнольд Джозеф / [пер. с англ. Е.Д. Жарков, А.Д. Харитонович, И.Е. Киселёва]. – [2-е изд.]. – М.: Айрис-пресс, 2003. – 592 с.
104. *Удод О.А.* Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920 – 1930-х роках: [наукова монографія] / Олександр Андрійович Удод. – К.: Генеза, 2000. – 292 с.
105. *Удод О.А.* Історія і духовність: [монографія] / Олександр Андрійович Удод. – К.: Генеза, 1999. – 145 с.

106. *Удод О.А.* Історія: осягнення духовності: [монографія] / Олександр Андрійович Удод. – К.: Генеза, 2001. – 192 с.
107. Україна в процесах міжнародної інтеграції: [монографія] / [Сіденко В.Р., Павленко Ю.В., Барановський О.І. та ін.]; за ред. д-ра екон. наук. В.Р. Сіденка. – Х.: Вид-во “Форт”, 2003. – 280 с.
108. Українська культура в європейському контексті / Ю.П. Богуцький, В.П. Андрущенко, Ж.О. Безвершук, Л.М. Новоханько; ред. Ю.П. Богуцький. – К.: Знання, 2007. – 680 с.
109. *Хоменко Л.Г.* Електронна інформаційна цивілізація: досвід розбудови в Україні: [монографія] / Л.Г. Хоменко. – К.: Міжнародна агенція “BeeZone”, 2004. – 203 с.
110. Цивілізаційна структура сучасного світу: в 2 т. / [под ред. акад. НАН України Ю.Н. Пахомова и доктора филос. наук Ю.В. Павленко]. – К.: Наукова думка, 2006. – (Проект “Наукова книга”).
Т. 1. Глобальные трансформации современности. – 2006. – 688 с.
Т. 2. Макрорхристианский мир в эпоху глобализации. – 2007. – 701 с.
111. Цивілізаційні моделі сучасності та їх історичні корні / [Ю.Н. Пахомов, С.Б. Крымский, Ю.В. Павленко и др.]. – К.: Наукова думка, 2002. – 632 с.
112. Цивілізація: структура і динаміка: [монографія] / [І.В. Бойченко, О.В. Романенко, М.І. Бойченко та ін.]; за ред. І.В. Бойченка та О.В. Романенка. – К.: Видавець Купріянова О.О., 2003. – 448 с.
113. *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / авторизований пер. з англ. М. Габлевич; під. ред. А. Ясіновського. – Л.: Ін-т Іст. Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. – XIX + 250 с.
114. *Шейко В.М.* Культура. Цивілізація. Глобалізація. (кінець XIX – початок XX ст.): в 2 т. / Василь Миколайович Шейко. – Х.: Основа, 2001. –
Т. 1. – Х., 2001. – 518 с.
Т. 2. – Х., 2001. – 398 с.
115. *Шейко В.М.* Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (друга половина XIX – початок XXI ст.): [монографія] / В.М. Шейко, Ю.П. Богуцький. – К.: Генеза, 2005. – 592 с.
116. *Шмаглій М.М.* Великі трипільські поселення і проблема ранніх форм урбанізації: [наукове видання] / Микола Михайлович Шмаглій. – К.: Тираж, 2001. – 129 с.
117. *Шпак В.Т.* Україна: від “російського комунізму” – до європейської цивілізації: [монографія] / Володимир Тимофійович Шпак. – Черкаси: Брама, 2002. – 199 с.
118. *Шпенглер О.* Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: в 2 т. / Шпенглер Освальд / [пер. с нем., вступ. ст. и примеч. К.А. Свасьяна]. – М.: Мысль, 1998. –
Т. 1: Гештальт и действительность. – 1998. – 663, [1] с.

119. *Щербак Ю.М.* Україна: виклик і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі XXI ст.: [монографія] / Юрій Миколайович Щербак. – К.: Дух і Літера, 2003. – 574 с.

120. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України: [монографія] / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2006. – 584 с.

121. *Яремчук В.* Загальний образ минулого України: підходи сучасної української історіографії / В. Яремчук // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: [колективна монографія]; за ред. Л. Зашкільняка. – Л.: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2004. – С. 74 – 94.

122. *Aron R.* L'histoire et ses interpretations. Entretiens autour de A. Toynbee sous la dir. – Paris, 1961. – 390 p.

2. Навчальні посібники та підручники

123. Археологія України: Курс лекцій: [навч. посіб.] / [Залізник Л.Л., Моця О.П., Зубар В.М. та ін.]; за ред. Л.Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.

124. *Балух В.О.* Візантиністика: Курс лекцій: [навчальне видання] / Василь Олексійович Балух. – Чернівці: Книги ХХІ, 2006. – 606 с.

125. *Балух В.О.* Історія Стародавнього Риму: Курс лекцій: [навчальне видання] / В.О. Балух, В.П. Коцур. – Чернівці: Книги ХХІ, 2005. – 680 с.

126. *Бойко О.Д.* Історія України: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів] / Олександр Дмитрович Бойко. – К.: Академвидав, 2006. – 688 с.

127. *Бойченко І.В.* Філософія історії: [підручник] / Іван Васильович Бойченко. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000. – 723 с.

128. *Бунятян К.П.* Давнє населення України: [навч. посіб.] / Катерина Петрівна Бунятян. – К.: Либідь, 1999. – 232 с.

129. *Василенко М.Д.* Україна: міжнародні зв'язки: [навч. посіб.] / М.Д. Василенко, С.Д. Василенко. – О.: Юридична література, 2004. – 168 с.

130. *Ващенко В.В.* Лекції з історії української історичної науки др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст. (М.І. Костомаров, В.Б. Антонович, М.С. Грушевський): [навч. посіб.] / Володимир Володимирович Ващенко. – Д.: ДДУ, 1998. – 140 с.

131. Всесвітня історія: [посіб. до держ. екзамену для студентів іст. спец-ей] / [Моціяка П.П., Дудка Р.А., Мицик Л.М. та ін.]. – Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – 281 с.

132. *Гальчинський А.С.* Становлення суспільства постіндустріальної цивілізації: [навч. посіб. для студ-ів вузів з дисципліни “Основи економічної теорії”] / Анатолій Степанович Гальчинський. – К.: Вища школа, 1993. – 107 с.

133. *Голованов С.О.* Всесвітня історія: [навч. посіб.]; за ред. Ю.М. Алексеєва / Сергій Олександрович Голованов. – К.: Каравела, 2005. – 272 с.

134. *Залізник Л.* Первісна історія України: [навч. посіб.] / Леонід Залізник. – К.: Вища школа, 1999. – 263 с.

135. *Залізник Л.* Україна в колі світових цивілізацій: [наук.-метод. розробка на допомогу лектору-викл. нар. ун-ту українознавства] / Леонід Залізник. – К.: Т-во “Знання” України, 2006. – 96 с. – (Б-ка українознавця).
136. *Зашкільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності: [наукове видання] / Леонід Зашкільняк. – Л.: Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, 1999. – 228 с.
137. *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія: [посіб. для студ. іст. спец-тей ун-тів] / Леонід Зашкільняк. – Л.: ПАІС, 2007. – 312 с.
138. Історичне джерелознавство: [підручник] / [Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Павленко С.Ф. та ін.]. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
139. Історія Європейської цивілізації: [навч. посіб.] / [Голуб В.Й., Коваленко Л.Т., Печенюк І.С. та ін.]; за ред. В.Й. Голуба. – К.: НАОУ, 2007. – 294 с.
140. История России: [с древнейших времён до конца XX века] / [отв. ред. А.Н. Сахаров]. – М.: АСТ, 2003. – 544 с.
141. Історія світової та української культури: [підруч. для вищ. закл. освіти] / [Греченко В.А., Чорний І.В., Кушнерук В.А., Режко В.А.]. – К.: Літера, 2000. – 464 с.
142. Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV – XX століть: [навч. посіб.] / [Горбань Ю.А., Білик Б.І., Дячук Л.В. та ін.]; за ред. Ю.А. Горбаня. – К.: Вікар, 2003. – 435 с. – (Серія “Київському національному університету імені Тараса Шевченка 170 років”).
143. Історія України / [Верстюк В.Ф., Гарань О.В., Гуржій О.І. та ін.]; за ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 2002. – 472 с.
144. Історія Центрально-Східної Європи: [посіб. для студ. іст. і гуманіт. ф-тів ун-тів] / за ред. Л. Зашкільняка. – Львів: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2001. – 660 с.
145. *Калакура Я.С.* Українська історіографія: [курс лекцій] / Ярослав Степанович Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
146. *Кириченко В.П.* Нова історія країн Азії, Африки та Латинської Америки: [навч. посіб.] / Василь Прохорович Кириченко. – К.: Либідь, 2003. – 168 с.
147. *Ковальченко И.Д.* Методы исторического исследования: [научное издание] / Иван Дмитриевич Ковальченко. – М.: Наука, 1987. – 440 с.
148. *Колесник І.І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX століття): [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів] / Ірина Іванівна Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
149. *Король В.Ю.* Історія України: [навч. посіб.] / Віктор Юхимович Король. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2005. – 496 с.
150. *Космина В.Г.* Вступ до історії сучасної цивілізації: Конспект лекційного курсу: [навч. посіб. для студ. гуманіт. спец-ей] / Віталій Григорович Космина. – Запоріжжя: Просвіта, 2001. – 76 с.
151. *Коцур А.П.* Українська національна історіографія XX ст.: [навч.-метод. посіб.] / Анатолій Петрович Коцур. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – 40 с.

152. *Коцур В.П.* Історіографія історії України: [курс лекцій] / В.П. Коцур, А.П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.
153. *Крижанівський О.П.* Історія Стародавнього Сходу: [курс лекцій] / Олег Прокопович Крижанівський. – К.: Либідь, 1996. – 480 с.
154. *Крижанівський О.П.* Історія Стародавнього Сходу: [підручник] / Олег Прокопович Крижанівський. – К.: Либідь, 2006. – 592 с.
155. *Крижановська О.О.* Історія Середніх віків: Вступ до історії західноєвропейського Середньовіччя. Курс лекцій: [навч. посіб.] / О.О. Крижановська, О.П. Крижанівський. – К.: Либідь, 2004. – 368 с.
156. *Литвин В.* Історія України: [підручник] / Володимир Литвин. – К.: Наукова думка, 2006. – 728 с.
157. *Моця О.П.* Київська Русь: від язичництва до християнства: [навч. посіб. для учнів старших класів і студентів] / О. Моця, В. Ричка. – К.: Глобус, 1996. – 224 с.
158. *Новицький В.Є.* Економічні ресурси цивілізаційного розвитку: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / В.Є. Новицький. – К.: НАУ, 2004. – 268 с.
159. *Олійник М.* Історія України: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / М. Олійник, І. Ткачук. – Хмельницький: ТУП, 2003. – 153 с.
160. *Павленко Ю.В.* Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: [навч. посіб.] / Юрій Віталійович Павленко. – К.: Либідь, 2000. – 360 с.
161. *Павленко Ю.В.* Цивілізаційний розвиток людства: [навч. посіб.] / Ю.В. Павленко, С.Б. Кримський. – К.: Фенікс, 2007. – 316 с.
162. *Рубель В.А.* Історія середньовічного Сходу: Курс лекцій: [навч. посіб.] / Вадим Анатолійович Рубель. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.
163. *Рубель В.А.* Історія середньовічного Сходу: [тематична хрестоматія] / Вадим Анатолійович Рубель. – К.: Либідь, 2000. – 624 с.
164. *Рубель В.А.* Історія цивілізацій Доколумбової Америки: [навч. посіб.] / Вадим Анатолійович Рубель. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.
165. *Рубель В.А.* Нова історія Азії та Африки: Постсередньовічний Схід (XVIII – друга половина XIX ст.): [навч. посіб.] / Вадим Анатолійович Рубель. – К.: Либідь, 2007. – 560 с.
166. *Сахаров А.М.* Історіографія історії СРСР. Досовєтський період: [учеб. пособие] / Анатолій Михайлович Сахаров. – М.: Высш. Школа, 1978. – 256 с.
167. *Семенникова Л.И.* Росія в мировому сообществе цивилизаций: [учеб. пособ. для вузов] / Семенникова Любовь Ивановна. – Брянск: Курсив, 1999. – 558 с.
168. *Таран Л.В.* Французька історіографія (70-ті роки XIX – 80-ті роки XX ст.): [навч. посіб. для студ. іст. ф-тів пед. вузів] / Лідія Валентинівна Таран. – К.: Вища школа, 1991. – 103 с.
169. *Теплицький Ю.М.* Від Київської Русі – до суверенної України: цивілізаційна спадкоємність: [навч. посіб.] / Юрій Михайлович Теплицький. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2000. – 352 с.

170. *Теплицький Ю.М.* “Захід” – “Схід” і слов’янська цивілізація: [навч. посіб. з іст. світових цивілізацій] / Юрій Михайлович Теплицький. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2001. – 172 с.

171. *Ушаков Е.В.* Введение в философию и методологию науки: [учебник] / Евгений Владимирович Ушаков. – М.: Издательство “Экзамен”, 2005. – 528 с. – (Серия “Учебник для вузов”).

172. *Філіпенко А.С.* Економічний розвиток сучасної цивілізації: [навч. посіб.] / Антон Сергійович Філіпенко. – К.: Знання України, 2006. – 315 с.

173. *Философия науки*: [учеб. пособие для вузов] / [под. ред. С.А. Лебедева]. – М.: Академический Проект; Альма Матер, 2007. – 731 с. – (“Gaudeamus”).

174. *Черкашина Н.К.* Історія України: від давніх часів до сьогодення: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів]. / Н.К. Черкашина, О.І. Дідівська. – Житомир: ЖДТУ, 2004. – 372 с.

175. *Чмихов М.О.* Археологія та стародавня історія України: [курс лекцій] / Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. – К.: Либідь, 1992. – 376 с.

176. *Чмихов М.О.* Давня культура: [навч. посіб.] / Микола Олександрович Чмихов. – К.: Либідь, 1994. – 288 с.

177. *Яковенко Н.* Вступ до історії: [науково-популярне видання] / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 376 с.

3. Статті

178. *Ахиезер А.С.* Философские основы социокультурной теории и методологии / А.С. Ахиезер // Вопросы философии. – 2000. – № 9. – С. 29 – 45.

179. *Баган О.* Галичина як геополітичний чинник // Бойківщина: наук. зб. – Т. 1. – Дрогобич: Наук.-культ. т-во “Бойківщина”, 2002. – С. 16 – 20.

180. *Баган О.* Регіон як соціо-культурний феномен, або як облаштувати Середню Європу // Бойківщина: наук. зб. – Т. 1. – Дрогобич: Наук.-культ. т-во “Бойківщина”, 2002. – С. 20 – 26.

181. *Балушок В.* Міссісіпі – маловідома Північноамериканська цивілізація Доколумбової епохи / В. Балушок // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 5. – С. 71 – 79.

182. *Балушок В.* Україна “своєвольна” / В. Балушок // Київська старовина. – 2004. – № 4. – С. 29 – 39.

183. *Барановський Ф.* Чинники та мотиви європейської інтеграції України / Ф. Барановський // Політичний менеджмент. – 2007. – № 6 (27). – С. 115 – 124.

184. *Бевз Т.А.* Менталітет як надбання людської цивілізації / Т.А. Бевз // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 292 – 302.

185. *Білопалій В.В.* Міжнародні відносини України як чинник консолідаційних процесів у суспільстві / В.В. Білопалій, С.Г. Руденко // Світова цивілізація і міжнародні відносини. – 2002. – № 1. – С. 143 – 147.

186. *Білорус О.Г.* Глобалізація і глобалізм: парадокси постіндустріальної цивілізаційної еволюції чи закономірність? / О.Г. Білорус // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 45 – 56.
187. *Білорус О.* Проблеми політичної економії глобалізму. Глобалізм як світова система імперіалістичної інтеграції / О. Білорус // Україна в глобалізованому світі: зб. наук. пр. / НАН України. Інститут світової економіки і міжнародних відносин; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 2007. – С. 5 – 23.
188. *Білорус О.* Сучасні процеси глобалізації / О. Білорус, В. Власов // Україна в глобалізованому світі: зб. наук. пр. / НАН України. Інститут світової економіки і міжнародних відносин; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 2007. – С. 140 – 142.
189. *Брехуненко В.* Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв / В. Брехуненко // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 6. – К.: Ін-т історії НАНУ, 2006. – С. 453 – 486.
190. *Бурдо Н.Б.* Основи хронології Трипілля – Кукутені / Н.Б. Бурдо, М.Ю. Відейко // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 17 – 29.
191. *Бурдо Н.Б.* Сакральний світ Трипільської цивілізації / Н.Б. Бурдо // Енциклопедія Трипільської цивілізації: в 2 т. / [гол. ред. М.Ю. Відейко]. – К.: ТОВ “УКРПОЛИГРАФМЕДІА”, 2004. – Т. 1., кн. 1. – 2004. – С. 343 – 419.
192. *Бурдо Н.Б.* Трипілля як феномен цивілізаційного процесу в історії Давньої Європи / Н.Б. Бурдо // Мат. та досл. з археології Східної України. Від неоліту до кіммерійців: [зб. наук. пр.]; за ред. С.М. Санжарова. – Вип. 7. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2007. — С. 32 – 38.
193. *Василенко О.* Критика ідей євразійства в історіософії В. Липинського / О. Василенко // В'ячеслав Липинський – ідеолог українського державотворення: зб. наук. пр. – Луцьк: Вид-во “Волинська обласна друкарня”, 2001. – С. 85 – 97.
194. *Виноградов Г.М.* Особливості впливу української барокової культури на формування російської імперської доктрини / Г.М. Виноградов, В.І. Косицька // Нива знань. – № 4. – Д.: Вид-во “Промінь”, 1997. – С. 53 – 55.
195. *Виноградов Г.М.* Росія та Україна на рубежі XVII – XVIII ст.: відносини “дочірньої” та “пасербницької” цивілізації (в контексті концепції А.Дж. Тойнбі) / Г.М. Виноградов, В.В. Головка // Нива знань. – № 4. – Д.: Вид-во “Промінь”, 1997. – С. 163 – 166.
196. *Виноградов Г.М.* Українська інтелектуальна еліта доби бароко в ставленні до російської державної та культурної традиції / Г.М. Виноградов // Нива знань. – № 4. – Д.: Вид-во “Промінь”, 1997. – С. 51 – 53.
197. *Відейко М.Ю.* Хронологія археологічних пам'яток мідного віку / М.Ю. Відейко // Археологія. – 1990. – № 3. – С. 107 – 111.
198. *Вітер І.І.* Глобалістика – наука XXI століття / І.І. Вітер // Актуальні проблеми міжнародних відносин: зб. наук. пр. – Вип. 37: у 2-ох ч. – Ч. I. – К.:

КНУ імені Тараса Шевченка; Інститут міжнародних відносин, 2002. – С. 87 – 89.

199. *Водотика С.Г.* До питання про історіософію вітчизняної історичної науки поч. ХХ ст. / С.Г. Водотика // *Культура народів Причорномор'я*. – 2000. – № 13. – С. 71 – 77.

200. *Войналович В.А.* Релігійна регіоналізація України: цивілізаційний контекст / В.А. Войналович // *Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект*: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 303 – 312.

201. *Галицька Т.В.* Сталий розвиток у глобальному інформаційному суспільстві / Т.В. Галицька // *Актуальні проблеми міжнародних відносин*: зб. наук. пр. – Вип. 37: у 2-ох ч. – Ч. I. – К.: КНУ імені Тараса Шевченка; Інститут міжнародних відносин, 2002. – С. 24 – 25.

202. *Гломозда К.Ю.* Стан української історіографії та визначення її ролі в сучасному суспільстві / К.Ю. Гломозда // *Магістеріум*. – Вип. 17: *Історичні студії*. – К.: Національний університет “Києво-Могилянська академія”, 2004. – С. 81 – 91.

203. *Глотов Б.Б.* Вплив православ'я на формування ментальності українського народу / Б.Б. Глотов // *Філософія, культура, життя*: [міжвуз. зб. наук. пр.; Спец. вип.]. – Д.: ДДФА, 2005. – С. 121 – 129.

204. *Головко О.* Галицька держава князів Ростиславичів в історії Центрально-Східної Європи (IX – XII ст.) / О. Головко // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найд. часів до кін. XVIII ст.)*. – Вип. 5. – К.: Ін-т історії НАНУ, 2005. – С. 87 – 131.

205. *Головко О.Б.* Зустріч цивілізацій у середині XIII ст.: держава Романовичів між католицьким заходом і монгольським сходом / О.Б. Головко // *Східний світ*. – 2006. – № 1. – С. 67 – 76.

206. *Головко О.* Формування державних утворень у Східній Європі в IX – першій пол. XIII ст. / О. Головко // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найд. часів до кін. XVIII ст.)*. – Вип. 4. – К.: Ін-т історії НАНУ, 2004. – С. 77 – 94.

207. *Гончаревський В.Е.* Вплив західноєвропейської історичної думки на формування цивілізаційного підходу в сучасній українській історичній науці / В.Е. Гончаревський // *Соціальна історія: Науковий збірник*. / Випуск IV. За ред. проф. Г.Д. Казьмирчука. – К.: Видавець СПД Цимбаленко Є.С., 2008. – С. 157 – 165.

208. *Гончаревський В.Е.* Дослідження Середньовічної історії України у контексті використання цивілізаційного підходу в сучасній вітчизняній історіографії / В.Е. Гончаревський // *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. – № 4 (51). – 2009. – С. 98 – 102.

209. *Гончаревський В.Е.* Європа і Росія – сучасні виклики для України / В.Е. Гончаревський // *Часопис української історії* / за ред. доктора історичних наук А.П. Коцура. – К.: Вид-во “Книги – XXI”, 2011. – Вип. 19. – С. 49 – 54.

210. *Гончаревський В.Е.* Основний принцип розвитку цивілізацій у концепції А.Дж. Тойнбі / В.Е. Гончаревський // *Збірник наукових праць*. Серія

“Історія та географія” / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х.: Майдан, 2004. – Вип. 17. – С. 31 – 36.

211. *Гончаревський В.Е.* Парадокс і гармонія філософсько-історичних поглядів А.Дж. Тойнбі / В.Е. Гончаревський // Збірник наукових праць. Серія “Історія та географія” / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х.: Майдан, 2005. – Вип. 18. – С. 36 – 41.

212. *Гончаревський В.Е.* Рушійні сили історичного розвитку суспільства в цивілізаційній концепції А.Дж. Тойнбі / В.Е. Гончаревський // Збірник наукових праць. Серія “Історія та географія” / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х.: “ОВС”, 2002. – Вип. 12. – С. 136 – 140.

213. *Гончаревський В.Е.* Структура цивілізаційної побудови А.Дж. Тойнбі / В.Е. Гончаревський // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: КНУ імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2007. – Вип. 91 – 93. – С. 136 – 139.

214. *Гончаревський В.Е.* Україна в процесі європейської інтеграції: цивілізаційний вимір в сучасній вітчизняній історіографії / В.Е. Гончаревський // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Вип. 27. – К.: УНІСЕРВ, 2008. – С. 82 – 88.

215. *Гончаревський В.Е.* Цивілізаційний підхід до визначення соціокультурної ідентичності України в сучасній вітчизняній історіографії / В.Е. Гончаревський // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: КНУ імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2009. – Вип. 97. – С. 12 – 15.

216. *Гончаревський В.Е.* Цивілізаційний підхід: минуле чи майбутнє української історичної науки? / В.Е. Гончаревський // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: КНУ імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2010. – Вип. 102. – С. 4 – 6.

217. *Гончаревський В.Е.* Цивілізаційний підхід у вивченні Давньої історії України в сучасній вітчизняній історіографії / В.Е. Гончаревський // Часопис української історії / за ред. доктора історичних наук А.П. Коцура. – К.: Вид-во “Книги – XXI”, 2009. – Вип. 13. – С. 88 – 92.

218. *Горбатенко В.П.* Парадигма модернізації / В.П. Горбатенко // Нова політика. — 1998. — № 4. — С. 41 – 51.

219. *Горський В.* Ще раз про пошук Європи / В. Горський // Філософсько-антропологічні студії. – 2000. – С. 44 – 60.

220. *Гусаков В.* Війна в Судані як приклад міжцивілізаційного конфлікту XXI століття / В. Гусаков // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 82 – 85.

221. *Дашутін Г.П.* Цивілізаційно-глобалістський підхід до становлення інформаційного суспільства в Україні / Г.П. Дашутін // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 336 – 343.

222. *Дем’яненко Б.* Рубіжність як фактор глобалізаційних та регіоналізаційних орієнтацій України / Б. Дем’яненко, В. Дем’яненко // Україна соборна: [зб. наук. статей]. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 35 – 49.

223. *Дергачов О.П.* Проблеми уточнення цивілізаційних координат України / О.П. Дергачов // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 323 – 335.
224. *Дмитренко М.* Розвиток України в контексті глобалізації / М. Дмитренко // Україна в глобалізованому світі: зб. наук. пр. / НАН України. Інститут світової економіки і міжнародних відносин; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 2007. – С. 128 – 131.
225. *Дудкін В.П.* Археометричні дослідження трипільської цивілізації / В.П. Дудкін, М.Ю. Відейко // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 7 – 27.
226. *Дутчак В.В.* Значення впровадження християнства для внутрішнього життя та зовнішньої політики Київської держави / В.В. Дутчак // Вісник Технологічного ун-ту Поділля. – Хмельницький, 1999. – № 6. – С. 39 – 41.
227. *Дяченко М.В.* Проблеми культурної консолідації людства / М.В. Дяченко // Культура України. – Вип. 6. Мистецтвознавство: зб. наук. пр. / Харк. держ. акад. культури; відп. ред. О.Г. Стахевич. – Х.: ХДАК, 2000. – С. 12 – 17.
228. *Ерасов Б.С.* Цивілізація: смысл слова и определение термина / Б.С. Ерасов // Цивілізації. Вип. 4. – М.: МАЛП, 1997. – С. 169 – 187.
229. *Євтух В.Б.* Соціологічний аспект сучасних глобалізаційних процесів / В.Б. Євтух // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 57 – 62.
230. *Жук С.І.* Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки / С.І. Жук // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 45 – 53.
231. *Завьялов А.С.* Украина в контексте общеевропейской культуры (X – XVII вв.) / А.С. Завьялов // Нива знань. – № 4. – Д.: Вид-во “Промінь”, 1997. – С. 35 – 38.
232. *Залізняк Л.Л.* Архаїчні корені українського козацтва / Л.Л. Залізняк // Археологічні дослідження пам’яток українського козацтва: [зб. наук. статей] / [ред. кол. С.З. Заремба та ін.]. – К., 1993. – С. 81 – 125. – (Бібліотечка “Часи козацькі”, Вип. 2).
233. *Залізняк Л.* Київська Русь: праукраїнська держава чи “спільний стовбур” східних слов’ян? / Л. Залізняк // Український історик. Журнал історії і українознавства. – № 1 – 4 (136 – 139). Рік XXXV. / під заг. ред. Л. Винара. – Нью-Йорк – Торонто – Київ – Львів – Мюнхен, 1998. – С. 230 – 237.
234. *Залізняк Л.* Палеоліт і цивілізаційна концепція Шпенглера – Тойнбі / Л. Залізняк // Археологія. – 2002. – № 1. – С. 14 – 24.
235. *Залізняк Л.* Трипільля очима науковців і політиків / Л. Залізняк // Археологія. – 2004. – № 3. – С. 95 – 103.
236. *Залізняк Л.* Трипільці: хто вони? / Л. Залізняк // Генеза. – 1997. – № 1 (5). – С. 158 – 162.
237. *Залізняк Л.* Україна в системі світових цивілізацій / Л. Залізняк // Пам’ять століть. – 1997. – № 1. – С. 4 – 10.

238. *Залізник Л.* Цивілізаційний вибір України: Європа чи Азія / Л. Залізник // *Визвольний шлях*. – Кн. 2 (671) – Лютий 2004. – Річник 57. – С. 43 – 49.
239. *Залізник Л.Л.* Цивілізаційний вибір України та Переяслав / Л.Л. Залізник // *Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр.* – К., 2004. – С. 96 – 107.
240. *Зашкільняк Л.О.* Міжнародна наукова конференція у Львові “Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти” / Л.О. Зашкільняк, Р.Б. Сирота // *Український історичний журнал*. – 2002. – № 2. – С. 148 – 153.
241. *Заярнюк А.* Повсякденна радянськість пострадянського сьогодні / А. Заярнюк // *Критика*. – Рік X, Число 3 (101). – Березень 2006. – С. 9 – 10.
242. *Іваненко В.В.* Геополітичні детермінанти зовнішньополітичного курсу України / В.В. Іваненко, О.С. Осельська // *Світова цивілізація і міжнародні відносини*. – 2001. – № 1. – С. 17 – 26.
243. *Іонов И.Н.* Теория цивилизаций: этапы становления и развития / И.Н. Ионов // *Новая и новейшая история*. – 1994. – № 4 – 5. – С. 33 – 50.
244. *Ищенко В.В.* “Год Украины” в российской исторической науке / В.В. Ищенко // *Новая и новейшая история*. – 2002. – № 2. – С. 231 – 249.
245. *Ищенко Ю.* Пошук моделі національної ідентичності (Порівняльний аналіз історіософського дискурсу М. Данилевського і Д. Донцова) / Ю. Іщенко // *Політологічні читання*. – 1994. – № 2. – С. 145 – 178.
246. *Калакура Я.С.* Українська історіографія в контексті національної державності / Я.С. Калакура // *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. – № 2 (15). Ч. 2. – 2002. – С. 27 – 30.
247. *Каспэ С.* Российская цивилизация и идеи А.Дж. Тойнби / С. Каспэ // *Свободная мысль*. – 1995. – № 2. – С. 76 – 83.
248. *Касьянов Г.* Ще не вмерла українська історіографія / Г. Касьянов // *Критика*. – Рік VI, Число 4 (54). – Квітень 2002. – С. 20 – 22.
249. *Клюй А.І.* Захід чи Росія?: український вибір у творчості М. Драгоманова, В. Липинського, Д. Донцова / А.І. Клюй // *Світова цивілізація і міжнародні відносини*. – 2002. – № 1. – С. 152 – 156.
250. *Ковалевський В.О.* Українське інформаційне суспільство: вимоги часу, ілюзія чи свідомий вибір? / В.О. Ковалевський // *Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр.* – К., 2004. – С. 452 – 463.
251. *Ковальова О.О.* Вступ до ЄС: входження до “політичної Європи” чи політичний результат приналежності до “Західної” цивілізації? / О.О. Ковальова // *Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр.* – К., 2004. – С. 344 – 353.
252. *Ковальченко И.Д.* Сущность и особенности общественно-исторического развития / И.Д. Ковальченко // *Исторические записки. Теоретические и методологические проблемы исторических исследований*. – М., 1995. – Вып. 1. – С. 21 – 35.

253. *Ковальченко И.Д.* Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах / И.Д. Ковальченко // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1. – С. 17 – 39.
254. *Колесник І.І.* Курс української історіографії у вищій школі: нова модель викладання / І.І. Колесник // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 1. – Д.: Вид-во “Промінь”, 1997. – С. 308 – 323. – (На пошану професора Миколи Павловича Ковальського).
255. *Колесник І.І.* Проблема зв’язків української та російської історіографії: методологічний аспект / І.І. Колесник // Нива знань. – № 4. – Д.: Вид-во “Промінь”, 1997. – С. 16 – 20.
256. *Колесник І.І.* Курс української історіографії у вищій школі: Нова модель викладання / І.І. Колесник // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 1. – Д.: Промінь, 1997. – С. 308 – 323.
257. *Колесник І.І.* Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації / І.І. Колесник // Історія і теорія історичної науки та освіти: Харківський історіографічний збірник. – Х.: НМЦ “СД”, 1995. – Вип. 1. – С. 23 – 32.
258. *Колесник І.І.* Українська культура та історіографія: історія ментальностей / І.І. Колесник // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 26 – 37.
259. *Колесник И.И.* Историческая наука в современном пространстве постмодернизма / И.И. Колесник // Грані. – 1999. – № 2 (4). Березень-Квітень. – С. 9 – 13.
260. *Колесников К.М.* Історіософські традиції в інтелектуальній культурі українського і російського народів ХІХ – ХХ ст. / К.М. Колесников // Нива знань. – № 4. – Д.: Вид-во “Промінь”, 1997. – С. 140 – 142.
261. *Колесников К.М.* Українська історіософія: спроба культурологічного аналізу / К.М. Колесников // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 1. – Д.: Промінь, 1997. – С. 324 – 331.
262. *Колесников О.Г.* Трипільське домобудівництво / О.Г. Колесников // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 63 – 74.
263. *Космина В.Г.* Глобалізація і зіткнення цивілізацій / В.Г. Космина // Світова цивілізація і міжнародні відносини. – 2002. – № 1. – С. 37 – 48.
264. *Космина В.Г.* Методологічні контрверзи “Дослідження історії” А. Тойнбі / В.Г. Космина // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 145 – 158.
265. *Котляр М.* Галицько-Волинська Русь, Візантія і Угорщина в ХІІ ст. / М. Котляр // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії ХІ – ХVІІІ століть. – К.: Ін-т історії НАНУ, 2000. – С. 6 – 21.
266. *Котляр М.* Південно-Західна Русь в європейській політиці ХІІ – ХІІІ ст. / М. Котляр // Україна в Центрально-Східній Європі (з найд. часів до кін. ХVІІІ ст.). – Вип. 3. – К.: Ін-т історії НАНУ, 2003. – С. 79 – 100.
267. *Коцур А.П.* Теоретико-історіософська інтенція державницької думки інтелектуально-духовної еліти України ХІХ – початку ХХ ст. / А.П. Коцур // Часопис української історії. – К., 2009. – Вип. 14. – С. 97 – 110.

268. *Коцур А.П.* “Українське національне відродження”: термінологічно-понятійне відображення в історіографії ХХ – ХХІ ст. / А.П. Коцур // Часопис української історії. – К., 2007. – Вип. 8. – С. 35 – 37
269. *Кривицька О.* Регіональні модифікації полікультурних відмінностей України / О. Кривицька // Наукові записки. Курасівські читання – 2005. – К.: ІПіЕНД, 2006. – Вип. 30, кн. 1. – С. 248 – 264. – (Сер. “Політологія і етнологія”).
270. *Кривошея В.* Актуальні питання цивілізаційної характеристики Гетьманщини / В. Кривошея // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. досл. ім. І.Ф. Кураса НАН України: зб. наук. пр. – К., 2006. – Вип. 32. – С. 8 – 25.
271. *Кривошея В.* Українське козацтво в світлі цивілізаційного підходу / В. Кривошея // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 364 – 373.
272. *Кримський С.* Колізії цивілізаційного вибору в посттоталітарній Україні / С. Кримський // Філософсько-антропологічні студії. – 2000. – С. 37 – 43.
273. *Круц В.О.* Етапи і напрямки розселення племен трипільської культури / В.О. Круц // Подільська старовина / [ред. К. Висоцька]. – Вінниця, 1993. – С. 35 – 44.
274. *Круц В.О.* Питання демографії Трипільської культури / В.О. Круц // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 30 – 36.
275. *Кудряченко А.І.* Місце сучасної Європи у цивілізаційних процесах / А.І. Кудряченко // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 126 – 138.
276. *Курас І.Ф.* Цивілізаційне місце України в сучасному світі / І.Ф. Курас // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 4 – 8.
277. *Лановенко О.П.* Цивілізаційний “розлам” сучасного світу як передумова формування нового світопорядку / О.П. Лановенко // Актуальні проблеми міжнародних відносин: зб. наук. пр. – Вип. 37: у 2-ох ч. – Ч. I. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Інститут міжнародних відносин, 2002. – С. 13 – 16.
278. *Леп’явко С.* Українське козацтво і теорія Великого Кордону / С. Леп’явко // Козацька спадщина: [альманах]. – Нікополь; Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – Вип. 2. – С. 36 – 59.
279. *Майборода О.М.* Глобалізація і вектор політичного розвитку України / О.М. Майборода // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 139 – 143.
280. *Майборода О.М.* Українська самоідентифікація на сучасному етапі: елітарна та масова версії / О.М. Майборода // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 2. – К.: ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2006. – С. 71 – 74.
281. *Марцинюк І.М.* Історія людства – історія народів чи цивілізацій? / І.М. Марцинюк // Вісник НАН України. – 1995. – № 11 – 12. – С. 4 – 21.
282. *Маслійчук В.* Концепція “Східно-Центральної Європи” Вернера Конце в контексті “європеїзації” сучасної української історичної науки /

В. Маслійчук // Історія та історіографія в Європі. – Вип. 1 – 2. К.: УНІСЕРВ, 2003. – С. 208 – 214.

283. *Масненко В.В.* Історична пам'ять як основа формування національної свідомості / В.В. Масненко // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 49 – 62.

284. *Масненко В.* Українська історіографія ХІХ – першої третини ХХ ст.: межі національної ідентичності та політичної легітимації / В. Масненко // Історія та історіографія в Європі. – 2004. – № 3. – С. 25 – 34.

285. *Матвеева С.Я.* Как возможно утопическое общество: опыт социокультурного словаря монографии / С.Я. Матвеева // Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта. (Социокультурная динамика России): в 2 т. / А.С. Ахиезер. – Новосибирск, 1997. –

Т. 2: Теория и методология: [словарь]. – 1998. – С. 8 – 17.

286. *Матіяшук І.В.* Домонгольська доба як початок духовної культури українського народу / І.В. Матіяшук // На межі тисячоліть: християнство як феномен культури: [зб. статей]. – К.: МІЛП, 2000. – С. 108 – 115.

287. *Матях В.М.* Дослідження українського історичного процесу Раннього Нового часу в світлі новітніх історіографічних тенденцій / В.М. Матях // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.). – Вип. 5. – К.: Ін-т історії НАНУ, 2005. – С. 493 – 511.

288. *Матях В.М.* Національний історичний процес за доби Середньовіччя і Раннього Нового часу: тематична репрезентативність на сторінках “Українського історичного журналу” (1987 – 2007 рр.) / В.М. Матях // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 67 – 82.

289. *Матях В.М.* Сучасна українська новістика та перспективи наукових пошуків / В.М. Матях // Український історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 150 – 164.

290. *Михальченко М.І.* Українська осередкова цивілізація: методологічний аспект аналізу / М.І. Михальченко // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 63 – 76.

291. *Михальченко М.* Українська цивілізація: логіка, закономірності та курйози становлення / М. Михальченко, З. Самчук // Актуальні проблеми внутрішньої політики: [науковий журнал] / [ред. О. Рафальський]. – К: Вид-во НАДУ, 2004. – Вип. 4. – С. 29 – 31.

292. *Михальченко М.* Цивілізаційна чи ціннісна розколотість України? / М. Михальченко, Ю. Шайгородський // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6 (21). – С. 18 – 28.

293. *Моця О.П.* Давні та середньовічні цивілізації в Україні / О.П. Моця // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К.: Академперіодика, 2004. – С. 77 – 88.

294. *Моця О.П.* Етнополітичні процеси слов'ян Східної Європи на етапі державотворення / О.П. Моця // Україна в Центрально-Східній Європі (з найд. часів до кін. ХVІІІ ст.). – Вип. 2. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2002. – С. 9 – 13.

295. *Моця О.П.* Київська Русь і країни Європи: характерні риси східнослов'янської державності, рівні міжнародних відносин та напрями контактів / О.П. Моця // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 4 – 19.
296. *Павленко Ю.В.* Альтернативи цивілізаційного розвитку і Україна / Ю.В. Павленко // Актуальні проблеми міжнародних відносин: зб. наук. пр. – Вип. 37: у 2-ох ч. – Ч. I. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Інститут міжнародних відносин, 2002. – С. 51 – 56.
297. *Павленко Ю.В.* Критический анализ теории зарождения цивилизации А.Дж. Тойнби / Ю.В. Павленко // Теория и методы археологических исследований: [сб. науч. тр.]. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 89 – 110.
298. *Павленко Ю.В.* Походження та цивілізаційна ідентичність українського народу / Ю.В. Павленко // Collegium. – 2004. – № 15. – С. 149 – 164.
299. *Павленко Ю.В.* Рецензія. Цивілізаційна історія України / Ю.В. Павленко // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 214 – 218.
300. *Павленко Ю.В.* Стадійна та полілінійна природа цивілізаційного процесу / Ю.В. Павленко // Сучасність. – 1996. – № 5. – С. 117 – 125.
301. *Павленко Ю.В.* Українська модель у цивілізаційному вимірі / Ю.В. Павленко // Розбудова держави. – 2000. – № 1 – 6. – С. 114 – 121.
302. *Павленко Ю.В.* Чи було створено нову цивілізацію в СРСР? / Ю.В. Павленко // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 175 – 184.
303. *Пахомов Ю.Н.* Мировые цивилизации: проблемы и перспективы / Ю.Н. Пахомов // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 20 – 32.
304. *Пахомов Ю.* Цивілізаційні виклики і сучасна Україна / Ю. Пахомов // Політична думка. – 1997. – № 1. – С. 165 – 172.
305. *Піскорська Г.А.* Концепція інформаційного суспільства в урядових програмах і зовнішній політиці країн світу / Г.А. Піскорська // Актуальні проблеми міжнародних відносин: зб. наук. пр. – Вип. 37: у 2-ох ч. – Ч. I. – К.: КНУ імені Тараса Шевченка; Інститут міжнародних відносин, 2002. – С. 60 – 63.
306. *Портнов А.* Історіографії на краях / А. Портнов // Критика. – Рік X, Число 3 (101). – Березень 2006. – С. 17 – 18.
307. *Портнов А.* Очима сусіда: сучасні російські підручники з історії про Україну / А. Портнов // Сучасність. – 2000. – жовтень 10. – С. 154 – 156.
308. *Потульницький В.А.* “Вічні” проблеми російської історіографії / В.А. Потульницький // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип. 5. – Х.: ФріМайнд, 2002. – С. 42 – 46.
309. *Потульницький В.А.* Основні етапи розвитку української історичної думки в європейському контексті (1800 – 1991) / В.А. Потульницький // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – № 2. – Х., 1999. – С. 13 – 61.

310. *Прицак О.* Що таке історія України? / О. Прицак // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 53 – 60.
311. Проблема конфліктів і концепція майбутньої сутички цивілізацій / Вагапов В.Б., Гончаренко О.М., Косевцов В.О., Лисицин Е.М. // Наука і оборона. – 2001. – № 3. – С. 16 – 23.
312. *Рафальський О.О.* Вплив Переяславського договору 1654 року на цивілізаційні процеси в Україні / О.О. Рафальський // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 185 – 191.
313. *Реєнт О.П.* Вплив Великої війни 1914 – 1918 рр. на цивілізаційні процеси в Україні / О.П. Реєнт // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 89 – 95.
314. *Реєнт О.П.* Ідея соборності України і спроби її реалізації у ХІХ – ХХ ст. / О.П. Реєнт // Україна соборна: [зб. наук. статей]. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 3 – 11.
315. *Реєнт О.П.* Історія України ХІХ – поч. ХХ ст.: методологічний зріз і тематичні напрямки наукового пошуку / О.П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 218 – 232.
316. *Реєнт О.П.* Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти / О.П. Реєнт // Наука та наукознавство. – 1998. – № 2. – С. 42 – 52.
317. *Реєнт О.П.* Стан сучасної історичної науки в Україні / О.П. Реєнт // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2000. – Число 4., Ч. 1. – С. 87 – 127.
318. *Реєнт О.П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О.П. Реєнт // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 3 – 22.
319. *Ричка В.М.* Ідея Києва – Другого Єрусалима в політико-ідеологічних концепціях середньовічної Русі / В.М. Ричка // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 72 – 81.
320. *Ричка В.М.* Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації / В.М. Ричка // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 23 – 33.
321. *Рудич Ф.М.* Геополітичний вибір України: прагнення і реалії / Ф.М. Рудич // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 2. – К.: ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2006. – С. 147 – 158.
322. *Сарбей В.Г.* Етапи формування української національної самосвідомості (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – № 7 – 8. – 1993. – С. 3 – 16.
323. *Сарбей В.Г.* Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині ХІХ ст. / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 3 – 16.
324. *Сахаров А.М.* О некоторых вопросах историографических исследований // Сахаров А.М. Методология истории и историография: [статьи и выступления] / Анатолий Михайлович Сахаров. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1981. – С. 128 – 152.
325. *Сахаров А.М.* О предмете историографических исследований // Сахаров А.М. Методология истории и историография: [статьи и выступления] /

Анатолий Михайлович Сахаров. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1981. – С. 91 – 127.

326. *Сич О.* Конфлікт цивілізацій: нова небезпека чи відродження старого протиборства? / О. Сич // Філософ. і соціол. думка. – 1996. – № 1 – 2. – С. 3 – 8.

327. *Склярєнко Д.* Цивілізація // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / [голов. ред. В.М. Литвин]. – К., 2002. – С. 406 – 408.

328. *Скоблик В.П.* Історія Русі-України XI – XVIII ст. у контексті міжцивілізаційних відносин (особливості тойнб'янської інтерпретації) / В.П. Скоблик // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 16 – 29.

329. *Солдатенко В.Ф.* Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917 – 1920 рр. в Україні / В.Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 75 – 88.

330. *Ставнюк В.В.* Суспільно-політичні процеси в афінському полісі на початку класичної доби і архонтат Фемістокла / В.В. Ставнюк // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2000. – № 5. – С. 150 – 164.

331. *Стельмах С.П.* Інтернаціональні впливи – національні традиції: національні історичні культури та історіографії в Європі / С.П. Стельмах // Історія та історіографія в Європі. – № 1 – 2. – 2003. – С. 7 – 18.

332. *Стельмах С.П.* Парадигми історичної думки у ХХ столітті / С.П. Стельмах // Політична думка. – 1997. – № 4. – С. 153 – 169.

333. *Стельмах С.П.* У пошуках утраченої правди: теоретичні дискусії в сучасній українській історіографії / С.П. Стельмах // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: КНУ імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2002. – Вип. 63 – 64. – С. 12 – 14.

334. *Степанков В.* Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема протекції у 1648 – 1654 рр.? / В. Степанков // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 4. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2004. – С. 223 – 236.

335. *Таран Л.В.* На уривку століття: школа “Анналов” / Л.В. Таран // Українська історична наука на порозі ХХІ століття. Харківський історіографічний збірник. – Х.: НМЦ “СД”, 1997. – Вип. 2. – С. 35 – 44.

336. *Таран Л.В.* Проблеми епістемології історії: від позитивізму до постмодернізму (на прикладі французької, російської, української історіографії) / Л.В. Таран // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 185 – 197.

337. *Таран Л.В.* Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л.В. Таран // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 30 – 39; 1999. – № 1. – С. 25 – 34.

338. *Таран Л.В.* Школа “Анналів”, сучасні підходи в історичній науці / Л.В. Таран // Категоріальний апарат історичної науки: Харківський історіографічний збірник. – Х.: НМЦ “СД”, 2000. – Вип. 4. – С. 34 – 43.
339. *Таран Л.В.* Школа “Анналів” – погляд з кінця ХХ століття / Л.В. Таран // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 1999. – Число 3. – С. 35 – 45.
340. *Ткачук Т.М.* Знакова система Трипільської культури / Т.М. Ткачук // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 91 – 100.
341. *Толочко П.П.* Теоретичні проблеми вивчення історії України / П.П. Толочко // Археологія. – 2005. – № 2. – С. 3 – 11.
342. *Толочко П.П.* Цивілізація и глобалізація / П.П. Толочко // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 39 – 44.
343. *Томенчук Б.* Дніпровський і Дністровський транс’європейські шляхи “з варяг в греки” в геополітиці середньовічної України / Б. Томенчук // Україна соборна: [зб. наук. статей]. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 50 – 55.
344. *Удод О.* Розробка проблем теорії та методології історичної науки на сторінках “Українського історичного журналу” (1957 – 2007 рр.) / О. Удод // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 55 – 67.
345. *Удод О.* Шкільний підручник як історіографічне явище / О. Удод // Шкільна історія очима істориків-науковців: [матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України]; упорядник Н. Яковенко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С. 108 – 118.
346. Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI – XVIII століть / [відп. ред. В. Смолій]. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – 463 с.
347. *Фукуяма Ф.* Кінець історії? / Ф. Фукуяма // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 134 – 148.
348. *Хантінгтон С.* Зіткнення цивілізацій? / С. Хантінгтон // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 1 – 2. – С. 3 – 29.
349. *Хачатурян В.М.* Теория цивилизаций в русской исторической мысли / В.М. Хачатурян // Новая и новейшая история. – 1995. – № 5. – С. 8 – 18.
350. *Цвек О.В.* Релігійні уявлення населення Трипілья / О.В. Цвек // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 74 – 91.
351. Центральна і Східна Європа в XV – XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження проф. Д. Похилевича / [за ред. Л. Зашкільняка і М. Крикуна]. – Л.: Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, 1998. – 304 с.
352. *Черныш А.* Цивилизационный выбор Украины: испытание глобализацией / А. Черныш // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 2. – К.: ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2006. – С. 197 – 205.
353. *Черняков І.Т.* Місце Трипільської культури в Стародавній історії Європи / І.Т. Черняков // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 5 – 19.
354. *Чухно А.* Цивілізаційний і формаційний підходи та їх роль в економічній теорії та суспільній практиці / А. Чухно // Економіка України. – 2001. – № 6. – С. 39 – 47.

355. *Шейко В.М.* Від техногенної цивілізації до інформаційної: виробництво та використання послуг і знань / В.М. Шейко // Вісник Книжкової палати. – 2000. – № 4. – С. 21 – 23.
356. *Шейко В.М.* Інтересування культур і концепція поліетносфери (до проблеми співвідношення понять) / В.М. Шейко // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник / упорядн. В.В. Кравченко. – Х.: Майдан, 1999. – С. 160 – 173.
357. *Шейко В.М.* Інформаційна цивілізація: проблеми становлення та розвитку / В.М. Шейко // Вісник Книжкової палати. – 2000. – № 6. – С. 11 – 14.
358. *Шейко В.М.* Історико-філософські аспекти феномена “цивілізація” (огляд літератури) / В.М. Шейко // Вісник Харк. держ. акад. к-ри: зб. наук. пр. / відп. ред. Н.М. Кушнарєнко. – Вип. 6. – Х.: ХДАК, 2001. – С. 4 – 24.
359. *Шейко В.М.* Історичні аспекти криз техногенної цивілізації / В.М. Шейко // Вісник Харк. держ. акад. к-ри: зб. наук. пр. / відп. ред. Н.М. Кушнарєнко. – Вип. 7. – Х.: ХДАК, 2001. – С. 4 – 11.
360. *Шейко В.М.* Історичні аспекти розвитку індустріальної цивілізації на шляху до інформаційного суспільства / В.М. Шейко // Грані: Наук.-теорет. і громад.-політ. альманах. – Д., 2000. – № 6. – С. 22 – 26.
361. *Шейко В.М.* Історія культури та цивілізації в синергетичній парадигмі / В.М. Шейко // Вісник Харк. держ. акад. к-ри: зб. наук. пр. / відп. ред. Н.М. Кушнарєнко. – Вип. 8. – Х.: ХДАК, 2001. – С. 4 – 20.
362. *Шейко В.М.* Континуум культур: проблеми взаємозалежності та співробітництва / В.М. Шейко // Культура України. – Вип. 6. Мистецтвознавство: зб. наук. пр. / Харк. держ. акад. культури; відп. ред. О.Г. Стахевич. – Х.: ХДАК, 2000. – С. 4 – 12.
363. *Шейко В.М.* Методологічні засади історико-культурологічного процесу / В.М. Шейко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 16 – 32.
364. *Шейко В.М.* Освіта в інформаційній цивілізації / В.М. Шейко // Вісник Книжкової палати. – 2000. – № 9. – С. 17 – 19.
365. *Шейко В.М.* Основні етапи та тенденції розвитку цивілізації / В.М. Шейко // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – Вип. 32. Історія. – 2000. – № 485. – С. 94 – 103.
366. *Шейко В.М.* Сучасна культура: динаміка та тенденції розвитку / В.М. Шейко // Вісник держ. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. – 2000. – № 2. – С. 5 – 10.
367. *Шемякин Я.* Мимесис, эвокация призраков прошлого и проблемы изменения культурно-исторической парадигмы российской истории / Я. Шемякин // Свободная мысль. – 1992. – № 17. – С. 61 – 68.
368. *Шинкаренко Т.І.* Проблеми розширення Європейського Союзу – цивілізаційний аспект / Т.І. Шинкаренко // Актуальні проблеми міжнародних відносин: зб. наук. пр. – Вип. 37: у 2-ох ч. – Ч. I. – К.: КНУ імені Тараса Шевченка; Інститут міжнародних відносин, 2002. – С. 79 – 80.

369. Шкляр Л.М. Етноси та нації в процесі змін цивілізаційних парадигм / Л.М. Шкляр // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 252 – 264.
370. Шкляр Л.Є. Нація в умовах “розколотої” цивілізації / Л.Є. Шкляр // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 2. – К.: ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2006. – С. 207 – 219.
371. Шмаглій М.М. Трипільські протоміста / М.М. Шмаглій, М.Ю. Відейко // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 52 – 63.
372. Яковенко Н. До питання про методологію вивчення історії України / Н. Яковенко // Генеза. – 1996. – № 1 (4). – С. 118 – 123.
373. Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії / Н. Яковенко // Дух і літера. – 1998. – № 3 – 4. – С. 113 – 124.
374. Ялі М. Цивілізаційна парадигма в дослідженні системи міжнародних відносин / М. Ялі // Дослідження світової політики: зб. наук. пр. / відп. ред. Є.Є. Камінський. – Вип. 31. – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2005. – С. 227 – 240.
375. Ясь О.В. Поняття “методика” і “методологія”: співвідношення, субординація та функціональне призначення / О.В. Ясь // Історичний журнал. – 2005. – № 4 – 11. – С. 45 – 56.
376. Ясь О.В. Романтизм і український гранднартив / О.В. Ясь // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 3, Ч. 1. – С. 207 – 226.
377. Ясь О.В. Українська історіографія з методичної та дидактичної перспективи / О.В. Ясь // Історичний журнал. – 2004. – № 10 – 11. – С. 125 – 129.

4. Матеріали конференцій

378. Арутюнов В. Глобалістика як наука / В. Арутюнов // Людство на межі тисячоліть: діалог цивілізацій: [мат. наук.-практ. конф.] / Нац. акад. упр. – К.: Нац. акад. упр., 2003. – С. 126 – 130.
379. Бурдо Н.Б. Сакральний світ та магічний простір Трипільської цивілізації / Н.Б. Бурдо // Трипільські поселення-гіганти: [матеріали міжнар. конф.] / НАН України, Ін-т археології. – К.: “КОРВІН ПРЕСС”, 2003. – С. 75 – 84.
380. Відейко М.Ю. Нова хронологія Кукутені – Трипілля / М.Ю. Відейко // Трипільська цивілізація у спадщині України: [мат. наук.-практ. конф.] / Укр. благодійний фонд “Трипілля”, Всеукр. т-во “Просвіта” ім. Т.Г. Шевченка – К.: Вид. центр. “Просвіта”, 2004. – С. 106 – 117.
381. Відейко М.Ю. Протоміста Трипільської культури: 4200 – 2750 до н.е. / М.Ю. Відейко // Трипільські поселення-гіганти: [матеріали міжнар. конф.] / НАН України, Ін-т археології. – К.: “КОРВІН ПРЕСС”, 2003. – С. 53 – 69.
382. Гончаревський В.Е. Поняття цивілізації в сучасній українській історичній науці // Проблеми історії та історіографії України. Програма і

матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю Козацької революції 1648 – 1667 рр. та 90-річчю Гетьманату П. Скоропадського / Наук. ред. проф. Казьмирчук Г.Д. – К.: Науковий світ, 2008. – С. 61 – 63.

383. *Гончаревський В.Е.* Оцінка Переяславської Ради 1654 року з точки зору цивілізаційного підходу в сучасній вітчизняній історіографії // Проблеми історії та історіографії України. Програма і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 90-річчю Злуки УНР і ЗУНР / Наук. ред. проф. Казьмирчук Г.Д. – К.: Науковий світ, 2009. – С. 37 – 39.

384. *Дашкевич Я.* Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? / Я. Дашкевич // Михайло Грушевський і українська історична наука: [матеріали конференцій] / [за ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича]. – Л.: Ін-т іст. досл. Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Львівське відділення, 1999. – С. 65 – 85.

385. *Дьячков С.* Проблемы преподавания истории Средних веков в общеобразовательной школе / С. Дьячков // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст.: [мат. міжнар. наук. конф.] / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 31 – 36.

386. *Зашкільняк Л.О.* Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття / Л.О. Зашкільняк // Михайло Грушевський і українська історична наука: [матеріали конференцій] / [за ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича]. – Л.: Ін-т іст. досл. Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Львівське відділення, 1999. – С. 31 – 46.

387. *Калакура Я.С.* Відродження традицій української національної історіографії / Я.С. Калакура // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: [матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15 – 17 листопада 1995 р.)] / НАН України. Ін-т історії України, Харк. держ. ун-т. – Х.: ХДУ, 1995. – С. 125 – 130.

388. *Калакура Я.С.* Русифікація як засіб нищення української культури / Я.С. Калакура // Українська культура: Зміст і методика викладання: [тези республіканської науково-методичної конференції (Київ, травень 1992 р.)] / Міністерство освіти України, Навч.-метод. каб. вищої освіти, Ін-т підвищення кваліф. викл-ів вищої школи при Київському ун-ті ім. Т. Шевченка, Київ. держ. ін-т театрального мист-тва ім. І.К. Карпенка-Карого – К.: НМК ВО, 1993. – С. 80 – 81.

389. *Клочко В.* Озброєння та військова справа племен Трипільської культури / В. Клочко // Трипільська цивілізація у спадщині України: [мат. наук.-практ. конф.] / Укр. благодійний фонд “Трипілля”, Всеукр. т-во “Просвіта” ім. Т.Г. Шевченка – К.: Вид. центр. “Просвіта”, 2004. – С. 182 – 193.

390. *Корвин-Пиотровський А.Г.* Теоретические проблемы исследований поселений-гигантов / А.Г. Корвин-Пиотровский // Трипільські поселення-гіганти: [матеріали міжнар. конф.] / НАН України, Ін-т археології. – К.: “КОРВІН ПРЕСС”, 2003. – С. 5 – 7.

391. *Лисицин Е.М.* Чи є вірною ідея С. Хантінгтона про прийдешню сутичку цивілізацій? / Е.М. Лисицин // Відкрите суспільство: Україна у світовій цивілізації: [мат. засідання Дискусійного клубу укр. наук. інтелігенції (22 червня 1999 року)] / Міністерство зовн. економ. зв'язків і торгівлі України; Укр. акад. зовн. торгівлі. – К., 1999. – С. 57 – 66.

392. *Мельник О.М.* Деякі особливості еволюції постіндустріального суспільства / О.М. Мельник // Людство на межі тисячоліть: діалог цивілізацій: [мат. наук.-практ. конф.] / Нац. акад. упр. – К.: Нац. акад. упр., 2003. – С. 178 – 181.

393. *Мицик В.* Новий напрямок у дослідженні Трипільської культури / В. Мицик // Трипільські поселення-гіганти: [матеріали міжнар. конф.] / НАН України, Ін-т археології. – К.: “КОРВІН ПРЕСС”, 2003. – С. 82 – 84.

394. *Найдьонов О.Г.* Про першість Київської церкви щодо Римської / О.Г. Найдьонов // Православ'я у світовій культурі: [матеріали II-х філософ. Богословських читань (18 – 19 листопада 2004 р.)] / [ред. В. Капітон]. – Д., 2005. — С. 223 – 224.

395. *Николова А.В.* К вопросу об уровне земледелия Трипольской культуры / А.В. Николова, Г.А. Пашкевич // Трипільські поселення-гіганти: [матеріали міжнар. конф.] / НАН України, Ін-т археології. – К.: “КОРВІН ПРЕСС”, 2003. – С. 89 – 95.

396. *Отрощенко В.В.* Феномени протоміст: Тальянки та Синташта / В.В. Отрощенко // Трипільські поселення-гіганти: [матеріали міжнар. конф.] / НАН України, Ін-т археології. – К.: “КОРВІН ПРЕСС”, 2003. – С. 96 – 97.

397. *Павленко Ю.В.* Глобальні протиріччя та цивілізаційна природа України / Ю.В. Павленко // Людство на межі тисячоліть: діалог цивілізацій: [мат. наук.-практ. конф.] / Нац. акад. упр. – К.: Нац. акад. упр., 2003. – С. 31 – 42.

398. *Пелагеша Н.Є.* Європейська ідентичність: зміст, функції, механізми формування / Н.Є. Пелагеша // Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур: [мат. третьої міжнар. наук. конф. (22 – 23 травня 2007 р.)] / Нац. ун-т “Острозька академія” – Острог: Вид-во Нац. ун-ту “Острозька академія”, 2007. – С. 123 – 126.

399. *Сахновський Є.* Середньовіччя як об'єкт альтернативних методологій історичного пізнання / Є. Сахновський // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: [мат. міжнар. наук. конф.] / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 24 – 28.

400. *Свистунов С.* Функціональне зіткнення цивілізацій / С. Свистунов // Людство на межі тисячоліть: діалог цивілізацій: [мат. наук.-практ. конф.] / Нац. акад. упр. – К.: Нац. акад. упр., 2003. – С. 208 – 212.

401. *Смолянук В.Ф.* Зіткнення цивілізацій: міф чи реальність? / В.Ф. Смолянук // Людство на межі тисячоліть: діалог цивілізацій: [мат. наук.-практ. конф.] / Нац. акад. упр. – К.: Нац. акад. упр., 2003. – С. 24 – 31.

402. *Черняк В.* Трипілля – вікно у початок історії / В. Черняк // Трипільська цивілізація у спадщині України: [мат. наук.-практ. конф.] / Укр.

благодійний фонд “Трипілля”, Всеукр. т-во “Просвіта” ім. Т.Г. Шевченка – К.: Вид. центр. “Просвіта”, 2004.– С. 28 – 40.

403. *Черняков І.* Концепції автохтонного, міграційного походження племен Трипільської культури та їх зв'язок з теорією постійності землеробського населення в Україні / І. Черняков // Трипільська цивілізація у спадщині України: [мат. наук.-практ. конф.] / Укр. благодійний фонд “Трипілля”, Всеукр. т-во “Просвіта” ім. Т.Г. Шевченка. – К.: Вид. центр. “Просвіта”, 2004. – С. 41 – 55.

404. *Черняков І.* Сучасні проблеми досліджень Трипільської цивілізації / Черняков І., Лежух І., Даценко Л. // Трипільська цивілізація у спадщині України: [мат. наук.-практ. конф.] / Укр. благодійний фонд “Трипілля”, Всеукр. т-во “Просвіта” ім. Т.Г. Шевченка – К.: Вид. центр. “Просвіта”, 2004. – К.: Вид. центр. “Просвіта”, 2004. – С. 232 – 254.

405. *Яковенко Н.М.* Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського / Н.М. Яковенко // Михайло Грушевський і українська історична наука: [матеріали конференцій] / [за ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича]. – Л.: Ін-т іст. досл. Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Львівське відділення, 1999. – С. 86 – 97.

406. *Ясь О.В.* Понятійний апарат історичної науки і українська історіографія: сучасний стан та перспективи розробки / О.В. Ясь // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: [матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15 – 17 листопада 1995 р.)] / НАН України. Ін-т історії України, Харк. держ. ун-т. – Х.: ХДУ, 1995. – С. 92 – 97.

5. Дисертації та автореферати

407. *Александрова М.В.* Культура та цивілізація: становлення проблематики в українській філософській думці (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.): дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Александрова Марина В'ячеславівна. – Х., 2003. – 197 с.

408. *Бабенко В.М.* Історіософські ідеї доби Київської Русі (на матеріалах книжної культури): дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Бабенко Валерій Михайлович. – Донецьк, 2003. – 185 с.

409. *Бойко О.П.* Філософсько-антропологічні обґрунтування цивілізаційного процесу: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.04 / Бойко Ольга Петрівна. – Х., 2004. – 198 с.

410. *Ващенко В.В.* Фактори формування історичної концепції в українській історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Ващенко Володимир Володимирович. – Д., 1998. – 177 с.

411. *Гончаревський В.Е.* Цивілізаційний підхід в сучасній українській історіографії (1991 – 2009): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Гончаревський Владислав Едуардович. – К., 2009. – 247 с.

412. *Гончаревський В.Е.* Цивілізаційний підхід в сучасній українській історіографії (1991 – 2009): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / В.Е. Гончаревський. – К., 2010. – 18 с.
413. *Горбатенко В.П.* Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів: дис. ... доктора політ. наук: 23.00.02 / Горбатенко Володимир Павлович. – К., 1999. – 379 с.
414. *Зякун А.І.* Навчальна література з історії кінця 80-х – 90-ті рр. ХХ ст.: історіографічний аналіз: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Зякун Алла Іванівна. – К., 2002. – 184 с.
415. *Іщенко О.М.* Соціальний конфлікт в цивілізаційному процесі: формування, розгортання та розв’язання: дис. ... канд. філос наук: 09.00.03 / Іщенко Олена Миколаївна. – К., 2003. – 183 с.
416. *Кам’янська Ю.В.* Імперативи людської життєдіяльності у техногенній цивілізації: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Кам’янська Юлія Володимирівна. – Л., 2005. – 170 с.
417. *Ковальова О.О.* Українська політика щодо євроінтеграційних процесів: дис. ... доктора політ. наук: 23.00.02 / Ковальова Олена Олексіївна. – К., 2003. – 462 с.
418. *Мандрагеля В.А.* Війна в історії цивілізації: дис. ... доктора філос. наук: 09.00.03 / Мандрагеля Володимир Андрійович. – К., 2006. – 444 с.
419. *Марцинюк І.М.* Концепція історії А. Тойнбі і всесвітня історіографія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Марцинюк Ігор Михайлович. – К., 1997. – 182 с.
420. *Мерніков Г.І.* Школи в українській історичній науці другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: проблеми теорії та історіографії: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Мерніков Геннадій Іванович. – Д., 1997. – 215 с.
421. *Наумова Н.В.* Християнство как фактор формирования духовной культуры Киевской Руси: дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Наумова Надежда Васильевна. – К., 2000. – 172 с.
422. *Павленко Ю.В.* Методологічні засади теорії цивілізаційного процесу: дис. ... доктора філос. наук: 09.00.03 / Павленко Юрій Віталійович. – К., 1996. – 439 с.
423. *Покровський А.М.* Відтворення людини-маси в умовах техногенної цивілізації: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.04 / Покровський Анатолій Миколайович. – Х., 2003. – 198 с.
424. *Полтораков О.Ю.* Європейська політична інтеграція в сучасній цивілізаційній системі: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Полтораков Олексій Юрійович. – К., 2004. – 199 с.
425. *Рижкова С.А.* Методологічні засади теоретичної реконструкції розвитку техносфери цивілізацій: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.02 / Рижкова Світлана Анатоліївна. – К., 1996. – 198 с.
426. *Скоблик В.П.* Взаємозв’язки цивілізацій Заходу і Сходу в культурно-історичній концепції А.Дж. Тойнбі: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.03 / Скоблик Володимир Павлович. – Ужгород, 1993. – 213 с.

427. *Скотна Н.В.* Особа в розколотій цивілізації: світогляд, проблеми освіти і виховання: дис. ... доктора філос. наук: 09.00.10 / Н.В. Скотна. – К., 2005. – 376 с.

428. *Ставнюк В.В.* Становлення та еволюція афінського поліса (від занепаду ахейської цивілізації до реформ Ефіальта і Перікла): дис. ... доктора іст. наук: 07.00.06 / Ставнюк Віктор Володимирович. – К., 2006. – 385 с.

429. *Стельмах С.П.* Історична думка і методологія історії в Україні (XIX – початок XX ст.): дис. ... доктора іст. наук: 07.00.06 / Стельмах Сергій Петрович. – К., 2005. – 425 с.

430. *Хоменко В.М.* Цивілізаційний статус особистості: глобальні проблеми і перспективи розвитку (соціально-філософський аспект): дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Хоменко Володимир Миколайович. – К., 2002. – 196 с.

431. *Храновський В.А.* Етнічна історія Стародавнього Еламу (V – середина I тис. до н.е.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / В.А. Храновський. – К., 2007. – 23 с.

432. *Шейко В.М.* Історико-культурологічні концепції цивілізаційної еволюції в добу глобалізму (кінець XIX – початок XXI ст.): дис. ... доктора іст. наук: 07.00.02; 17.00.01 / Шейко Василь Миколайович. – Х., 2002. – 472 с.

433. *Яцук Н.Є.* Українська ментальність як феномен етногенетичного та соціокультурного буття народу: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Яцук Наталія Євгенівна. – Запоріжжя, 2003. – 190 с.

6. Довідникові та енциклопедичні видання

434. *Гладкий В.Д.* Древний мир: Энциклопедический словарь / В.Д. Гладкий – Донецк: МП “Отечество”, 1996. –

Т. 1. – 1996. – 512 с.

435. *Дрібниця В.О.* Словник-довідник із всесвітньої історії. Ранній новий час, XVI – XVIII століття / В.О. Дрібниця, В.В. Крижанівська. – Біла Церква: КОШОПК, 2003. – 206 с.

436. Енциклопедія Трипільської цивілізації: в 2 т. / [гол. ред. М.Ю. Відейко]. – К.: ТОВ “Укрполіграфмедіа”, 2004. –

Т. 1., кн. 1. – 2004. – 704 с.

Т. 2. – 2004. – 654 с.

437. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / [голов. ред. В.М. Литвин]. – К.: Вища школа, 2002. – 430 с.

438. Історіографічний словник: [навч. посіб. для студентів іст. ф-тів ун-тів] / [С.І. Посохов, С.М. Куделко, Ю.Л. Зайцева та ін.]; за ред. С.І. Посохова. – Х.: Східнорегіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – 320 с.

439. Історія української культури: у 5 т. / [гол. ред. Б.Є. Патон]. – К.: Наукова думка, 2001. –

Т. 1. Історія культури давнього населення України / [Ю.С. Асеев, В.Д. Баран, І.А. Баранов та ін.]; ред. П.П. Толочко. – 2001. – 1134 с.

440. Короткий енциклопедичний словник з культури / М.М. Корінний, В.Ф. Шевченко. – К.: Україна, 2003. – 384 с.

441. Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003 – 1280 с. – (Мир энциклопедий).

442. Теплицький Ю.М. Енциклопедія слов'янства: в 10 т. / Ю.М. Теплицький. – Луганськ: ВАТ “ЛОД”, 2004. –

Т. 1. Етногенез слов'янства і становлення державності Русі в контексті взаємовідносин “Захід” – “Схід” (Звідки пішла земля слов'янська й якого ми роду-племені). – 2004. – 229 с.

Наукове видання

Владислав Гончаревський

Цивілізаційний підхід
до історії:
сучасний український досвід (1991 – 2009)

Монографія

:

VL2011@UKR.NET